

Володимир
В'ятрович

Друга польсько-українська війна *1942–1947*





Володимир В'ятрович

Кандидат історичних наук, дослідник історії українського визвольного руху.

Навчався у Львівському національному університеті імені Івана Франка. У 2008–2010 роках на посаді директора Галузевого державного архіву Служби безпеки України провів розсекречення раніше таємних архівів КГБ та організував відкритий доступ до них. У 2010–2011 роках працював в Українському науковому інституті Гарвардського університету.

Очолює вчену раду Центру досліджень визвольного руху – неурядової дослідницької установи, яка вивчає різні аспекти визвольної боротьби у ХХ столітті.

Член наглядової ради Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

Автор книг «Сотенний "Бурлака"» (2000), «Рейди УПА теренами Чехословаччини» (2001), «Армія безсмертних. Повстанські світлини» (2002), «Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи» (2006), «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених» (2007, 2008, 2011); автор курсу для вищої школи «Український визвольний рух, 1920–1950-ті»; редактор наукового журналу «Український визвольний рух» (2003–2008); відповідальний редактор та упорядник збірника документів «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» (2011); автор десятків статей.

Центр досліджень визвольного руху

Володимир В'ятрович

**ДРУГА
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА
ВІЙНА
1942—1947**

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Київ



Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія» — 2011

УДК 94 (477+348) "1942/1947"

ББК ТЗ(4Ук)6-6 + ТЗ(4П)6-6

В 995

Книга розповідає про малодосліджену сторінку історії — польсько-українську війну 1942—1947 років. На базі широкого кола архівних документів, зокрема раніше не доступних, автор розглядає причини, перебіг та наслідки довготривалого конфлікту між українцями та поляками на теренах сучасних Західної України та Східної Польщі.

Показано вплив політичних процесів на перебіг військових дій, спроби налагодження співпраці між українцями і поляками під час і після Другої світової війни. Особливу увагу приділено ролі і місцю цієї війни в пам'яті обох народів.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України та Польщі.

The book «Polish-Ukrainian War II. 1942—1947» tells about little-investigated page of history — the Polish-Ukrainian War of 1942—1947. Based on wide range of archival documents, particularly unavailable before, Volodymyr Viatrovych analyzes causes, course and consequences of long-term conflict between Ukrainians and Poles on the territory of modern Western Ukraine and Eastern Poland.

The influence of political processes on military operations and attempts to achieve cooperation between Ukrainians and Poles while and after the World War II are shown. Special attention is paid to the role and place of the war in the memory of each people.

The book is intended for scientists, lecturers, students and everyone interested in the history of Ukraine and Poland.

© В'ятрович В., тексти, упорядкування, 2011

© Сало О., дизайн, 2011

© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011

© Центр досліджень визвольного руху,
оригінал-макет та художнє оформлення, 2011

ISBN 978-966-518-567-3

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	5
ЧАСТИНА I. ВСТУПНА.....	11
Розділ 1. Чому написана ця книга	12
Розділ 2. Що зберігають архіви	17
Розділ 3. Чому «Друга польсько-українська війна»	27
ЧАСТИНА II. МІЖ ВІЙНАМИ	37
ЧАСТИНА III. ВІЙНА ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	51
Розділ 1. 1939—1942 роки. Напередодні	52
Розділ 2. 1942 рік. Початок.....	70
1. Холмщина.....	70
2. Волинь і Галичина	76
Розділ 3. Війна і політика	80
1. Невдалі переговори	80
2. Чи існувало «остаточне вирішення» польського питання.....	88
Розділ 4. 1943 рік. Розростання	99
1. Холмщина.....	99
2. Волинь.....	102
3. Галичина	133
Розділ 5. 1944 рік. Апогей.....	144
1. Холмщина.....	144
2. Волинь.....	153
3. Галичина	157
ЧАСТИНА IV. ВІЙНА ПІСЛЯ ВІЙНИ	189
Розділ 1. 1945 рік. Згасання війни в Галичині і початок на Закарпатті	190
Розділ 2. 1945—1946 роки. Переговори, перемир'я, співпраця з польським підпіллям	207

Розділ 3. 1945—1947 роки. У боротьбі з комуністичною владою Польщі	222
1. Українське повстання.....	222
2. Відповідь влади. Акція «Вісла».....	238

ЧАСТИНА V. «ВІЙНА» ДОВКОЛА ВІЙНИ **247**

Джерела та література	258
-----------------------------	-----

Список скорочень.....	271
-----------------------	-----

Іменний та географічний покажчик.....	273
---------------------------------------	-----

Поява цієї книги стала несподіванкою навіть для її автора. Все почалося з підготовки до друку документів українського підпілля про польсько-українські стосунки в Другій світовій війни та перші повоєнні роки. Читаючи багато української та польської літератури на цю тему, я помітив, як мало використовується документів ОУН та УПА. Складалося враження, що їх практично немає. І це легко було пояснити: підпільні структури користувалися мінімальним документообігом, аби не деконспірувати своєї діяльності. І навіть створені документи часто знищувалися, щоб інформація не потрапила у ворожі руки. Тому серед джерел до історії українського визвольного руху 1940—1950-х років, які протягом кількох десятиліть друкувалися в українській діаспорі, виразно переважали мемуари.

Враження, що існує небагато документів ОУН та УПА, дуже швидко розвіялося після відкриття архівів в Україні в 1990-ті роки. Нові масиви невідомих раніше матеріалів почали активно видавати у вигляді збірників документів, які користуються незмінним попитом у дослідників. Завдяки цій архівній революції поступово стали відомими безліч фактів про боротьбу українських повстанців із німецьким окупаційним режимом та радянською владою, як, зрештою, і про поборювання окупаційними структурами українського визвольного руху. Білі плями української історії 1940—1950-х років зникали, наповнюючись ново відкритими історичними фактами. З'являлися написані на базі цих документів ґрунтовні монографічні дослідження, які висвітлювали різноманітні проблеми з історії ОУН та УПА. Однією з них стала тема польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Проте перечитуючи ці праці (українські і польські), я постійно помічав, що їх автори використовують дуже мало документів власне українського підпілля. Складалося враження,

що або підпільники небагато писали про свою антипольську боротьбу, або документи майже не збереглися.

Змінити таку думку мене змусила унікальна колекція Миколи Лебеда, з якою я вперше ознайомився 2007 року в Сполучених Штатах Америки. Серед її матеріалів зберігся великий масив (кілька сотень!) документів структур ОУН та відділів УПА про боротьбу з поляками. Звіти, інструкції, накази, протоколи допитів СБ — абсолютна більшість із них були невідомі історикам. Тому виникла ідея видати їх окремою книгою. Робота в архіві СБУ протягом 2008—2010 років дала змогу зробити ще одне відкриття: тут збереглася принаймні не менша кількість документів українського підпілля аналогічної тематики. Часто матеріали з двох збірок доповнювали одна одну, складаючись в єдину картину. Та це й не дивно, адже раніше вони були єдиним документальним масивом. Підготовка до друку не обмежилася збиранням та впорядкуванням віднайдених матеріалів. Аби читач краще орієнтувався, я вирішив подати короткий огляд історії польсько-українського конфлікту як вступ до збірника. Він мав також допомогти читачеві зрозуміти друковані документи, поміщаючи їх у контекст епохи, порівняти з документами інших структур, створити можливості верифікації та ширшої інтерпретації. Проте саме ці нововиявлені матеріали, їх зіставлення з раніше опублікованими українськими, польськими, радянськими та німецькими поступово перетворювали заплановане вступне слово у самодостатнє і, що найважливіше, не схоже на інші дослідження з даної теми. Багато важливих та ключових моментів конфлікту постали, на мою думку, у цілком іншому світлі. Поширені в польській та українській історіографії інтерпретації тих чи тих подій ставилися під сумнів чи навіть повністю заперечувалися новими даними. Можливо, через те, що і польські, і українські дослідники використовували обмежену кількість документів українського підпілля, одного з двох головних учасників протистояння.

У результаті в автора цих рядків формувалася власна, доволі відмінна від інших концепція польсько-українського конфлікту

як Другої польсько-української війни 1942—1947 років. А підготовлений збірник документів¹ отримав в якості вступу доволі розлоге дослідження.

Згодом мені запропонували видати цей текст окремою книгою. Така пропозиція, звісно, сподобається будь-якому автору, але поганий той дослідник, який через місяць після написання своєї роботи досі вважає її досконалою. Тож замість того, аби просто перевидати готовий текст, я вирішив його доопрацювати та розширити. Відповідно, пропонована читачеві книга є більшою, ніж згадана вступна частина збірника документів. Вона, зокрема, містить цілком новий розділ «“Війна” довкола війни», де наведено аналіз пам'яті про конфлікт в українському та польському суспільствах. Значно доповнено основну частину книги, насамперед документами польського підпілля, знайденими під час підготовки збірника. Таким чином, основою дослідження стали документи двох основних суб'єктів цієї війни — українського та польського підпільних рухів. До речі, як виявилось в результаті роботи, на сьогодні збереглося доволі багато матеріалів польського підпілля на теренах Західної України, тоді коли опубліковано лише децицію. Тож, можливо, це добра нагода взятися за третій проект, присвячений маловідомій польсько-українській війні.

Поява цієї книги стала можливою завдяки допомозі та співпраці багатьох людей. У пошукові документів Галузевого державного архіву СБУ неоціненними були поради Олександра Іщука. У відборі документів з архіву Миколи Лебеда авторові допомагав Руслан Забілій. За можливість роботи в архіві Українського наукового інституту Гарвардського університету подяка належить Петру Палюху та Роману Процику, за допомогу в роботі з матеріалами цього архіву — архівісту Олі Алексіч. Видання стало ці-

¹ Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів, Центр досліджень визвольного руху, 2011.

кавішим і повнішим завдяки цінним порадам та уточненням істориків Івана Патриляка, Юрія Шаповала, Леоніда Зашкільняка, Олега Павлишина, Володимира Мороза, Руслана Забілого. Спасибі Вірі Соловйовій за пропозицію видати дослідження окремою книгою. І, звичайно, найбільша подяка за підтримку — моїй дружині Ярині.

Володимир В'ятрович
Київ, липень 2011 року

*Для українців бої з поляками — це їхній шлях
до власної держави, від Хмельницького до УПА,
це їхня найдовша війна новітньої Європи.*

Мацей Стасінський,
«Як поляк із українцем»
(«Газета виборча», 1997 рік)

ЧАСТИНА 1

Вступна

Розділ 1

Чому написана ця книга

Кожен, хто збирається писати про генезу польсько-українського конфлікту, ризикує постійно «провалюватися» углиб історії. Аби пояснити його перебіг у роки Другої світової війни, потрібно поринути в аналіз міжвоєнних подій, щоб зрозуміти цей період — проаналізувати польсько-українську війну 1918—1919 років, витоки цієї війни — у суперництві бездержавних націй у складі імперій протягом XVIII–XIX століть, джерела суперництва — у польсько-українських війнах XVI–XVIII століть, і так можна дійти аж до Болеслава Хороброго та Володимира Великого. Тож маємо минуле, на фоні якого сучасний стан стосунків виглядає несподівано позитивним. Рівень та якість сьогоднішніх відносин між Україною та Польщею є яскравим та оптимістичним підтвердженням, що історія таки навчає, хоч для того її уроки мають бути дуже жорстокими.

Одним із таких уроків була війна між українцями і поляками 1942—1947 років, криваве зіткнення, що розпочалося в рамках ширшого конфлікту — Другої світової, всіляко ним посилювалося і навіть вийшло поза його рамки. Війна, яка стала жорстоким зведенням поррахунків між націями за кривди минулого, мала на собі відбиток світової війни, з притаманним їй нехтуванням будь-яких обмежень у веденні бойових дій та воєнними злочинами.

Пам'ять про цю війну і завдані нею рани продовжує жити в українському та польському суспільствах. Найяскравішим проявом цього є українські та польські поминальні заходи з участю не лише представників громадськості обох сторін, але й найвищого керівництва України та Польщі. Політики обох країн періодично виступають із заявами, використовуючи пам'ять часто задля власних політичних цілей, далеких від історичної правди.

Сподіваємося, що вже незабаром вирішальним у суспільних дискусіях стане слово істориків. Адже саме їхня скрупульозна, оперта на наукову методологію робота є найкращою запорукою всебічного й неупередженого висвітлення конфлікту. Історики не повинні говорити про забуття цієї війни, її жертв в ім'я майбутнього, але, розкриваючи важку правду, пояснюючи походження та природу, міцно прив'язати війну до минулого, ізолювати там, аби болюча пам'ять не стала іграшкою в руках недобросовісних політиків і загрозою для дальшої розбудови приязних стосунків.

Таку мету має, зокрема, пропоноване дослідження.

Історіографія польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни та перші повоєнні роки на сьогодні є настільки масштабною, що вже сама стала популярним предметом досліджень істориків². Тож не намагатимемося тут подати ретельний аналіз і не наводитимемо прикладів найважливіших робіт. Вони використані при написанні роботи і їх перелік зацікавлений читач зможе віднайти в кінці книги.

Навіть поверхневий перегляд виявляє яскраву диспропорцію між польською та українською історіографією. З польського боку маємо справу з сотнею наукових статей, кількома моногра-

² Зашкільняк Л. О. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії (1945—1990 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наук. праць. Вип. 4. — К., 1993; Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20–30-х рр. ХХ ст. Проблеми історіографії // Проблеми слов'язознавства: Міжвідомчий наук. збірник. ЛНУ ім. І. Франка. — 1996. — Вип. 48. — С. 53–61; Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 150–173; Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939—1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku, ed. P. Kosiewski, G. Motyka. — Krakow 2000. — S. 166–178; Wnuk R. Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ece.columbia.edu/research/intermarium/vol7no1/wnuk.pdf>.

фіями, науково-популярною літературою³ і навіть методичними вказівками для шкільних вчителів⁴. З українського ж — здебільшого статті і лише кілька монографічних робіт фактично одного автора, який спеціалізується на цій тематиці⁵. Очевидно, відсутність уваги української історіографії до проблеми польсько-українського конфлікту має чимало причин. Загальна полягає в тому, що українська гуманітарна наука значно більше, ніж польська, потерпіла від комуністичного панування, тому її відродження відбувається повільніше. Незалежна українська історіографія як така була можливою тільки в діаспорі, тоді коли в комуністичній Польщі, попри тиск і цензуру, вдалося зберегти власні історичні школи, які займалися темами, немислимими в межах СРСР.

Проте одна з ключових причин відсутності уваги українських істориків до польсько-українського конфлікту стосується все ж більше сучасної України, ніж радянських часів. Мова йде про відчутний донедавна брак серйозних історичних робіт про ОУН та УПА. Вивчення історії українського націоналістичного підпілля в незалежній державі тривалий час залишалося на маргінесі наукових студій. А без досліджень діяльності ОУН та УПА, які були одними із головних суб'єктів польсько-української війни, неможливо говорити про її повне розуміння. Ґрунтовні дослідження історії польського підпілля свідчать, наскільки важливою є така робота для цілісного бачення проблеми.

³ Саме в такому форматі написана остання книжка провідного польського спеціаліста з цієї проблеми Гжеґожа Мотики: Motyka G. *Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947.* — Kraków, 2011.

⁴ *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939—1947. Teki edukacyjne* IPN / red. G. Motyka. — Warszawa, 2002.

⁵ Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000; Ільюшин І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К., 2003; Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001; Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945). — К., 2009.

Від 2003 року, після спровокованої польськими істориками гарячої суспільної дискусії, ситуація в Україні почала змінюватися. Українські науковці звертають дедалі більше уваги на цю проблему, але знову-таки брак серйозних аналітичних робіт про ОУН та УПА, її методи та цілі призвів до того, що часто дослідження розвивалися майже виключно в руслі запропонованих польськими колегами концепцій. Головний фокус у вивченні протистояння українські історики, вслід за польськими, зосередили на подіях 1943 року на Волині. Інші території та періоди тривалої польсько-української війни залишилися фактично поза їхньою увагою, що не лише штучно зменшує масштаби війни, але й спотворює її загальне розуміння.

Автор цих рядків довгий час займався саме історією ОУН та УПА, тому спробував підійти до проблеми польсько-українського протистояння з погляду його місця та ролі в загальній стратегії і тактиці українського визвольного руху 1940—1950-х років. Для ОУН та УПА боротьба з поляками була «третім фронтом», а тому, описуючи антипольську діяльність повстанців, не слід забувати, що вона залежала від боротьби на двох інших фронтах — антинімецькому та антирадянському. Додатковим фактором впливу були дії головного супротивника в даному конфлікті — польського підпілля. У протистоянні часто спрацьовував своєрідний дзеркальний ефект, коли вчинки одного учасника відображали чи провокували дії іншого. Відповідно, вивчення історії українського підпілля проливає світло на мотиви і методи польських підпільників, і навпаки — дії вояків АК значною мірою можуть пояснити вчинки стрільців УПА. Тому цілісну картину Другої польсько-української війни можна відтворити лише скрупульозно вивчаючи обох головних акторів.

Пропоноване ж дослідження не претендує на всеохопне представлення проблеми польсько-української війни чи докладний хронологічний виклад. Автор зупинився лише на ключових моментах історії, іноді залишаючи поза увагою ретельний опис перипетій військових дій чи переговорних процесів. Праця

має на меті викласти концепцію цього протистояння як війни і обґрунтувати її, покликаючись на джерела, показати місце і роль кривавого конфлікту в загальній історії українського визвольного руху 1940-х років, у стосунках між українцями і поляками. Сподіваємося, висловлені у дослідженні інтерпретації подій, аналіз учинків учасників конфлікту, їхніх мотивів і цілей сприятимуть подальшим жвавим науковим дискусіям довкола проблеми і таким чином наблизять до розуміння цих драматичних подій нашої історії.

Розділ 2

Що зберігають архіви

Дослідники польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки стикаються у своїй роботі з браком первинних джерел для аналізу, що стало наслідком низки причин. Головні суб'єкти протистояння як з українського, так і з польського боку були підпільними структурами і, відповідно до умов конспірації, мінімально користувалися документами. Ті з них, які були-таки створені і не знищені в роки протистояння, потрапили до архівів комуністичних спецслужб і тривалий час залишалися засекреченими та недоступними для істориків. В Україні дослідники лише нещодавно почали вивчати дані матеріали.

Десятки років мовчання, якими оповила цей конфлікт комуністична влада, позбавили істориків ще одно цінного джерела — спогадів свідків, занотованих незабаром після подій. Цей брак джерел науковці почали активно надолужувати щойно після падіння комуністичних режимів, збираючи спогади серед живих учасників забутої війни. Більш організованими у цій царині виявилися польські дослідники, які першими системно записали свідчення і розпочали їх публікацію⁶.

Одне з наймасштабніших видань такого роду — книга Владислава і Еви Семашків — викликала дуже неоднозначні відгуки се-

⁶ Системно збирати спогади про ці події почали у відомому документаційному центрі «Osrodek KARTA» та Інституті національної пам'яті. Найвідомішими стали такі публікації: Siemaszko W., Siemaszko E. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945.* — Warszawa, 2000; Komański H., Siekierka S. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie tarnopolskim 1939—1946.* — Wrocław, 2004; Komański H., Siekierka S. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w wojewodztwie lwowskim 1939—1947.* — Wrocław, 2006.

ред польських та українських науковців. Якщо перші переважно захоплювалися обсягом виконаної роботи, називали її фундаментальною, то другі піддали критичному аналізу, виявивши цілий ряд неточностей і перебільшень. Врешті книга Семашків спровокувала цілий ряд українських ініціатив зі збирання спогадів, що вилилися у кілька книг та науково-пошукових проектів⁷. При цьому українські краєзнавці Ярослав Царук та Іван Пушук провели верифікацію зібраного польськими колегами матеріалу і виявили значні перебільшення чи перекручення інформації, котрі поставили під сумнів авторитетність польського видання.

Дискусія з цього приводу триває й надалі, проте головний висновок у тому, що спогади, на жаль, не можуть бути достатньо надійним джерелом інформації для дослідника без зіставлення з іншими джерелами — документами, які або спростовують, або доповнюють спомини. Особливо якщо останні записані через десятки років після описуваних подій.

⁷ Див., наприклад: Царук Я. Трагедія волинських сіл. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. — Львів, 2003; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Ківерцівський район. — Луцьк, 2008; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Луцький район і м. Луцьк. — Луцьк, 2009; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Горохівський район. — Луцьк, 2010; Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 1: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939—1945 роках. — К., 2008. Всі перелічені видання є ініціативою лише їхніх авторів, фактично жоден із проектів збирання спогадів не охопив наразі не лише всієї арени війни, але навіть усієї Волині. Обмежені технічні сили активістів вилилися у звуження можливостей географічного охоплення. Єдиною на сьогодні спробою (судячи зі звіту, не особливо масштабною) інституційного підходу до запису спогадів став проект Волинського національного університету імені Лесі Українки «Документація жертв міжнародного польсько-українського конфлікту в 40-х роках ХХ століття», що здійснювався протягом 2006—2008 років під керівництвом історика М. Кучерепа.

Цікаві міркування з приводу мемуарів як історичного джерела належать німецькому історичному Гаральду Вельцеру: «Спогади про найважливіші історичні події є своєрідними колажами, що формуються з багатьох джерел, підлягають змінам при комунікації, але зберігають свою емоційну значущість. Інтроспективним шляхом неможливо виявити, чи той чи інший спогад є правдивим чи вигаданим, обидва викликають у людини, що згадує, однакові почуття»⁸. На думку німецького історика, велику роль у формуванні спогадів відіграють спільноти: «Спогад — це завжди подія плюс спогад про те, як його згадували, тому розмови про колективно пережиті ключові події мають надзвичайно великий вплив на індивідуальні спогади кожного»⁹. У результаті відбувається спрощення і стандартизація. Цей механізм яскраво проявляється на прикладі мемуарів про польсько-українську війну, адже саме їх продукування як з українського, так і з польського боків безпосередньо пов'язані з діяльністю організацій, котрі об'єднують її жертв та ветеранів.

Не слід забувати про ще один чинник, який деформує спогади. Ми живемо в епоху розвинених засобів масової інформації і часто сформульовані ними ті чи інші інтерпретації подій минулого формують уявлення про це минуле не лише у сучасних поколінь, але й активно впливають на осіб, які безпосередньо пережили описувані в медіа події. Поступово їхні особисті переживання витісняються більш яскравими враженнями, отриманими від перечитування газет чи перегляду телебачення, які врешті стають невід'ємною частиною споминів. Підтвердженням цієї тези є випадок, що безпосередньо стосується польсько-української війни 1942—1947 років. Завдяки польським ЗМІ після 2003 року відомим стало фото вбитих дітей, прив'язаних до дерева колючим дротом. Його подавали

⁸ Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41).

⁹ Там само.

як зображення замордованих вояками УПА польських малят. Незабаром з'явилися «спогади» людей, які «бачили» цю сцену у своєму населеному пункті чи аналогічні в інших місцевостях. Лише завдяки старанням польських журналістів, які дослідили історію світлини, стало відомо: вона не має жодного відношення до УПА і польських дітей, а була зроблена задовго до Другої світової війни¹⁰.

Тож вивчення польсько-українського протистояння потребувало й надалі потребує виявлення і введення до наукового обігу передусім документів саме того часу, які, попри притаманні їм обмеження і суб'єктивізм, все ж значно точніше відтворюють минуле.

* * *

Перші публікації матеріалів щодо Другої польсько-української війни з'явилися у середовищах ветеранів ще в комуністичні часи за межами «залізної завіси». У Лондоні видано фундаментальний 6-томний збірник «АК у документах»¹¹, у Торонто започатковано багатотомну серію (яка й досі виходить) «Літопис Української Повстанської Армії»¹². І хоча жоден із проєктів не був спеціально присвячений цій війні, на їхніх сторінках вперше оприлюднено велику кількість документів (у випадку українського видання також і спогадів), які проливали світло на її перебіг. Серед інших публікацій, безпосередньо присвячених цій темі, хотілося б звернути увагу на тритомник Миколи Сивіцького «Історія польсько-українських конфліктів»¹³. Книгу чимало критикували за неналежну

¹⁰ Розхитане дерево міфів // Львівська газета. — 2007. — 25 травня. — № 87 (157).

¹¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. — Londyn, 1973—1989. — Т. 1–6.

¹² Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1976—2011. — Т. 1–50.

¹³ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — К., 2005. — Т. 1–3.

археографічну підготовку документів до друку, за, можливо, надмірно емоційний авторський текст, та попри це на її сторінках — велика кількість важливих польських і українських матеріалів.

Фундаментальним виданням, безпосередньо присвяченим цій війні, став збірник документів «Поляки і українці між двома тоталітарними системами»¹⁴ спільної польсько-української робочої групи в рамках документальної серії «Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття». Тут опубліковано українські, польські та радянські документи, серед них звіти та інструкції обох підпільних рухів, а також протоколи допитів підпільників радянськими спецслужбами.

Надзвичайно цікавим є збірник документів польського підпілля Галичини, що побачив світ у Варшаві 2006 року¹⁵. Опираючись на нього та виявлені автором аналогічні матеріали українського підпілля, можна докладно відтворити події в Галичині весни — літа 1944 року.

Загалом на сьогодні опубліковано кількасот документів щодо польсько-української війни 1942—1947 років. Очевидно, цього недостатньо для повного відтворення масштабної трагедії в житті наших народів, і дослідницька та пошукова робота має тривати. Для науковців важливими є будь-які документальні матеріали про той час. Хоч очевидно, що з окремими їх видами, як от протоколами допитів радянських органів безпеки, які містяться в архівно-кримінальних справах на учасників українського та польського підпільних рухів, історик повинен працювати обережно. Адже часто головною метою дізнань, проведених радянською владою, було не з'ясування істини, а дискредитація підсудних чи організацій, які вони представляли.

¹⁴ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Варшава — К., 2005. — Т. 1–2.

¹⁵ Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatory Rządu RP na Kraj. Kwiecień — lipiec 1944. — Warszawa — Pultusk — Kielce, 2006.

Хоча нехтувати ними також не можна, адже, до прикладу, саме з протоколів допитів членів ОУН Михайла Степаняка, Луки Павлишина, Олександра Луцького, польського підпільника Адама Островського, греко-католицького священника Йосипа Кладочного дізнаємося подробиці переговорів між учасниками обох рухів у 1942—1944 роках.

* * *

Найцікавішими для дослідників є документи безпосередніх учасників конфлікту — діячів польського та українського підпілля. Саме вони чи не найкраще здатні відтворити деталі конфлікту і, найважливіше, мотиви учасників.

Польські матеріали, які лягли в основу цього дослідження, — це інструкції та накази командування АК щодо діяльності на теренах Західної України, звіти з описами конфлікту з українцями, укладені польськими підпільниками реєстри жертв, звернення та листівки, зокрема адресовані українському населенню краю. Багато інформації можна почерпнути з періодики польського підпілля, що виходила на Західній Україні, — журналів «Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej», «Walka», «Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej», «Nasze Ziemie Wschodnie», «Wschód», «Szaniec Kresowy», «Słowo Polskie». Тема польсько-українського конфлікту знаходила своє відображення і в центральній підпільній періодиці — виданнях «Rzeczpospolita» та «Biuletyn Informacyjny».

Практично аналогічні види документації притаманні й українському підпіллю, часто збігається навіть структура викладу матеріалу. У дослідженні використано інформаційні огляди теренів, звіти організаційних ланок, інструкції ОУН, накази УПА, протоколи допитів підслідних Службою безпеки ОУН, пропагандистські матеріали, підпільні видання («Бюлетень», «Вісник Української інформаційної служби», «Ідея і чин» та інші). Більшість із них вперше опубліковані автором в уже згаданому збірнику «Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА», який містить близько півтисячі документів.

Серед матеріалів українського визвольного руху найбільше теренових оглядів з описом ситуації на окремій території (район, область, край) за певний період (найчастіше готувалися місячні звіти). Вони чудово відтворюють атмосферу поступового наростання польсько-українського конфлікту протягом 1941—1942 років, його швидкого розгоряння у 1943—1944 роках і перехід на терени Закерзоння в 1945—1947 роках.

Тут можемо віднайти інформацію про суспільні настрої, діяльність німецької окупаційної адміністрації, польського та радянського підпілля. Надзвичайно точно описане суспільно-політичне тло, на якому розростався конфлікт і починалася війна. Безпосередньо про перебіг військових дій розповідають як звіти відділів УПА з Холмщини, Волині, Галичини, Закерзоння, так і територіальних ланок ОУН. Ці дані доповнюють інструкції та накази, що регламентували ті чи інші дії визвольного руху, звернення, відозви та комунікати, які подавали офіційні роз'яснення для населення.

Цікавим для дослідників джерелом є відтворені підпільниками списки жертв та записи показів уцілілих очевидців. Сам збір інформації про українських жертв цієї війни, їх оформлення у вигляді свідчень чи протоколів, по суті, теж були елементом війни, адже згодом слугував засобом виправдання власних дій та звинувачення супротивників. Хоча, як бачимо з однієї з повстанських інструкцій з 1944 року, принаймні у зборі даних ставилися завдання об'єктивного підходу і верифікації. «Списати всі акти польсько-большевицького терору від часу переходу фронту. Як перевірені подавати тільки зовсім певні факти. Інші подавати, як неперевірені, чи не зовсім певні, йти залежить від ступеня певності даної вістки, її джерела і т. п. Факти подавати точно з назвами місцевостей, людей. Коли якісь дані невідомі, то подавати те і те відоме, а те не відоме»¹⁶.

¹⁶ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі — АЦДВР). — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 33. — Арк. 10.

Аналогічні джерела (списки загиблих і вказівки) маємо з польського боку. «У випадку мордів польського населення, — читаємо в інструкції АК за лютий 1944 року, перехоплений УПА, — сейчас подавати відомості до обводу, якщо є в місті фотографічний апарат, зробити знімку помордованих. В іншому випадку приїде фотограф з обводу. Виконану знімку переслати в найкоротшому часі до обводу враз з описом випадку»¹⁷.

Надзвичайно цінним джерелом є комплекс протоколів (всього 46) свідчень жертв і свідків так званої грубешівської революції весни 1944 року, який по гарячих слідах відтворює деталі нападів польських формувань на українські села Холмщини¹⁸. Схожі документи з 1945 року стосуються акцій проти українських сіл у Надсянні. Звіти також подають інформацію про антипольські акції, проведені як українськими повстанцями, так і цивільними селянами.

Заслуговує на увагу блок матеріалів Служби безпеки ОУН про діяльність на теренах Галичини структур польського підпілля і боротьбу з ним¹⁹. Із цих документів, між іншим, дізнаємося про широкий спектр польських підпільних організацій, які діяли тут, про те, що не всі з них підпорядковувалися єдиному командуванню. Очевидно, ця строкатість польського підпілля в Галичині створювала додаткові труднощі спробам припинити польсько-українське протистояння.

Збереглися документи українського підпілля, які розповідають про переговори з поляками. Це насамперед матеріали Референтури зовнішніх зв'язків 1943—1944 років²⁰ та протоколи УПА із Закерзоння 1945—1946 років про зустрічі з представни-

¹⁷ Витяг з наказу команди округи Ль. Дє. 8/оп.11.2.1944 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹⁸ Список цих протоколів див.: АЦДВР. — Ф. 10. — Т. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 28.

¹⁹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 4.

²⁰ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 4. — С. 355–381.

ками польського руху «Вольносьць і незавіслосьць» і проведення спільної атаки на місто Грубешів у травні 1946 року²¹.

Використані у дослідженні матеріали польського та українського підпільних рухів походять із кількох архівів. Більшість зберігається у Галузевому державному архіві СБУ. Мова йде насамперед про документи українського визвольного руху, які потрапили туди як конфіскати після операцій радянських спецслужб. Основні з них зосереджено у спеціально зібраних КГБ справах 376, 372 та 398, які творять найбільший суцільний масив документів з історії ОУН та УПА²². У справі 376 окремий том (34-й) цілком присвячений польсько-українському конфлікту.

Великим блоком є матеріали фонду з копіями архіву командира УПА на Закарпатті Мирослава Онишкевича, захопленого спецслужбами польського комуністичного режиму. Ці копії передані українському архіву в рамках співпраці з польським Інститутом національної пам'яті і є на сьогодні частиною фондів ГДА СБУ²³. У цьому ж архіві зберігаються конфісковані НКВД документи польського підпілля на Західній Україні у 1943—1944 роках²⁴.

Іншою великою колекцією для висвітлення теми став архів одного з провідних членів українського визвольного руху Миколи Лебеда. Тут також знаходимо як документи українського підпілля, яких більше через те, що Лебедь мав до них безпосередній стосунок, так і польського. Останні, очевидно, потрапляли до рук українським повстанцям як трофеї. Частина поль-

²¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2003. — Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів». Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали). — С. 449–483; 775–811.

²² ГДА СБ України — Ф. 13. — Спр. 372, 376, 398. Детальніше про формування цих справ див.: Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959—1964) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — № 1. — 2009. — С. 87–120.

²³ ГДА СБ України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 4.

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 2, 4, 6.

ських документів цієї колекції — копії матеріалів з Інституту ім. В. Сікорського у Лондоні.

Довгий час архів Миколи Лебеда вважався втраченим, аж поки кілька років тому його виявили серед документів корпорації «Пролог» у Нью-Йорку. 2007 року завдяки старанням дослідника УПА Петра Содоля їх передано в Україну в архів Центру досліджень визвольного руху. Їх копії на мікрофішах, зроблені Миколою Лебедем у 1980-ті роки, зберігаються в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Як засвідчило зіставлення оригінальних документів з архіву ЦДВР та їхніх мікрофіш у Гарварді, останніх збереглося на кілька сотень більше. Тому автор покликатиметься як на архів Центру досліджень визвольного руху, де вони зафоновані згідно з його структурою, так і на мікрофіш-копії з Гарварду, якщо мова йтиме про документи, оригінали яких втрачені.

Окремі матеріали походять із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади в Україні, фондів Державних архівів Рівненської та Львівської областей.

Розділ 3

Чому «Друга польсько-українська війна»

Запропонований термін «Друга польсько-українська війна» є новим для історіографії, тому, перш ніж безпосередньо перейти до аналізу протистояння, спробуємо обґрунтувати його використання.

Отож, чому саме «друга»?

Першою у ХХ столітті була війна між збройними силами відновленої у 1918 році польської держави та Західноукраїнської Народної Республіки. Війна тривала з 1918 до 1919 року і завершилася перемогою поляків, проте переможені українці не змирилися з поразкою і прагнули реваншу. Тому Друга польсько-українська війна, про яку йтиметься у цій книзі, стала, по суті, продовженням першої, схоже, як і Друга світова війна стала поновним зведенням поррахунків між країнами — учасниками Першої світової.

Чому польсько-українська?

Адже не було України як держави, більшу частину цієї війни бездержавним народом залишалися поляки, і навіть відновлена після 1945 року Польща була незалежною відносно. Сумніви щодо означення цієї війни як польсько-української вносить той момент, що надзвичайно важливу роль відігравали треті сили — Радянський Союз, а також Німеччина та її союзники. Очевидно, історик повинен пам'ятати про такі аспекти, адже іноді вони справляли визначальний вплив на перебіг подій. Та все ж із документів того часу та свідчень очевидців чітко проступають головні учасники — польські та українські збройні формування, котрі ставили собі за мету відновлення власних держав на спірних територіях і які є цілком відповідальними за перебіг конфлікту. Армія Крайова та Українська повстанська армія мали усі необхідні згідно з Гаазькою конвенцією ознаки,

щоби з юридичного погляду вважати їх учасниками бойових дій. Вояки обох формацій керувалися у своїх діях політичними програмами, у них існувала чітка військова ієрархія і субординація, діяли територіальні штаби та головне військове командування, солдати використовували спеціальні військові відзнаки для розрізнення армій, відверто носили зброю. Та окрім цих формацій, як з українського, так із польського боку у війні брали участь і ті, хто за міжнародним законодавством не може вважатися комбатантом, а саме цивільне населення. Воно було не лише жертвою кривавих розправ під час нападів ворожої сторони, а іноді безпосереднім учасником чи навіть ініціатором таких атак. Саме зазначена особливість надавала війні особливо жорстокого характеру і створювала додаткові можливості для скоєння воєнних злочинів обома сторонами протистояння.

І, нарешті, головне питання: чи можна назвати цей кривавий конфлікт війною?

У польській історіографії утверджується термін «винищення», «екстермінація», «етнічна чистка» чи навіть «геноцид». Отже, польська сторона у конфлікті подається лише як жертва, а страждання приписуються майже винятково полякам. Активні дії польських підпільників зі знищення українців представляються лише як вимушені акції у відповідь на українську агресію. Тим часом, як свідчать документи (українські, польські, радянські, німецькі), поляки проявляли як мінімум не менше ініціативи. Обидві сторони однаковою мірою проводили як наступальні, так і захисні дії, іноді їх зіткнення виливалися навіть у завзяті і тривалі фронтові бої. Головною метою для обох рухів було встановлення власного контролю над територіями, для цього проводилися напади на населені пункти, а іноді й знищення цивільного населення, яке вважалося можливою завадою для реалізації завдань.

Цікаві міркування про засадничу різницю між воєнними діями (навіть із воєнними злочинами) і актами геноциду наводить німецький історик Гельмут Кьоніг. Його думки стосуються

дій вермахту в роки Другої світової війни, проте ними можна цілком скористатися для аналізу поведінки обох сторін у польсько-українському протистоянні. «Воєнні дії, — пише він, — за визначенням характеризуються тим, що застосування насильства розподіляється симетрично між обома сторонами. Солдати, які воюють між собою, не тільки вбивають своїх ворогів, але й одночасно самі ризикують бути убитими. Цей принцип продовжує діяти і тоді, коли одна зі сторін має явну перевагу в солдатах та озброєнні. Цей принцип може застосовуватися і до солдатів армії, що порушують правила ведення війни, ігнорують розподіл на воююче і мирне населення і не дотримуються положень *iusinbello* (воєнного права)»²⁵. Така симетрія абсолютно відсутня в актах геноциду, під час яких «злочинці могли бути повністю впевнені, що вони ніколи не зазнають нападу з боку тих, хто приречений до знищення. І навпаки, жертви не мали жодних можливостей для власного захисту чи розправи над катями та вбивцями. Такий асиметричний розподіл засобів влади і насильства принципово відрізняє запілля від поля битви і війну від геноциду»²⁶.

Як побачимо з викладених нижче фактів, у польсько-українській війні не було такої асиметрії, адже жодна зі сторін не контролювала ситуацію повністю²⁷. Відомий польський історик Ришард Тожецький, характеризуючи польсько-український конфлікт, зазначив: «Ті, хто послуговується терміном “геноцид”, кажучи про події на Волині, не беруть до уваги багатьох істо-

²⁵ Кёниг Х. Память о национал-социализме, Холокосте и Второй мировой войне в политическом сознании ФРГ // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41).

²⁶ Там само.

²⁷ У цьому контексті дивною виглядає спроба порівняння антипольських акцій з акціями знищення євреїв, яку робить у своїй роботі відомий американський історик Тімоті Снайдер: Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999. — Yale University Press, 2003.

ричних обставин. На основі знаних мені польських, українських документів і усних переказів не можна визнати, що діяльність українських партизанів була спрямована в спосіб свідомий і цілеспрямований на винищення польського населення. Справді, керівництво ОУН хотіло позбутися польського населення з тих теренів, оскільки його розцінювали як перешкоду для створення української держави, однак не планувалося його фізичного винищення. Такого типу акції були часто стихійним відрухом мас і локальних командирів, у багатьох випадках акція вийшла з-під контролю УПА, в інших — не вміли чи не хотіли, що треба підкреслити, її опанувати. Це була особливо жорстока війна, але все ж війна. Якщо говорити про геноцид, то кожне взаємне врізання одних людей іншими є геноцидом, але з обох сторін»²⁸. Тож використання терміна «геноцид» щодо даних подій має радше політичну, аніж науково-пізнавальну мету і неспроможне відобразити особливостей протистояння.

Так само неточним і надто загальним є використання означення «конфлікт», притаманне українській історіографії. Адже конфлікт може й не мати таких кривавих форм, яких він набув між українцями та поляками у роки Другої світової. Головним засобом розв'язання конфлікту не обов'язково є воєнні дії стосовно супротивника, як сталося у 1942—1947 роках. Тож таке визначення, попри його слушність загалом, потребує уточнення і поглиблення, аби чіткіше розглянути суть і перебіг протистояння. Саме таким уточненням є запропонований у цій роботі термін «війна».

Тривалий час класичним вважалося визначення війни, сформульоване Карлом фон Клаузевицем — «акт насильства з метою змусити супротивника виконати нашу волю»²⁹. Від появи

²⁸ Коріння трагедії. З проф. Ришардом Тожецьким розмовляє Іза Хруслінська // Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій». — К. — Варшава, 2009. — С. 61.

²⁹ Клаузевиц К. О войне. — М.: Эксмо, 2007. — С. 7.

цього формулювання з'явилися ще десятки інших, які доповнювали чи уточнювали його, а часом опонували Клаузевиці. Досі тривають дискусії з приводу того, хто має бути учасником конфлікту, щоби він міг вважатися війною, якою має бути кількість жертв, чи обов'язковим є оголошення війни супротивнику, дотримання певних правил та звичаїв війни. Французький філософ Раймон Арон, загалом погоджуючись із визначенням Клаузевиці, додає: «війна як суспільний акт передбачає боротьбу різних воль, тобто боротьбу між політично організованими спільнотами»³⁰. В іншому місці роботи, присвяченої війнам, він наголошує на важливості організованості супротивників: «війна — це зіткнення між двома організованими видами поведінки, випробовування сили між "командами", кожна з яких намагається подолати іншу, примножуючи силу кожного окремого бійця дисципліною»³¹.

В сучасних юридичних словниках можемо віднайти таке визначення: «війна — в міжнародному праві військові дії між державами, а також між державами і національно-визвольними рухами, що супроводжуються повним розривом всіх мирних відносин між ними»³². Оксфордський політичний словник війною називає «збройний конфлікт між двома або більшою кількістю сторін, який звичайно відбувається задля політичних цілей»³³.

Цікаве бачення поняття війни дає німецький філософ Хаймо Хофмайстер. Він опонує Клаузевиці, який називав війну продовженням політики. На думку сучасного німецького філософа,

³⁰ Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 45.

³¹ Там само. — С. 327.

³² Большой юридический словарь [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/война/Юридический%20словарь/Война/>

³³ Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — С. 104.

війна є свідченням безсилості політики і політиків, які вдаються до неї, вичерпавши можливості політичного розв'язання конфлікту³⁴.

Одним із найпопулярніших на сьогодні є доволі просте визначення, запропоноване 1982 року американськими дослідниками Девідом Сінгером і Мелвіном Смоллом. Згідно з ним, війною слід вважати «будь-яке тривале зіткнення між військовими силами двох або кількох урядів (міждержавна війна) або між регулярною армією і якоюсь іншою (щонайменше однією) збройною групою (внутрішньодержавна війна), кількість жертв серед яких перевищує тисячу осіб протягом усього зіткнення»³⁵.

І наведене класичне, і сучасні визначення підходять до польсько-українського протистояння 1942—1947 років. Головними суб'єктами були збройні формування польського та українського визвольних рухів Армія Крайова та Українська повстанська армія, які керувалися у своїх діях чіткими політичними цілями. Після вичерпання політичних можливостей для їхнього досягнення обидві сторони вбачали за можливе перехід до воєнних дій. Самі учасники конфлікту, як свідчать українські та польські документи, вважали себе у стані війни, тому проводили переговори з метою можливого її припинення чи активні наступальні дії з метою розбити супротивника. Кількість жертв досі залишається предметом дискусій між істориками, проте вони однозначно сходяться на тому, що йдеться про десятки тисяч убитих з обох боків.

Війну офіційно не оголошувала жодна зі сторін, тож ми не можемо точно назвати дату її початку. Так само вона не завершилася актом капітуляції чи підписання миру. Тому чітко визначити її хронологічні рамки теж непросто. На нашу думку, початком війни можемо вважати перші збройні зіткнення на Холмщині

³⁴ Див. його книгу: Хофмайстер Х. Воля к войне, или бессилие политики. — СПб., 2006.

³⁵ Small M., Singer J. D. Resort to Arms. — Beverly Hills, 1982. — P. 23.

влітку 1942 року, а її завершальним актом стала акція «Вісла», яка закінчилася в липні 1947 року.

Тож ця війна мало схожа на класичні війни між державами, хоча й серед таких бачимо чимало війн без оголошень, а воєнні злочини є притаманними чи не кожній незалежно від учасників.

Напевно, найближчим даний конфлікт є до війни між хорватами та сербами на Балканах у роки Другої світової війни. Це було криваве протистояння між сусідніми націями, що колись входили до однієї держави, яке представлялося обома сторонами як зведення поррахунків за давні історичні образи; протистояння, що розвинулося на фоні Другої світової війни і зумисно посилювалося її учасниками. Хоча, наводячи таку аналогію, слід бути обережним і не піддатися спокусі бачити їх цілком однаковими. Адже попри велику кількість схожих моментів, слід відзначити, що у протистоянні між українцями та поляками меншу роль відігравав релігійний чинник, який, здається, був визначальним на Балканах. Крім того, у війні між хорватами та сербами перші протягом усього конфлікту мали за собою владний апарат власної держави, який активно використовували у боротьбі з противником, тоді коли в польсько-українському протистоянні держава як учасник конфлікту на польському боці з'явилася лише на завершальній стадії.

Друга польсько-українська, як і сербсько-хорватська, була війною у війні, що визначало особливості перебігу та поведінку основних учасників. Для українського визвольного руху, представленого ОУН та УПА, вона була однією з інших, які він вів у рамках Другої світової, поруч із війною з німецькими окупаційними силами чи радянськими партизанами³⁶. Для польського підпілля протистояння з українцями

³⁶ Про «багатошаровість» Другої світової війни в Україні див.: В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) // Дзеркало тижня. — № 32 (760), 29 серпня — 4 вересня 2009.

теж розвивалося паралельно із боротьбою проти німецької окупації, але не лише проти неї. В рамках загальної концепції відновлення кордонів довоєнної Польщі Армія Крайова діяла на білоруських та литовських теренах, котрі належали до 1939 року Другій Речі Посполитій. Протистояння між польськими та білоруськими і литовськими підпільниками не набуло масштабів війни тільки тому, що ці підпільні рухи в 1942—1944 роках були надто слабкими, а після відступу німців питання кордонів вирішували вже не поляки, білоруси чи литовці, а радянська влада.

Про польсько-український конфлікт як війну на кількох рівнях, котрі взаємно посилювали один одного, пише й український історик Ярослав Грицак: «У подіях на Волині навесні — влітку 1943 року, — читаємо у його статті, — маємо справу з кількома факторами: “макровійна” між нацистською та советською державно-військовими надпотугами, “мікровійна” між польським, українським і советським підпіллям, мала громадянська війна між різними групами в українському підпіллі (як-от протистояння між бандерівцями, бульбашівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу в новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянська війна за землю і, зрештою, елементарне бандитське шумовиння, котре паразитувало на війні й котрого було багато у волинських лісах. Для повної картини можна додати сюди також винищення нацистами волинських євреїв, яке хоч і не мало прямого впливу на різню 1943 року, але непрямо привело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян»³⁷.

Для українців війна з поляками була національно-визвольною, повстанською (тому й головним суб'єктом була Українська повстанська армія). Як слушно стверджує український науковець Богдан Гудь, криваве протистояння українців і поляків під час Другої світової війни стало завершальним акордом багатові-

³⁷ Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. — 2003. — № 7–8.

кового конфлікту, впродовж багатьох років трансформованого з етносоціального в етнополітичний³⁸.

Для поляків війна мала радше характер громадянської. Адже і польське підпілля, зокрема Армія крайова та керівництво польського еміграційного уряду, якому підпорядковувалися ці структури, вели війну за відновлення Польщі в кордонах 1939 року. У своїх намаганнях вони зіткнулися з активним спротивом українців, яких вважали колишніми громадянами Другої Речі Посполитої. З 1945 року вже польська комуністична влада продовжила війну проти своїх громадян — українців, що мешкали на теренах відновленої Польщі.

Концепцію війни між українцями та поляками висловлював і відомий український історик Ярослав Дашкевич. Він порівнює її з антиколоніальними війнами алжирців проти французів, конголезців проти бельгійців. «На Волині, — читаємо в одній із його статей, присвячених польсько-українському конфлікту, — йшла національно-визвольна війна, у якій, як і в усякій іншій, крім безпосередніх учасників бойових дій, гине також мирне населення. Згодом війна вийшла з-під контролю ОУН та УПА й перетворилася на стихійну селянську війну, надзвичайно жорстоку, подібну до тієї, що недавно відбувалася в Югославії»³⁹.

Схоже характеризує цей конфлікт відомий італійський історик Андреа Граціозі. На його думку, протистояння було одним із багатьох виявів тенденції, характерної для Європи першої половини минулого століття, яка полягала у насильницькому усуненні із завойованих територій представників колись панівних націй. «Однак, з випадку поляків у Західній Україні, — пише він, — нам уже відомо, що подібна доля судилася й іншим народам Східної Європи, які історично нале-

³⁸ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX — першої половини XX століття. — Львів, 2006.

³⁹ Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 141.

жали до гнобителів: тоді була ліквідована частина угорських спільнот, що вижили після поразки та кризи 1918 року, така ж доля спіткала італійські поселення на далматинському узбережжі»⁴⁰. Можна продовжити запропонований італійським істориком ряд долею німців, вигнаних із так званих «земь одзисканих» у західній Польщі чи з теренів відновленої після війни Чехословаччини. Що стосується поляків, то картину їхнього поступового відступу із колись завойованих земель Правобережної України протягом XIX–XX століть чудово відтворює Богдан Гудь у свої книзі «Загибель Аркадії».

Подальше обґрунтування тези про Другу польсько-українську війну читач знайде на наступних сторінках книги.

⁴⁰ Граціозі А. Війна і революція в Європі 1905—1956 рр. — К., 2005. — С. 285.

ЧАСТИНА II
МІЖ ВІЙНАМИ

Суперництво та конфлікти, що часом переростали у війни, характеризують взаємини практично усіх сусідніх народів. Їхнім джерелом є боротьба за взаємовиключні цілі. Історія Європи із середніх віків донедавна — це значною мірою війни між сусідами за суміжні спірні території чи за гегемонію одних над іншими. Тому з певністю можемо сказати, що в польсько-українському суперництві немає нічого особливого, воно не є свідченням виняткової ксенофобії чи взаємної ненависті. Хоча були в цьому конфлікті особливості, притаманні лише йому, особливості, які надавали особливої гостроти. Одна з найважливіших — тривала відсутність в українців та поляків власної держави, їхнє кількасотлітнє перебування у складі чужих імперій. Правляча імперська верхівка часто свідомо підтримувала суперництво чи конфлікти, полегшуючи собі таким чином утримання контролю над обома поневоленими народами. Та й самі нації не цуралися використовувати у боротьбі проти суперника третю сторону — імперії. Коли французи, англійці, німці, іспанці та інші європейські народи поступово звикали до взаємного співжиття, вчилися вирішувати суперечки інакшими, як війна, способами, антагонізм між українцями та поляками штучно підтримувався і наростав, не знаходячи свого вирішення.

Інший важливий момент, що істотно вплинув на перебіг протистояння, також є наслідком тривалого бездержавного статусу українців та поляків. Національне самоусвідомлення обох народів у складі імперій було справою окремих ентузіастів, а не відбувалося в рамках держав, як у тих же Франції, Іспанії, Німеччині. Тож у період формування модерних націй українці та поляки вступили без окреслених сфер національного впливу на суміжних територіях, які в майбутньому стали основним джерелом конфлікту. Українці говорили про Галичину та Волинь як одвічні українські землі, де були автохтонним населенням, вважали їх своїм П'ємонт, одним із джерел розвитку національного руху.

Поляки, кажучи про Волинь та Східну Малопольщу, наголошували на багатьох роках життя тут і вкладі в розвиток цих місцевостей. Тому становлення визвольних рухів обох народів, їх перехід до збройної боротьби не могли не обернутися взаємним зіткненням, майданчиком для якого стали саме ці терени.

Таким зіткненням стали події, що знаменували завершення Першої світової війни. Розвал ослаблених Російської та Австро-Угорської імперій дав шанс вийти на світову політичну арену визвольним рухам народів Центральної та Східної Європи. До слушного моменту національного повстання готувалися як українці, так і поляки, обидві сторони на західноукраїнських територіях, які кожна вважала своїми.

Коли цей момент настав, у листопаді 1918 року, перші виявилися рішучішими, раптово захопивши владу у Львові, другі — більше підготовленими, відвоювавши місто, а згодом й усю Західну Україну, де встановили польську владу. Завзяте військове протистояння між українцями і поляками у 1918—1919 роках не мало характеру тотальної війни. Головними його учасниками були армії, політичні керівники обох народів не вдавалися до акцій депортації чи масового винищення цивільного населення. Тому цю війну іноді згадують як останній зразок лицарської чи джентльменської війни⁴¹. Можливо, запорукою такого відносно м'якого перебігу конфлікту була відсутність третьої сторони чи сторін, які були б зацікавлені в його ескалації. Зруйновані війною і національними повстаннями, Російська та Австро-Угорська імперії перестали існувати, нова ж більшовицька Росія не була готова вповні скористатися обставинами. Крім того, незважаючи на кривавий характер Першої світової, по завершенні якої розпочався польсько-український конфлікт, ця війна не давала преце-

⁴¹ Про цю війну див.: Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. — Львів, 1999.

дентів масового знищення цивільного населення супротивника та депортацій з метою створення мононаціональних ареалів.

Попри відносно спокійний перебіг війни, пам'ять про неї не могла сприяти залагодженню польсько-українського конфлікту. Свідки, а особливо учасники бойових дій 1918—1919 років, яких було багато в обох суспільствах, були тими людьми, котрі в більшості своїй не сприймали зближення народів. Урочисті державні відзначення польської перемоги, творення пантеону героїв стали елементом формування національного міфу нової польської держави. Очевидно, такі заходи не могли не дратувати українців і не викликати прагнення реваншу.

Перемозі поляків сприяла не тільки краща готовність, але й уміння представити свою справу на міжнародній арені. Політики провідних держав Європи підтримали Польщу, тому що для багатьох із них вона стала символом кількасотлітньої боротьби за незалежність. Усі чули про героїчні польські повстання 1830 та 1864 років, про їх жорстоке придушення окупантами, багато років у Європі, а згодом і в Америці працювала активно лобювала польські інтереси організована політична еміграція.

Натомість український визвольний рух на той час далеко не міг похвалитися світовою популярністю, самé поняття української політичної еміграції з'явилося щойно після поразки у війнах із поляками та більшовиками. Тому перемога поляків, утвердження на західноукраїнських землях їхньої влади сприймалися логічним і справедливим завершенням незрозумілого для багатьох конфлікту у Східній Європі.

Проте польсько-український конфлікт не вичерпав себе ані в 1919 році, коли закінчилися активні бойові дії польсько-української війни, ані в 1923 році, коли західноукраїнські землі офіційно на міжнародному рівні передані Другій Речі Посполитій. Поразка не влаштувала українців, які вважали знехтуванням своє право на національне самовизначення.

Уявлення про варіанти продовження боротьби розділили український визвольний рух на дві течії: легально-опозиційну

і підпільно-революційну. Друга Річ Посполита, на відміну від СРСР, залишала можливості політичної репрезентації для українців, їхньої активної громадської та національно-культурної роботи. Рівень можливостей періодично то зростав, то скорочувався, проте ніколи не був достатнім для українців. Як зазначав активний діяч українського руху Володимир Горбовий у розмові з одним із польських провідників Стефаном Ровецьким⁴², «український народ не знайшов у Польщі можливостей для свого національного і політичного розвитку, був постійно зневаженим і приниженим цілою низкою актів, які полякам нічого не давали, а в українців ранили їхні національні почуття»⁴³.

Наявність чи відсутність шляхів самореалізації українців, їх перспективу значною мірою визначали домінування в українському національному русі чи то легального крила, представленого цілим спектром політичних партій, чи то підпільного революційного руху Української військової організації, а згодом Організації українських націоналістів. При цьому слід зауважити: попри конкуренцію і суперництво, вони часто співпрацювали. Революційне підпілля давало можливість легальній опозиції формувати більш жорсткі вимоги до польської влади, покликаючись на можливість радикальних дій у разі їх незадоволення. З іншого боку, легальні українські політики часто сприяли поширенню інформації про діяльність УВО та ОУН у світі, аби актуалізувати українське питання на міжнародному рівні. Особливо помітною спільна дія ставала у критичні моменти тиску польської влади на українство, наприклад під час пацифікації 1930 року.

⁴² Тут і далі наводимо передусім оцінки міжвоєнного періоду, зроблені українцями і поляками у 1940-ві роки. По-перше, тому, що певна часова перспектива створювала можливість кращого огляду подій. По-друге, таким чином ми можемо побачити, як сприймалися ці події учасниками польсько-українського конфлікту вже в час його переростання у відкрите збройне протистояння.

⁴³ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: у 3 т. — К., 2005. — Т. 2. — С. 101.

* * *

Зупинимо увагу на революційному крилі українського національного руху, оскільки саме його представники будуть основними суб'єктами польсько-української війни 1942—1947 років. Завданням УВО-ОУН було здійснення національної революції в загальнонаціональних масштабах. Визволення мислилося як результат завзятої боротьби українців, які населяли не лише Західну Україну, окуповану поляками, але й українців на теренах УРСР. Західна Україна розглядалася лише як можливий трамплін для розвитку українського визвольного руху, основну базу якого мала становити решта українських земель.

Загальні засади зовнішньої політики націоналістичного руху — одного із найважливіших чинників формування польсько-українських стосунків 1920—1940-х років — були сформульовані вже на першому установчому Конгресі ОУН у Відні 1929 року. У зверненні Конгресу українських націоналістів читаємо: «Організація Українських Націоналістів, маючи на меті створити Незалежну Соборну Українську Національну Державу, змагає до повного усунення всіх окупантів з українських земель і, керуючись інтересами Нації, відкидає орієнтації на історичних ворогів України»⁴⁴. Польща як окупаційна держава вважалася одним із ворогів українського народу та його устремлінь до свободи. Зважаючи на специфіку розвитку визвольного руху, який охопив саме західноукраїнські землі, вістря боротьби протягом 1920—1930-х років було спрямоване і проти цієї держави. Але слід зазначити, що Польща ніколи не вважалася ворогом № 1. З цього приводу голова Проводу українських націоналістів Євген Коновалець писав: «Прапор боротьби проти поляків ми піднімаємо, але боротьбу з поляками будемо вести в тій мірі, у якій вони нас змусять

⁴⁴ Від Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. — 1929. — № 1–2. — С. 1.

вдаватися до самозахисту. [...] Всі свої зусилля будемо спрямовувати проти більшовиків, готуючи проти них свій останній удар»⁴⁵.

Виступи ОУН проти Польщі були передусім виявом анти-окупаційної боротьби, а не антипольської. Конкретні акції (саботажна, антимонопольна, шкільна та ін.) спрямовувалися проти представників окупаційного режиму та його структур, а не проти польського народу. У спеціальній листівці Крайової екзекутиви ОУН 1931 року, у розпал польсько-українського протистояння та пацифікації, наголошувалося: «Українська нація бореться з поляками за право бути паном на рідній землі та по своїй волі розпоряджати собою у власній Українській Державі — проти устремлінь ворожої нам польської нації поневолити не свої українські землі»⁴⁶. Ніде не вказано, що українці поборюють іншу національність тільки тому, що ця національність польська. Чітко зазначалося, що боротьба йде за українські землі і не зачіпає польських теренів.

Головною ціллю боротьби була політика колонізації і державні органи як інструменти її втілення. 1933 року Крайова екзекутива ОУН розпочала масштабну «шкільну акцію» проти колонізації освіти. В листівці «Українські батьки й матері», яка поширювалася під час акції (наклад — 98 тисяч примірників), націоналісти писали: «Ми мусимо перейти від оборони до рішучого наступу проти польського панування, то є проти польської держави й польського духа на всіх ділянках нашого життя, в першу чергу в школах»⁴⁷.

Тому не можна погодитися з думкою деяких дослідників, які намагаються звести причини активного польсько-українського

⁴⁵ Цитується за: Кентій А. Українська Військова Організація в 1920—1928 рр. — К., 1998. — С. 39.

⁴⁶ Як і за що ми боремося з поляками. Краєва Екзекутива ОУН // Український визвольний рух. — № 2. — С. 11.

⁴⁷ Державний архів Львівської області. — Ф. 121. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 10.

протистояння до ідеології українського визвольного руху, що представляється як засадничо полонофобська⁴⁸.

Ретельний аналіз ідейно-політичних засад руху протягом 1920—1950-х років не дає жодних підстав для таких висновків⁴⁹ і змушує дослідника шукати інших причин конфлікту. Цікаво, що й польські підпільники, які брали участь у переговорах з українцями в 1943—1944 роках, рішення конференцій та зборів ОУН у польському питанні вважали прийнятною платформою для зачаткування співпраці.

Одним із чинників подальшого розгортання конфлікту чи його, можливо, вичерпання було польське бачення вирішення українського питання. Саме поляки як сильніша сторона могли і повинні були запропонувати конструктивний варіант. Натомість представники політикуму Польщі розглядали два варіанти: жорстка національна асиміляція, яка, по суті, передбачала поступове зникнення української національної спільноти, та можливість державної інтеграції, за якої українці зберігали національну самоідентифікацію. Поступове посилення першої концепції сприяло подальшому загостренню польсько-україн-

⁴⁸ Див., наприклад, вступну статтю проф. Шавловського до книги Семашків: Szawłowski R. Przedmowa // Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945. — Warszawa, 2000. — S. 11–22; Palski Z. Ukraińska myśl polityczna na Ukrainie Zachodniej dotycząca problemu polskiego w latach II wojny światowej // Polska — Ukraina: trudne pytania... — Т. 4. — S. 270–291; книгу Poliszczuk W. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. — Toronto, 1998. — Т. 1: Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny: struktura organizacyjna i założenia programowe; Stryjek T. Europejskość Dmytra Doncova, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu // Antypolska akcja OUN-UPA 1943—1944. Fakty i interpretacje. — Warszawa, 2003.

⁴⁹ Стасюк О. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. — Львів, 2005. — С. 171–189; В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Там само. — С. 288–304.

ського протистояння і дедалі більше скорочувало можливості несилового розв'язання проблеми.

Чому посилювалася саме концепція національної асиміляції? Причини як у внутрішньополітичних обставинах, а саме зміни на політичній арені Другої Речі Посполитої і прихід до влади правих сил, так і в зовнішньополітичній ситуації. Атмосфера, яка склалася у світі наприкінці 1930-х, створювала певну легітимацію для польської влади в її жорстких антиукраїнських кроках. Польща мала чудові приклади використання нацистською Німеччиною політики загравання з національними меншинами, котра стала інструментом ліквідації сусідньої Чехословаччини. Підтримка Гітлером судетських німців, а згодом словаків продемонструвала можливість такої ж підтримки української меншини у Польщі. Тим паче, що польська розвідка мала однозначну інформацію про співпрацю українських націоналістів із німецькими спецслужбами.

Події на Закарпатті — проголошення автономії Карпатської України, створення збройного формування Організації народної оборони «Карпатська Січ», в якому активну участь взяли члени ОУН із Західної України, лише посилювали побоювання польської влади, що незабаром на світовому порядку денному знову постане українське питання. І «захисником» українців може виступити кожен із небезпечних сусідів Польщі: СРСР чи Третій Райх. Тому польська влада активізує зусилля — проводиться активна саботажно-диверсійна операція проти Карпатської України (операція «Лом») ⁵⁰, членів українського руху ув'язнюють, на державному рівні готуються брутальні плани «зміцнення польського елемента в Східній Малопольщі» за рахунок жорстокої дискримінації українців ⁵¹.

⁵⁰ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Lom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. — Warszawa, 1998.

⁵¹ Див. Проект рішень Ради міністрів у справі акції, спрямованої на зміцнення польського елемента у Східній Малопольщі // Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 1. — 318–339.

* * *

Навесні 1939 року проведено масові арешти членів ОУН та всіх українців, запідозрених у приналежності до підпілля. Тільки за одну добу з 21 до 22 березня затримано 240 осіб. Масштаби репресій зростали: станом на 1 серпня на території лише одного Львівського судового округу ув'язнено 1 621 українця⁵². З листопада 1938 до серпня 1939 року тривала масштабна поліцейна операція — «Велика ліквідація» ОУН на Волині, в результаті якої затримано 754 члени та симпатичні мережі⁵³. Боротьба поліції проти ОУН часто виливалася в необґрунтовані і безглузді репресії проти українців у цілому: побиття селян (іноді до смерті), нищення їхніх маєтків.

Ситуацію наприкінці 1930-х років відомий польський політик генерал Стефан Ровецький описував так: «У переддень польсько-німецької війни акція нормалізації польсько-українських стосунків на землях Речі Посполитої була провалена. Уряд відкинув автономну програму УНДО і припинив реалізацію обіцяних концесій у Східній Малопольщі. Українці ставилися до польського населення все більше вороже й агресивно, викликаючи реакцію місцевої польської спільноти і широкі репресії. Відкликання Юзевського [польський воєвода на Волині, один з активних речників польсько-українського порозуміння — В. В.] з Волині припинило і там політику порозуміння з українцями. Одночасно посилювалося розбивання українського суспільства, що призводило до посилення взаємного неприйняття. Такі факти, як руйнування церков на Холмщині [в 1938 році — В. В.], були повністю використані ворожою нам пропагандою»⁵⁴.

⁵² Мороз В. Репресії проти ОУН в 1939 р. // Мірчук П. Нарис історії ОУН. — 3-тє вид., доп. — К., 2007. — С. 570.

⁵³ Дарованець О. «Велика ліквідація» ОУН на Волині (листопад 1938 — серпень 1939) // Там само. — С. 572–589.

⁵⁴ Armia Krajowa w dokumentach. 1939—1945. — Т. II. Czerwiec 1941 — kwiecień 1943. — Warszawa — Wrocław — Krakow, 1990. — S. 138.

А це слова українця про польсько-українські взаємини міжвоєнного періоду: «Доба Пілсудського у Польщі дала нам славетну пацифікацію, цебто карні відділи польських окупантів 1930 р., що вславилися голосним терором та масовим нищенням українських народних мас та української культури, дала нам замикання та висаджування в повітря православних храмів на Холмщині і навіть на Волині, принесла нам війну з українськими метрикальними урядами, систематичну колонізацію в розмірах небезпечніших, ніж за ендеко-п'ястівського панування, війну з українськими культурними і кооперативними установами, політику Корпусу охорони пограниччя [прикордонної сторожі Польщі — В. В.] з перетяганням цілих сіл із православ'я на католицизм на Волині, і взагалі подвійну експропріаційну політику на всіх українських етнографічних територіях, а саме: політику цивільної адміністрації і дику погромницьку політику не покликаних до неї чинників військової влади. Одним словом, у Польщі Пілсудського і особливо пілсудськівців по його смерті, віджили й унаочнилися усі методи польської політики серед століть веденої польською шляхтою, магнатством та єзуїтами. Ясно, що така внутрішня політика не могла консолідувати Польщі. Навпаки, вона мусіла її тільки розкладати, розхитувати і скорим темпом доводити до повної внутрішньої декомпозиції»⁵⁵. Таку оцінку дав Василь Мудрий, керівник Українського національно-демократичного об'єднання, один із чільних українських політиків — прихильників польсько-українського зближення, врешті віце-маршалок Сейму. Очевидно, погляд на ці відносини діячів націоналістичного руху, тих, хто пройшов через польські тюрми та концтабір для політичних в'язнів у Березі Картузькій, був ще більш гострим та радикальним.

Додатковим джерелом суперечностей, поруч із політичними та культурними утисками українців у міжвоєнний період,

⁵⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 1995. — Т. 24: Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942—1946. — С. 194.

стала соціальна політика Другої Речі Посполитої. Йдеться про цілеспрямоване розселення на західноукраїнських землях так званих польських осадників. Терени, які вже протягом тривалого часу потерпали від земельного голоду, стали джерелом масової еміграції українського селянства, вимушеного полишати рідні оселі і прямувати за океан. Поява тут нових претендентів на землю, які до того ж користувалися державною підтримкою і цілою системою пільг, до культурного та політичного аспектів протистояння додала соціальний. При цьому політика осадництва призвела до погіршення стосунків місцевих українців не лише з нещодавно прибулими колоністами, але й із тими поляками, що вже багато поколінь жили поруч. Згодом, уже під час розгортання війни, саме «боротьба за землю» додаватиме їй особливої гостроти.

Тому з певністю можемо ствердити: важка пам'ять про міжвоєнне двадцятиліття була одним із потужних джерел посилення конфлікту. Попри те, що було безліч випадків мирного та ефективного співіснування двох націй, в майбутньому не ці позитивні приклади, а спогади про протистояння відіграватимуть вирішальну роль у формуванні політиками та суспільствами обох народів взаємної оцінки. Світова війна, яка поклала край існуванню Другої Речі Посполитої, лише відіграла роль катализатора, що пришвидшив розгортання вже цілком визрілого на той момент конфлікту.

Це розуміли й окремі представники польського політикуму. За кілька місяців до початку війни, у червні 1939 року, польська поліція виявила цікаву листівку, поширювану на західноукраїнських землях за підписом «Комітет Полякув Кресув Всхудніх». Невідомий автор листівки попереджає про очікуване суттєве погіршення польсько-українських стосунків у найближчому майбутньому. При цьому вину за це він покладає на поляків, які не зуміли за двадцять років виробити конструктивної політики щодо українців. «Від нас залежить, — читаємо тут, — чи втратимо Східні Креси раз і назавше, чи здобудемо в українцях союзників

в боротьбі з хрестоносцями [німцями — В. В.]. Від нашої постави в стосунку до українців залежить, чи поляки на Східних Кресах залишаться жити, чи на них чекатиме доля поляків на Україні — “Смерть або вигнання”. [...] Ми зуміли довести українців до розуміння, що проти поляків йти можна навіть з дияволом. З цим фактом маємо рахуватися. Не допоможуть вже жодні спеціальні засоби, ані паціфікації. Кожна паціфікація українців у теперішній момент — це поглиблення прірви між нами і українцями, відмова від відбудови Речі Посполитої на Кресах — то копання могили для польського народу на цій землі»⁵⁶. Застереження не були сприйняті польським суспільством, поліція висловлювала припущення, що листівка створена українцями. Проте незалежно від того, хто був автором, слова виявилися пророчими і дуже точно передбачили польсько-українські стосунки наступних воєнних років.

Вже в перші дні Другої світової легальна опозиційна течія українського національного руху припинила існування, її діячі або добровільно зійшли з політичної арени, або були усунені політичними репресіями радянського та німецького режимів. Дехто, як, наприклад, Василь Мудрий, згодом приєдналася до збройного визвольного руху, репрезентованого ОУН, який залишився фактично єдиним організованим виразником українства. Отже, світова війна створила умови для переростання нарізлого конфлікту у масове збройне протистояння та другу після 1918—1919 років польсько-українську війну.

⁵⁶ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 347.

ЧАСТИНА III
ВІЙНА ПІД ЧАС ВІЙНИ

Розділ 1

1939—1942 роки. НАПЕРЕДОДНІ

Після початку Другої світової війни 1 вересня 1939 року керівник найбільшої української політичної партії УНДО Василь Мудрий виступив із заявою про лояльність українців до польської держави і необхідність виконати свій громадянський обов'язок у війську. «Не спускаючи ока з національно-політичних змагань українського народу в Польщі, — заявив він із трибуни парламенту 2 вересня, — українське громадянство виконає в цих важких часах свій громадянський обов'язок крові і майна, які накладає на нього приналежність до польської держави»⁵⁷. Проте ця заява, як вказано в польському аналітичному документі «Українська справа», «була радше виявом розуму політичного провідника, аніж відображенням настроїв населення»⁵⁸. І справді, значна частина українців не співчувала полякам, а падіння польської держави розглядала як шанс для покращання власного життя.

Українські націоналісти бачили у війні можливість актуалізації українського питання і нагоду вибороти незалежність. У цій справі керівництво ОУН активно співпрацювало тоді з головним ворогом Польщі — Німеччиною. Оунівці розраховували на її допомогу в розгортанні масового національного повстання на західноукраїнських землях. Підготовка до зриву розпочалась ще влітку 1939 року. Незважаючи на масові арешти, було проведено низку військових таборів, через які перейшло близько тисячі підпільників⁵⁹. Проте Ні-

⁵⁷ Прокоп М. Українські самостійницькі політичні сили в Другій світовій війні // В боротьбі за Українську Державу. — Львів: Меморіал. — 1992. — С. 49.

⁵⁸ Armia Krajowa w dokumentach. — Т. II. — С. 138.

⁵⁹ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні та на початку Другої світової війни // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К., 2007. — С. 590.

меччина в останні дні перед початком війни поміняла свої плани і, зважаючи на пакт із СРСР, вирішила не використовувати української карти. Тому український внесок у фронтову війну проти Польщі обмежився участю в кампанії 1939 року невеликого «легіону Сушка»⁶⁰.

Більшість оунівців в Україні не підтримувала узгодження дій із німцями, тому Крайова екзекутива ОУН з початком Другої світової війни оголосила мобілізацію членства. Таким чином вона убезпечила їх від призову у польську армію і отримала можливість самостійно втілити плановане повстання.

Тим часом польська влада в перший тиждень війни посилила репресії проти українців: інтерновано близько семи тисяч активістів громадсько-політичного життя, сталися кілька випадків убивств українців як підозрілих у нелояльності, спалення українських сіл⁶¹.

10 вересня члени ОУН підняли повстання і захопили місто Миколаїв на Львівщині. Упродовж кількох днів українську владу встановлено також у довколишніх селах. Паралельно повстання з участю оунівців спалахують в інших повітах Галичини і перекидаються на Волинь. Підпоручник польської армії, який брав участь у їх придушенні, Кароль Вітольд Дашкевич згадує: «15 вересня отримав наказ вийти з 50-тьма найкращими вояками до села Надятичі, де 2 компанії поліції від ранку здобували село [...]. Оборонялося аж до вечора до 19 години. Коли над'їхав, село вже було здобуте при втратах поліції 7 вбитих і 20 важко поранених. Село було спалене. Зловлений піп і вчитель розстріляні»⁶².

⁶⁰ Шмігель М. Український легіон Романа Сушка. Напад зі Словаччини на Польщу (1939) // Український визвольний рух. — Львів, 2007. — № 11. — С. 81–95.

⁶¹ Про це детальніше див. Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 року в світлі тогочасної преси і споминах очевидців // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 75–87; Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 87–95.

⁶² Цитується за: Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej... — S. 46.

Інший польський командир, Вітольд Заянчковський, який діяв на Волині, писав: «кожне село, з якого стріляли до наших військ, спалено, а затриманих зі зброєю в руках розстрілювали»⁶³.

Незважаючи на жорстокі дії польських вояків, активний розвиток повстань перервався після приходу 17 вересня на Західну Україну Червоної армії, яку з хлібом-сіллю зустрічали прокомуністично налаштовані українці. Вони теж з ентузіазмом сприйняли початок війни та падіння польської держави, щиро вірячи в «торжество історичної справедливості», яким стало для них приєднання земель Західної України до УРСР.

Але сутички між українцями і поляками відбувалися навіть після встановлення червоної адміністрації. У доповідній НКВД від 29 вересня 1939 року зафіксовано прибуття в місто Городницю Житомирської області понад 200 українців, мешканців волинських сіл Людвипіль та Усте, які втекли, рятуючись від колишніх польських жандармів, що погрожували їм розправою за спроби повернути забрані раніше будинки та земельні ділянки⁶⁴.

Загальний звіт підпільників про події першої половини вересня під назвою «Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 року» говорить: повстання відбулися в 20 повітах, 183 населених пунктах, участь у них взяли 7 729 осіб. Під час боїв із польською поліцією та армією знищено не менше 5 українських сіл, оунівці, у свою чергу, знищили 4 польські колонії. Втрати українців — 160 вбитих, 53 поранених, польські — 796 вбитих, 36 поранених⁶⁵. Проте всі ці локальні виступи так і не переросли в загальнонаціональне повстання.

⁶³ Цитується за: Motyka G. *Od rzezi Wołyńskiej...* — S. 51.

⁶⁴ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941: документи ГДА СБУ. — К., 2009. — С. 205.

⁶⁵ Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобич, 2002. — С. 393; Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні // Пам'ять століть. — 2000. — № 5. — С. 143–151.

Таким був баланс втрат кількадечних сутічок, що стали прологом до війни між українцями і поляками, яка спалахне через три роки і забере значно більше життів.

* * *

Участь українців у новостворених органах влади, українізація цих земель на фоні усунення всього польського з культури, освіти та економіки регіону в перші місяці радянської окупації створювали уявлення про українськість нової влади. Враження про привілейоване становище українців посилили політичні репресії радянського режиму, які на початковому етапі торкнулися передусім польського національного руху. «Радянська окупація, — читаємо в польському документі, — викликала негативне ставлення польського суспільства до українців, слушно, а часом і не слушно підозрюваних в ініціюваннях большевицьких розпоряджень, спрямованих проти польського суспільства»⁶⁶.

Усі ці елементи лягли в основу стереотипу про «зраду» українців, безпосередню участь у ліквідації польської держави, загальну прорадянську налаштованість. Цю опінію підтримували окремі політичні сили, які таким чином намагалися зняти з себе відповідальність за поразки вересня 1939 року. Міф про «удар у спину» від українців матиме довге життя і відіграватиме значну роль в ескалації польсько-українського конфлікту. Він стане ще одним каменем спотикання на шляху зближення двох народів у ситуації, яка, здавалося б, сприяла цьому.

Такі умови склалися вже через кілька місяців після утвердження радянської влади. Адже в 1939—1941 роках поруч із Союзом збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej, ŻWZ) та іншими підпільними польськими організаціями мішенню для НКВД став український визвольний рух на чолі з ОУН⁶⁷. Услід за

⁶⁶ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 77.

⁶⁷ Див. документи про це в книзі: Радянські органи державної безпеки у 1939—1941 рр. Документи ГДА СБ України. — К., 2009.

депортованими поляками на схід потяглися ешелони з українцями. Проте наявність спільного небезпечного ворога, який завдавав нещадних ударів обом народам, не стала достатньою платформою для бодай започаткування українсько-польського порозуміння на Західній Україні. Принаймні жодних документів, які свідчили би про якісь спроби його налагодження в 1939—1941 роках, не віднайдено.

Більше того, окремі польські націоналістичні групи вважали своїм головним ворогом українців і закликали зосередити зусилля саме на боротьбі з ними. В інструкціях про розвідувальну працю, виданих у Львові «Начальним комітетом визволення кресув всхудніх», вказувалося на необхідності вивчення діяльності українських легальних та нелегальних організацій. Адже після відродження Польщі може виникнути «потреба широких арештів з метою запобігання можливому виступу українців»⁶⁸. Додатком до інструкцій було звернення «Громадянину Польщі під радянською окупацією», де містилися вказівки щодо ставлення до українців. «Як складуться умови після завершення війни, невідомо, — читаємо в документі, — однак припускаємо, що в найгіршому випадку може дійти до якогось плебісциту і якщо не зробимо відповідних приготувань, східні креси можуть раз і назавжди лишитися при радянській Росії. Тому мусимо намагатися очистити східні креси від інтелігентів русинів-українців. Вони єдині можуть бути перешкодою втілення наших цілей (планів), коли прийде відповідна хвилина, вони всі стануть по радянському боці і, маючи за собою селянство, можуть унеможливити наші плани»⁶⁹. Далі ідуть конкретні, в стилі Макіавеллі, вказівки, як треба нищити українців, у тому числі руками радянської влади, представляючи їх націоналістами. «Тутешніх українців-русинів намагайся підбурювати проти радянської влади,

⁶⁸ Instrukcje pracy wywiadowczej na terenie Ukrainy // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

⁶⁹ Там само.

страш їх, що буде голод, що москалі всіх їх вивезуть вглиб Росії [...]. Намовляй їх виїжджати масово до Німеччини, бо таким чином позбудемося найбільших ворогів [...]. Намовляй до протирадянського повстання, а потім давай знати про все радянській владі». Невідомо, наскільки впливовою серед поляків була організація, яка видавала такі вказівки, наскільки вона формувала їхні настрої. Але за умови цілковитої відсутності в польського політикуму офіційної позиції щодо українців такі крайньонаціоналістичні заяви набували суспільного резонансу.

Протягом 1939—1941 років офіційно практично не було артикульовано польського бачення розв'язання українського питання в новій політичній ситуації. Єдиним документом, в якому польська сторона намагалася відобразити це, стала видана у листопаді 1939 року ухвала Комітету зі справ Краю, яка хоч і не була офіційною декларацією уряду, проте мала служити основою для українсько-польських переговорів. У ній говорилося, що поляки визнають не тільки можливість порозуміння з українським національним рухом, але й потребу спільного фронту проти окупантів. Згідно з документом, планувалося створення Української держави, східні кордони якої будуть означені згодом. На засадах рівності нова держава мала стати частиною польської федерації; українським меншинам гарантувалися свободи на польських теренах і навпаки⁷⁰. Проте навіть такі доволі розпливчасті обіцянки, на думку польського прем'єра Сікорського, були надто сміливими, і альянти могли не погодитися на це. Через те офіційна декларація уряду, видана 18 грудня 1939 року, містила лише загальні заяви про рівноправність національних меншостей у відновленій державі. Щодо українсько-польських переговорів польський уряд і надалі стверджував їх можливість і необхідність, проте наголошував, що домовлятися

⁷⁰ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. — S. 101.

можна лише з українцями з Наддніпрянщини, а не з «околиць», оскільки Польща не може вести переговорів зі своїми громадянами⁷¹. Мабуть, саме тому польський уряд намагався встановити контакт із діячами УНР, хоч ті не мали жодних позицій в Україні і не могли представляти бодай якогось впливового українського угруповання.

* * *

Крім проблем минулого, на заваді налагодження стосунків стояли бачення майбутнього, які в обох народів сильно відрізнялися. Поляки, попри все, сподівалися на швидку перемогу Великої Британії та Франції над німцями, яка мала повернути довоєнний статус-кво. Значна частина українців, навпаки, очікувала подальших перемог німецької армії, при співпраці з якою сподівалася відродити українську незалежність.

Хоча вже в 1939—1941 роках у середовищі українського визвольного руху починаються жваві дискусії довкола надій на німецьку допомогу. Падіння Карпатської України, відданої Гітлером союзній Угорщині, пакт Молотова — Ріббентропа свідчили, що українське питання розглядається німецькою владою як розмінна монета у широкій міжнародній грі. Тому подальша чітка пронимецька орієнтація Проводу ОУН на чолі з Андрієм Мельником викликала незадоволення у крайових лідерів організації, які були учасниками подій у Закарпатті та мали можливість безпосередньо відчувати радянські репресії, що слідували за пактом Молотова — Ріббентропа. Врешті цей та інші чинники спричинили поділ ОУН на два крила, які наступний період діяли окремо.

Для новоствореної ОУН на чолі зі Степаном Бандерою стало завдання окреслення нової зовнішньополітичної кон-

⁷¹ Partacz Cz. Proby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej // Polska — Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». — Warszawa, 3–5 listopada 1999 / oprac. red. R. Nedzielko. — Warszawa, 2000. — Т. 6. — С. 19.

цепції організації. І вже в першому публічному документі — «Маніфесті» ОУН(б) з грудня 1940 року — бачимо доволі чітке її формулювання: «Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини. Розвалюючи на завжди жакливу тюрму народів — московську імперію — творимо новий лад і кладемо основи політичного укладу в світі. Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів [...]. Несемо новий лад Східній Європі й підмосковській Азії. Несемо всім поневоленим Москвою народам свободу творити власне життя на рідній землі по своїй вольній волі»⁷². Отже, стрижнем зовнішньої політики бандерівців була ідея об'єднання зусиль поневолених народів, що передбачала співпрацю з поляками як найближчим сусідом і також поневоленим народом. Недарма один із творців концепції Іван Мітрінга писав у 1940 році: «Разом з поляками, французами, народами ССРСР за вільну Європу проти Гітлера і Сталіна — це наше місце»⁷³.

Політичні постанови Другого Великого збору ОУН з квітня 1941 року давали достатньо можливостей для переведення польсько-українських стосунків у конструктивне русло співпраці. «Відношення ОУН до держав та політичних рухів, — читаємо тут, — перерішується їхнім протимосковським наставленням, а не більшою чи меншою політичною співзвучністю з українським національним рухом»⁷⁴. Тобто платформою польсько-українського порозуміння могла стати спільна антирадянська боротьба. Далі в тих же постановках вказуються засади налагодження стосунків — відмова польської сторони від повернення західноукраїнських земель та припинення антиукра-

⁷² Маніфест Організації Українських Націоналістів (грудень 1940) // ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955. — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. — С. 21.

⁷³ Цитується за: Левицький Б. Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв'ю // Діялог. — 1979. — Ч. 2. — С. 17.

⁷⁴ ОУН у світлі постанов... — С. 31.

їнських дій: «ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків є передумовою унормування взаємин між українською й польською націями»⁷⁵.

Проте утвердження нової зовнішньополітичної концепції в лавах ОУН(б) відбувалося поступово. І попри те, що навесні 1941 року вона знайшла своє відображення в рішеннях Великого збору, не можна стверджувати, що нове бачення цілком витіснило попередні плани керівництва ОУН, пов'язані з німцями. Співпраця із Третім Райхом продовжувалася, її головною метою було скористатися німцями як силою, що може розбити СРСР. Відсутність чітко окресленої української політики керівництва Німеччини підтримувала сподівання на можливість сприяння у створенні незалежної держави. Більше того, окремі німецькі чинники продовжували загравати з українськими політиками, роблячи певні поступки. Вони навіть пішли на створення українських підрозділів «Нахтігаль» та «Роланд» при співпраці з Абвером, не заперечували проти висловлюваних українцями поглядів на ці формування як зачатки української армії⁷⁶.

Ще більш показовим прикладом лояльності німців до українців стала їхня політика на українських етнічних теренах Холмщини та Надсяння, що ввійшли в німецьку зону впливу після 1939 року. Саме тут зосередився актив українського національного руху, що уник радянських репресій. Розгортання масової національно-культурної роботи за пасивного сприяння німців вилилося у відкриття українських шкіл, читалень, відродження українських церков. 1939—1941 роки стали, з одного боку, часом справжнього національного відродження цих територій, з іншого — періодом наростання антиукраїнських настроїв серед поляків, які вважали, що відродження відбувається коштом дедалі більших їх утисків

⁷⁵ ОУН у світлі постанов... — С. 36.

⁷⁶ Про це детальніше див.: Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 роках. — К., 2004.

окупаційною владою. «Свідомість українських мас на Холмщині і Підляшші, — читаємо про результати національно-просвітницької роботи у цьому терені, — є куди більша, ніж 1939 року. Сотні емігрантів з Волині та Галичини, що в час большевицької окупації ЗУЗ опинилися на Холмщині, зробили дуже багато в тому напрямі. Молодь, що на протязі трьох років покінчила середні школи, провадить і далі серед населення започатковану старшими національно-освідомлюючу працю»⁷⁷.

Німецька окупаційна влада розраховувала, що лояльна українська громада стане для неї інструментом утвердження власної сили. Генерал-губернатор Ганс Франк заявив із цього приводу після зустрічі з Гітлером 2 березня 1940 року: «Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральній губернії визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський та пронимецький»⁷⁸. Ефективність політики протиставлення через фаворизацію проявилася дуже швидко. Можливо, тому саме терени Холмщини стануть згодом місцем перших спалахів польсько-українського конфлікту, що переросте у війну.

Попри продовження активної співпраці українських націоналістів із німцями, слід відзначити, що сподівання керівництва ОУН(б) на Німеччину в 1941 році вже були далеко не сподівання зразка початку 1939 року. Постанова Другого Великого збору ОУН від квітня 1941 року говорить: «Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи»⁷⁹. Тобто головна мета ОУН — створення незалежної

⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 5–8.

⁷⁸ Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 69.

⁷⁹ ОУН у світлі постанов... — С. 31.

держави — залишатиметься визначальною в її діяльності незалежно від бачення розв'язання українського питання іншими сторонами, у тому числі Німеччиною.

Інструкції, підготовлені керівництвом націоналістичного руху навесні 1941 року, свідчать: оунівці не очікували передачі влади союзниками, а готувалися захопити її самостійно. Реалізація цих інструкцій ставила німецьку владу перед доконаним фактом створення незалежної України та розгортання її апарату. Мова вказівок далека від ідеологічних дискусій чи дипломатичних конструкцій. Їхнє головне завдання — забезпечити захоплення і утримання влади. Досвід 1918 року підказував українським націоналістам, що зусилля можуть зіткнутися зі спротивом чи саботажем нелояльних до українського руху національних меншин. Таких бачили передусім серед прорадянськи налаштованих росіян та євреїв. До небезпечних національних меншин зараховували і поляків, що могли проявити себе як окрема сила⁸⁰. У період повстання вони повинні були перебувати під особливим наглядом Служби безпеки ОУН, яка мала ліквідувати тих, хто чинитиме спротив утвердженню української влади.

План українських націоналістів скористатися Третім Райхом зазнав краху дуже швидко після вступу німецьких військ на українські території. Неузгоджений із німецькою владою Акт відновлення української держави 30 червня 1941 року став причиною репресій проти українського визвольного руху. Дочекавшись взяття Києва у вересні 1941 року, німці розгорнули масовий терор проти оунівців, почали арешти та страти⁸¹. Зважаючи на це, конференція ОУН у вересні 1941 року приймає рішення про поступовий перехід до діяльності в антинімецькому підпіллі. Українці і поляки знову отримали спільного ворога. Західна Україна стала ареною розбудови українського антинацистського руху та

⁸⁰ Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б)... — С. 485.

⁸¹ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж — Львів — Нью-Йорк, 1993. — С. 188–189.

польського підпілля, що поступово відроджувалося після ударів радянської карально-репресивної машини.

У новій політичній ситуації в середовищі українського націоналістичного підпілля починає домінувати нова зовнішньополітична стратегія — ставка на союз поневолених народів. У контексті цієї концепції закономірною стає спроба налагодження контактів із польським рухом. Один із польських документів із жовтня 1941 року розповідає про візит до Варшави офіційного представника ОУН(б) Бориса Левицького (одного із соратників Івана Мітрінги), уповноваженого для проведення переговорів із очільниками польського руху. «Левицький, — читаємо у документі, — висловив бажання розпочати поважні розмови, які привели б до узгодження певних моментів спільної політики щодо німців»⁸². В іншому документі польський звітодавець у той же період відзначає «щораз виразніші ознаки поліпшення ставлення українців до Польщі»⁸³.

Проте лінія на зближення з українським визвольним рухом не збігалася із загальною стратегією польського уряду. По-перше, попри певні відмінності у трактуванні українського питання у різних політичних сил, всі були єдині в необхідності відновлення довоєнних кордонів. По-друге, у другій половині 1941 року відбулося відновлення дипломатичних стосунків еміграційного уряду із СРСР⁸⁴, який після початку німецько-радянської війни офіційно став польським союзником. Тому керівництво польського національного руху не було готове йти на співпрацю з українцями. Більше того, вони розуміли неминучість зіткнення з українським визвольним рухом при спробах опанувати Галичину та Волинь. У рекомендаціях Стефана Ровецького з листопада 1941 року вказується:

⁸² Armia Krajowa w dokumentach. — Т. II. — S. 145.

⁸³ Там само. — S. 142.

⁸⁴ Вже в першому пункті угоди, підписаної 30 липня 1941 року, зазначено, що Польща не може мати з третьою стороною стосунків, спрямованих проти СРСР (Armia Krajowa w dokumentach. — Т. II. — S. 26–27).

«У момент повстання проти німців, під час оволодіння суверенними землями Речі Посполитої на сході треба передбачати нині боротьбу за Східну Малопольщу і Волинь в цілому у несприятливих для нас умовах»⁸⁵. Готуючись до цієї боротьби, слід було врахувати, що «кампанію у зв'язку із захопленням наших земель на сході можна було б полегшити, якщо не уникнути її повністю, завдяки пропагандистській пацифікації у відповідний час, принаймні Волині, і послабленню опору у Східній Малопольщі шляхом завоювання там прихильності частини українського суспільства»⁸⁶. Керівництво польського національного руху наприкінці 1941 року розпочало не тільки пропагандистську підготовку до «кампанії із захоплення» Галичини і Волині, але й необхідну військову роботу.

Отже, на той момент обидві сторони чітко сформулювали свої цілі у Другій світовій війні. Для польських політиків метою було відновлення польської держави в кордонах станом до 1 вересня 1939 року. Для українських націоналістів головним було збереження національної української ідентичності населення Західної України як основи національного руху та єдиної можливості створення незалежної української держави. Цілі, по суті, були взаємовиключними і не могли не призвести до збройного зіткнення, яке активно готували обидві сторони.

* * *

Кінець 1941-го і практично весь 1942 рік стали часом переформатування польського та українського підпільних рухів до нових умов німецької окупації. Найактивніше — на Волині, очевидно, через регіональні особливості, де жорстока окупаційна політика німців проявилася дуже швидко. Саме на цьому терені концепція вичікування, якої дотримувалися як українські, так і польські підпільники, дала збій. Стихійний опір наростав і змусив керівництво обох рухів до активних дій.

⁸⁵ Armia Krajowa w dokumentach. — Т. II. — S. 142.

⁸⁶ Там само.

Ситуацію, в якій опинилися представники українського підпілля на Волині 1942 року, чи не найкраще відображає лист референта СБ Північно-західних українських земель Василя Макара. «Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах, — читаємо тут, — ми мусіли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусіли ми це робити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони — почали множитись отаманчики, як Бульба Боровець, а з другої сторони — червона партизанка почала заливати терен. Отже, коли б ми були не почали повстанчої акції, то не мали б, що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже, в тій цілі вибирали одно село в окр[узі] чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусіли організаційно охоплювати тих людей в лісі. — Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: "Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?" і т. п. Тепер ми тим балакунам заткали роти, а революцію усупільнили. Тягар боротьби розложили на плечі усього суспільства, хоче воно того, чи ні, мусить нести його. Значить — тотальна революція»⁸⁷. Отож, один із чільних діячів ОУН на Волині у цьому листі визнавав, що станом на кінець 1942 року керівництво українського підпілля втрачало контроль над ситуацією в терені. Створення УПА стало кроком на шляху до відновлення цього контролю. Проте, як побачимо із подальших подій, встановити його на Волині бандерівцям вдасться значно пізніше, щойно під кінець 1943 року.

⁸⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1990. — Т. 2: Волинь і Полісся. Кн. 2. — С. 43.

Активізацію українського підпілля у 1942 році відзначають німці — вже з березня в усіх звітах з окупованих територій СРСР запроваджується постійна окрема рубрика «Український рух опору»⁸⁸. Про розгортання мережі збройного підпілля українських націоналістів доповідали керівництву і радянські розвідники. В інформації НКВД про генезу УПА в цей період вказано, що «протягом 1942 року бандерівці провели велику роботу із створення широкої мережі підпільних озброєних бойових груп на території Західної України»⁸⁹. Сучасний український дослідник Іван Патриляк, опираючись на великий масив німецьких, радянських та українських документів, саме 1942 рік вважає переломним у розгортанні масового збройного руху, який згодом вилився у діяльність Української повстанської армії⁹⁰.

Надзвичайно схожі процеси паралельно на тих же теренах відбувалися і в середовищі польського підпілля. У звіті представника польського уряду з Волині вказується активне творення ланок польського руху. Він, серед іншого, говорить про існування на Волині локальних польських організацій, зокрема харцерських, які займалися розповсюдженням підпільної преси, і про наявність військових формувань. «Військові дії, — читаємо у звіті, — велися протягом усього 1942 року активно, але хаотично»⁹¹. Координація діяльності розрізнених ініціатив польського підпілля розпочинається наприкінці 1942 року зі створенням Волинського представництва еміграційного уряду. «Усі громадські організації відразу визнали єдине керівництво Представництва, зберігаючи свою організаційну автономію. Та-

⁸⁸ Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 1. — С. 63.

⁸⁹ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Варшава — К., 2005. — Т. 1. — С. 150.

⁹⁰ Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — № 7. — С. 208–232.

⁹¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 139.

ким чином Представництво взяло у свої руки організаційне керівництво самообороною і самодопомогою всього польського населення на Волині. У кінці лютого організаційна діяльність охопила всю територію Волині»⁹². Звітодавець також вказує, що на той час чисельність самооборони та відділів безпеки становила близько 4 тисяч осіб із можливістю мобілізації до 15 тисяч⁹³.

Звіти українського підпілля із Західної України також фіксують поступове розширення польського руху опору з кінця 1941 року. «В останніх місяцях 1941 року, — читаємо тут, — існували деякі зовнішні сліди діяльності польської підпільної організації. В грудні польська підпільна організація проявила себе низкою чинних виступів. Були переведені саботажі (залізнична катастрофа під Тернополем, підпали скирт і складів збіжжя, напади на магазин і склади зброї) (Львів, Перемишль), військові спільні вправи (Золочівський повіт), розкинено в Тернополі протинімецькі летючки, розкопали могилу слави (Милотиц — Золочів), здирано українські прапори і їх збещещено (Новосілкі — Золочів)»⁹⁴.

Отже, вже серед перших проявів діяльності польського підпілля були такі, що мали антиукраїнський характер. Подальше розгортання активності супроводжувалося зростанням антиукраїнських настроїв, які згодом вилилися в конкретні виступи. Переломним став 1942 рік, коли польське та українське підпілля перейшли до активної збройної боротьби проти німецьких окупантів та між собою.

Погіршення польсько-українських стосунків легко відзначити за документами того часу, незалежно від того, польські вони чи українські. В «Огляді суспільно-політичного життя за місяць квітень 1942 року», підготовленому українськими підпільниками, читаємо про ситуацію в Галичині: «Відносини на польсько-українському відтинку не те що не змінилися на краще, а навпаки, в порівнянні зі

⁹² Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 139.

⁹³ Там само. — С. 140.

⁹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 16.

станом другої половини 1941 року, сильно погіршилися. Польська вулиця, як і давніше, має голос, і вона визначає лінію політики провідних кругів польської громадськості в українській справі, польська вулиця має просте нескоруповане наставлення, вбите їм в голову ідеологами Польщі: “на гак гайдамаків”»⁹⁵.

Повідомлення з лютого 1942 року з Волині теж містить інформацію про зростання діяльності польського підпілля та його антиукраїнську спрямованість. «На Північно-Західних Українських Землях поляки проявляють щораз більшу активність на всіх ділянках життя. Пхають всюда до господарських установ та стараються мати там керівні становища, щоб відтак мати змогу усувати українців від праці, а на їх місце набирати поляків. Подекуди захопили деякі пости на залізниці, в лісовій господарці, частинно пошту й млини. В боротьбі з українцями поляки послуговуються переважно провокацією, донощицтвом, хабарями. [...] У Володимир-Волинській окрузі поляки зорганізували 22 січня “погром”. На брамах повалених домів появились навіть написи: “Преч з немцями і Україном” [“Геть німців і Україну” — В. В.]»⁹⁶.

Зростання антиукраїнських позицій відзначають не лише українські підпільники, але й польські спостерігачі. У рапорті про настрої польського суспільства з липня 1942 року читаємо: «Згідно з думкою політичного діяча, який цього тижня повернувся з відрядження із Львова і сам походить зі Львова, 96 % політично свідомого польського суспільства відчуває ворожі настрої стосовно українців, притому ворожість зростає. На це не впливають ні рівень освіти (професор вищої школи чи робітник), ні політична орієнтація. Із захопленням розповідають способи ліквідації української “меншості” після переможного закінчення війни. Найпопулярнішою є концепція передачі їх більшовикам»⁹⁷. В аналітичному документі про стан взаємин між

⁹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 52.

⁹⁶ Там само. — Арк. 37.

⁹⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 51.

обома народами генерала Стефана Ровецького для штабу Верховного головнокомандувача польських збройних сил у Лондоні вказано: «Зрозуміння необхідності польсько-українського компромісу по обидва боки є ще слабким. Українці надалі використовують кон'юнктуру для творення dokonаних фактів: зміцнюють свої активи за рахунок поляків. З польського боку переважає бажання відплати за зазнані образи і бажання усунення у відповідний момент активності українського елемента, щоб вже назавжди позбутися небезпеки»⁹⁸.

Українські документи наголошують на великій кількості поляків в окупаційній адміністрації, використання її у протистоянні з українцями. Аналогічні дані про українців є в польських документах. І, схоже, обидва джерела подають достовірну інформацію. Тобто українці і поляки вдалися до звичної для попередніх періодів бездержавності обох народів практики використання окупанта у протистоянні з суперником.

⁹⁸ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 1. — С. 130.

Розділ 2

1942 рік. Початок

1. Холмщина

Радикалізація настроїв в обох громадах, на фоні зростання жорстокості німецької окупаційної політики та активної підготовки до збройного спротиву їй, врешті призвела до перших польсько-українських сутичок, що згодом переросли у повномасштабне збройне протистояння. Неможливо однозначно відповісти, хто перший вбивав чи хто перший зазнав жертв, початок у таких конфліктах завжди губиться в сотнях різних фактів чи їх пояснень. Та, напевно, й не могло бути одного початку в такому масштабному зіткненні. Очевидно, було кілька подій, які кожна зі сторін вважала відправною точкою у цій війні.

Найкритичніша ситуація в 1942 році склалася на Холмщині. Активна діяльність українських організацій, участь українців у місцевих адміністративних органах викликала різко негативну реакцію польського підпілля, яке вважало, що ця робота має на меті усунути поляків та польські впливи⁹⁹. Тому вже перші польські виступи проти німецьких окупантів були спрямовані також проти українських активістів, яких поляки трактували як колаборантів. Серед перших жертв — відомі діячі українського національного руху, люди, що були громадськими авторитетами і обіймали посади в'їтів, місцевих урядовців, поліцаїв чи комен-

⁹⁹ Про те, що розгортання українцями національно-культурної роботи становить небезпеку для поляків, звітувало Міністерство закордонних справ еміграційного уряду в Лондоні. Див.: *Sprawozdanie Sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za okres do 18 stycznia 1943*. Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, government documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 148–153.

дантів¹⁰⁰ Важко навіть сьогодні дати оцінку такій діяльності польського підпілля — чи була вона антиукраїнською, чи все ж антиокупаційною. Очевидно, що поляки представляли її у першому варіанті, українці натомість однозначно сприймали в другому.

Проте страшний клубок суперечностей, в який перетворилися польсько-українські стосунки на Холмщині, не обмежився цією проблемою. Взимку — навесні 1942 року тут починають діяти радянські та польські прорадянські партизанські відділи, які в українських документах фігурують як «польсько-большевицькі банди». «Ще зимою 1942 року, — читаємо у звіті українського підпілля, — почали з'являтися на всьому терені Холмщини й Підляшшя менші й більші озброєні "банди" від 10–100 і більше людей. Вони склалися з бувших полонених советської армії, що тисячами повтікали з таборів у Холмі й Замості, із скинених парашутистів та виголоднілих варшавських і інших польських елементів. З початком весни почалися щораз більш масові напади банд на населення, на двори, громадські урядові станції, на приходства, станиці української поліції (Телятин, повіт Грубешів), млини (Муличів, повіт Грубешів). Бандити грабували харчі, одяг та взуття. Були випадки вбивства священиків, українських поліцаїв та насилування жінок»¹⁰¹. На середину 1942 року припадає посилення антиукраїнських дій з боку цих партизанських загонів. Огляд із червня відзначає: «Новим у розвитку партизанщини є те, що стає вона вже явно ворожою до свідомого українського елемента, а зокрема до націоналістичного. На Холмщині вже занотовано два випадки кривавих розправ польсько-большевицьких банд над свідомим національно українським активом. Це виглядає так, що двоє-троє бандитів приходять навіть вдень прямо до наміченої хати, вбивають стрілами з револьверів хатніх людей і скоро втікають»¹⁰².

¹⁰⁰ Спис замордованих передовиків Холмщини і Підляшшя в рр. 1942—43 // АЦДВР — Ф. 9. — Т. 2. — Од. зб. 1. — Арк. 1–4.

¹⁰¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 68.

¹⁰² Там само. — Арк. 67–68.

Польське національне підпілля офіційно відмежувалося від діяльності польських прокомуністичних партизан. «Те, що робиться, — читаємо в підпільному виданні “Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej” за серпень 1942 року, — не має нічого спільного ані з польським незалежницьким табором в краю, ані з становищем польського уряду. Це акції, які проводяться на власну руку і для власних цілей поза Польщею, всупереч Польщі, коштом Польщі»¹⁰³. Але ж більшість постраждалих українців поклали відповідальність за напади таки на поляків.

Вже незабаром німецька влада розпочала операцію пацифікації проти діяльності цих груп. Проте українське населення, замість отримати від німців у результаті боротьби проти партизанів бодай якийсь захист, навпаки, опинилося між молотом і ковадлом. Ось як це описують українські підпільники: «По-перше, диверсантські і саботажеві акції впродовж травня вирости в форму масових акцій, яких мимо напруженої ліквідаційної протиакції не вдалося спаралізувати, а по-друге, репресійні заходи влада застосувала проти цивільного населення і вони вдарили в першій мірі по українському елементі. В ліквідуванні диверсантських відділів беруть участь відділи німецької поліції, польські відділи СС з Люблина, які складаються головно зі східного елементу фольксдойчів. Іншими словами, беруть участь вороже наставлені елементи проти українців взагалі. Тим треба пояснити факт, що в часі т. зв. ліквідаційних акцій спалено в цілості або частинно в більшості українські оселі, бо на 20 спацифікованих сіл, польських сіл спалено всего 3–4 — що розстріляно в часі таких пацифікацій український найбільш свідомий громадський і культурно-освітний актив села. Розстріляно досі більш 150 осіб. Нема сумніву, що тут ділає польсько-більшовицька рука через фольксдойчів і польську поліцію, вказуючи на український свідомий національно елемент, як на той, що мав би сприяти диверсантському рухові.

¹⁰³ Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej. — № 5. — Sierpień 1942. — S. 2 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

Найбільш потерпіли Грубешівщина, а далі частина Холмського, Томашівського та Замостенського повітів»¹⁰⁴. «Пацифікація, — читаємо в іншому документі, — розпочалась арештами й розстрілами селян. До села приїздила згадана вгорі карна експедиція з готовими списками, що їх виготовили поляки-фольксдойчі. Всіх людей скликали в одне місце, записаних відокремлювали, кількох розстріляно на місці, а решту арештовано й вивезено, мабуть, до Люблина. Між втягненими на листи є багато активних українців, тих, що відбирали від поляків школи, церкви, церковні маєтки, діячів кооперативних і Українського Освітнього Товариства»¹⁰⁵.

З погляду українців, поляки нищили їх, використовуючи будь-які придатні для цього можливості. Українці бачили поляків як ворогів у лавах польського національного підпілля, радянських партизанських формувань і навіть німецьких поліційних сил. Очевидно, об'єктивно в жодному випадку не можна списувати всі понесені українські жертви на рахунок польської сторони. Так само, як не можна на український рахунок записувати ті польські жертви, які впали від рук українських поліцаїв. Відповідальність за них мають нести передусім радянські та німецькі командири, котрі безпосередньо керували цими акціями. Проте про об'єктивне сприйняття реальності учасниками конфлікту в той час вже не могло бути й мови, і загиблі сприймалися як жертви польсько-української війни.

Керівництво українського підпілля було переконане, що відповідальними за критичні обставини на Холмщині влітку 1942 року є саме польські підпільники. Проводячи активну антинімецьку боротьбу на територіях, в основному заселених українцями, вони реалізовували два важливих завдання: з одного боку, виконували взяті перед Великою Британією та іншими союзниками зобов'язання щодо розгортання партизанських акцій у німецькому тилу, з іншого, такими акціями підставляли під ре-

¹⁰⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 52–53.

¹⁰⁵ Там само. — Арк. 68.

пресії українське населення, потенційно небезпечне для польського руху в майбутньому¹⁰⁶.

Суттєве загострення змусило керівництво ОУН відреагувати спеціальною заявою «З приводу Холмських подій», опублікованою в офіційній організації за червень — липень 1942 року. «Удар, — читаємо тут, — вимірено в ту свідому частину українства, що на Холмщині впродовж останніх літ наросла. Тому жертвою падуть священики, учителі, свідомі селяни. Нищать фізично живий елемент на одних теренах, щоби тероризувати рівночасно на других, мовляв, не схочете нам служити, зробимо з Вами те, що зробили на Холмщині. На холодно обдумане і холодно переводжуване фізичне нищення українства і спроба стероризувати ціле українське громадянство на усіх землях — ось правдива ціль цих страхіть, що мають місце на Холмщині. Те, що маємо під сучасну хвилину на Холмщині, уявляє собою якусь несамовиту картину польсько-більшовицько-німецької спілки на знищення України». Та незважаючи на критичну ситуацію, в якій опинилося українське населення Холмщини, керівництво українського підпілля не закликала до акцій відплати: «Не кличемо нині до відплати, бо ми свідомі, чим воно в сучасний момент могло б скінчитися. Але якщо нищителі думають, що нас в той спосіб знищать — то помиляються. Нас не раз уже нищено вогнем і мечем — ми все-таки видержали, ми все-таки росли»¹⁰⁷.

16 червня 1942 року група колишніх українських офіцерів створила невелике (20 осіб) збройне формування для захисту українських інституцій від польського терору. Менш як через два місяці, 6 серпня, штаб цієї формації у Грубешеві був атакований польськими підпільниками¹⁰⁸. Тож улітку 1942 року

¹⁰⁶ Бюлетень. — Червень — липень 1942 р. (Число 6–7). — С. 7–9 // АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 10. — Од. зб. 1. — Арк. 1–10.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 10.

¹⁰⁸ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 42.

конфлікт між українцями і поляками переростає у відверте збройне протистояння та війну, котра швидко набрала обертів.

Наприкінці 1942 року з'явився ще один фактор, який суттєво загострював польсько-українські стосунки на Холмщині. Йдеться про німецьку акцію переселення українців та поляків задля створення на Замойщині так званого Гімлерштадту — округу, населеного німецькими поселенцями. При цьому німців заселяли на місцях проживання українців, українців — у польських селах, а поляків в основному депортували до спеціальних таборів. Ось як описаний процес переселення у документі українського підпілля: «Крайсгавптман доручає голові УДК вислати слідуючого дня о 4-ій годині ранку 2–3 членів комітету до села, призначеного на виїзд, де люди мають на протязі одної години приготувитися до виїзду, взявши з собою лише найнеобхідніші речі, як постіль, одержу, хліб тощо. Крім коней не вільно брати з собою жодної худоби, ні птиці, як теж жадного господарського реманенту, бо це все залишається для фольксдойчів. Точно через годину приїжджає кілька німців та приблизно 25 польських поліцаїв, що немилосердно гонять нещасних людей аж на місце переселення. Поляків не переселяють на нові кольонії, тільки до таборів, спеціально для них побудованих. По приїзді українських переселенців на опорожнену поляками кольонію на Білгорайщині, вже першої ночі нападають на них польські банди, що мордують українські родини, а іншим заявляють, щоб забіралися, звідкіль прийшли, ці останні не мають куди вертатись, їздять з місця до місця, мов цигани шукають собі будь-якого пристановища. На виселені українські та польські села вищезгаданих округ німецька влада населяє фольксдойчів — румунів. Слід відмітити, що при переселюванні поляків німці присилають українську поліцію і наказують в грубіянський спосіб з ними обходитись і навпаки. Поляки використовують ці акції в своїй пропаганді, горлаючи, що це робиться тільки через українців»¹⁰⁹.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 5–8.

2. Волинь і Галичина

Поява на Волині наприкінці 1942 року радянських партизанів різко загострила відносини й тут. Перші згадки про прихід червоних знаходимо в польських підпільних виданнях із липня того року. «Відзначено більше насичення партизанки в Любомльському, Горохівському та Володимирському повітах. Як і в інших місцях, жодних акцій тут більшовики не проводять, зате впроваджують терор в життя села»¹¹⁰.

Тривалий час було доволі спокійно. У звіті волинського представника польського уряду зазначалося, що «у другій половині 1942 року навіть здавалося, що не дійде до польського конфлікту, що вдасться якимось розумно вирішити цю справу»¹¹¹. У статті «Польська людність на Волині» з липня 1942 року невідомий автор впевнено відзначав, що навіть після значних радянських репресій в цьому регіоні залишалася міцна польська громада, яка «становить так сильно пов'язаний з тереном елемент, що жодна історична буря, навіть радикальними методами, які застосовували більшовики, не зможе їх звідти вигнати»¹¹². На жаль, за кілька місяців обставини докорінно змінилися: саме Волинь стала однією з найкривавіших арен польсько-української війни і саме тут найбільших втрат зазнали поляки.

Ростислав Волошин, один із чільних діячів ОУН на Волині, розповідаючи про 1942—1943 роки, вказує, що польські населені пункти ставали опорними базами для радянських партизанів¹¹³. Це закономірно, адже СРСР офіційно був польським союзником

¹¹⁰ Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. — № 4. — Lipiec 1942. — S. 12 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹¹¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 138.

¹¹² Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. — № 4. — Lipiec 1942. — S. 9 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹¹³ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 4. — С. 491.

в антигітлерівській коаліції. Хоча відносини між ними склалися доволі неоднозначні: представники польського підпілля добре пам'ятали жорстокі радянські репресії 1939—1941 років. В статті «Радянська акція на Східних землях», опублікованій у серпні 1942 року в підпільному виданні «Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej», описуються небезпеки розгортання радянського партизанського руху на західноукраїнських землях, оскільки після поразки німців він може стати на заваді відновленню Польщі в кордонах 1939 року. Тому польським підпільникам слід пам'ятати, що Росія зараз є союзником, але може стати й ворогом¹¹⁴.

Тим часом для українського підпілля червоні партизани, які, по суті, готували ґрунт для повернення радянської влади, були поруч із німцями головними ворогами.

Говорячи про початок антиукраїнських дій на Волині, той же Волошин згадує акцію польської поліції у листопаді 1942 року, під час якої повністю знищено та спалено село Ремель Олександрійського району¹¹⁵. Стартом антипольських виступів на Волині польські історики вважають знищення 13 листопада того ж року села Обурки Луцького повіту¹¹⁶. Проте, як свідчить документ, виконавцями акції було німецьке гестапо і поліція: «Німецьке гестапо зі своєю поліцією в кількості 150 чоловік прибуло на колонію Обурки і оточило, забрали майно, худобу, птицю, хліб, овоч, взуття і т. п., будинки спалили, а жителів поляків 48 чоловік розстріляли, дорослих і дітей. Тіла похоронили в одній ямі на Обурках»¹¹⁷. Символічно, що українці і поляки відправною точкою

¹¹⁴ Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. — № 5. — Sierpień 1942. — S. 1–4 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹¹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 4. — С. 491.

¹¹⁶ Polska — Ukraina: trudne pytania... — S. 123.

¹¹⁷ Україна — Польща: Важкі питання. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 р. — Луцьк, 2004. — Т. 9. — С. 343.

жахливих подій на Волині вважають не антиукраїнську акцію польського підпілля чи антипольську українського, а німецькі акції з участю українців та поляків. Саме такий перебіг подій, за активної участі третіх сторін (німців чи радянських партизанів), був характерний для Волині 1943 року та загалом для Західної України протягом усього періоду війни.

Складну ситуацію на Волині наприкінці 1942 року описує військовий референт ОУН ПЗУЗ Василь Івахів: «Німці застосовували на Волині і Поліссі страшний терор над українським населенням, у чому допомагали їм поляки, доносячи німцям значною мірою неправду про українців, які ніби приймали участь в комуністичному підпіллі і в каральних експедиціях т. зв. шуцманів. ОУН же не застосовувала активних заходів проти терору. Внаслідок чого населення сміялося над учасниками ОУН, називало їх мучениками-апостолами, які дають себе вбивати безкарно»¹¹⁸. Отож, услід за Холмщиною польсько-українське протистояння швидко наростало в 1942 році і на Волині.

Першу інформацію про українців — жертв конфлікту в Галичині знаходимо у звітах із весни 1942 року. «Вже в місяці квітні, — читаємо в огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях, — з усіх закутин краю сітка сигналізувала оживлення діяльності польського підпілля, що виявилось в нападах на магазини та саботаж, зокрема на залізниці. Діяльність польського підпілля була теж і тоді спрямована проти українців. Від протиукраїнської усної і писаної пропаганди (летючки, написи на будинках і парканах), денунціяцій і інтриг в державних установах і урядах попередніх місяців польські чинники перейшли в квітні до чинних протиукраїнських виступів до терору включно (вбивство двох осіб в Чортківщині, вбивство в Бу-

¹¹⁸ Доповідна записка співробітника органів державної безпеки СРСР про перебіг першої військової конференції ОУН (Б) у жовтні 1942 року // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К., 2008. — № 1–2 (30–31). — С. 499.

чачі)»¹¹⁹. В огляді подій за липень 1942 року польські боївки вже кваліфікуються як банди: «На терені Перемишльського повіту виступи банд були спрямовані проти українських кооператорів, поліцейних станиць, а на інших теренах проти поодиноких громадян в грабiжницьких цілях (передусім харчів)»¹²⁰. Очевидно, польські підпільники реалізовували інструкції керівництва АК, занепокоєного розвитком українського руху. «З метою запобігти можливому виступу українців, — читаємо у вказівках за жовтень 1942 року, — слід знешкодити всіх їх провідників, в кожному разі ізолювати»¹²¹.

¹¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 52–53.

¹²⁰ Там само. — Арк. 86–87.

¹²¹ Цитується за: Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej... — S. 79.

Розділ 3

Війна і політика

1. Невдалі переговори

Саме в час розростання конфлікту на Холмщині, у середині 1942 року, було здійснено спробу його припинення і налагодження співпраці між українським та польським підпіллям. Для ОУН політичною платформою пошуку примирення стали рішення Другої конференції з квітня 1942 року. «Свою політику, — читаємо в ухвалі, — ми будуємо [...] на політиці вилучення другорядних фронтів і розгортанні боротьби тільки на головних вирішальних фронтах. При чому ми в теперішній момент вважаємо нашим головним фронтом — фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маскою він би не виступав»¹²². У цих же постановках спеціально наголошено: «Стоїмо за злагіднення польсько-українських стосунків у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання панування права українського народу на ЗУЗ»¹²³.

Член Проводу ОУН Михайло Степаняк у своїх свідченнях НКВД вказував: «На Другій конференції ОУН розглядалося також питання про взаємини з поляками, і прийшли до рішення, що необхідно: 1. Створити союз так званих "Поневолевих народів ССРСР"; 2. Домовитися з поляками про спільну боротьбу проти ССРСР, чи у гіршому випадку досягти їх нейтралітету в боротьбі ОУН проти Радянського Союзу»¹²⁴.

Можна говорити і про готовність поляків припинити боротьбу і вести переговори, адже польське керівництво чітко ро-

¹²² ОУН у світлі постанов... — С. 62.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — ч. 1. — С. 222.

зуміло, що в умовах невизначеності ситуації зі східним кордоном Польщі будь-який конфлікт на спірних територіях буде використаний проти нього. «Національну боротьбу на цих землях, — писав генерал Стефан Ровецький у штаб Верховного головнокомандувача польських збройних сил, — в певний період можуть використати Ради як привід для інтервенції»¹²⁵. Крім того, для польського підпілля не залишилися непоміченими спроби українців залагодити конфлікт, що наростав. На основі аналізу публікацій ОУН кінця 1942 року МЗС еміграційного уряду підготувало повідомлення, де стверджується, що ОУН розглядає Польщу як потенційного союзника¹²⁶.

Про перспективний початок переговорного процесу розповідає у своїх свідченнях НКВД Лука Павлишин. «У червні 1942, — читаємо в протоколі, — коли я був крайовим військовим керівником ОУН-Захід, до мене з'явився зв'язковий із Холмщини "Срібний" і заявив, що один із членів польської підпільної організації бажає вести переговори з ОУН. Я доповів про це крайовому провіднику ОУН-Захід "Дмитру" (Михайлу Степаняку) і з його санкції призначив переговори у Львові»¹²⁷. Ймовірно, саме спровоковані прокомуністичними силами перші спалахи війни влітку 1942 року на Холмщині продемонстрували необхідність починати переговори. Предметом зустрічі у Львові стало встановлення нейтралітету між українським та польським підпіллям.

Чергова зустріч, яка, можливо, стала результатом перемовин з участю Павлишина, відбулася також у Львові тоді ж, улітку 1942 року. ОУН цього разу представляли члени Проводу Ми-

¹²⁵ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 1. — С. 138.

¹²⁶ Sprawozdanie Sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za I kwartał 1943 r. Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, government documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 47.

¹²⁷ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. П 25020. — Арк. 52.

хайло Степаняк та Зенон Матла, польську сторону — політики з так званої «Демократичної лівиці». Як свідчать протоколи допиту Степаняка, відбулися три зустрічі, під час яких поляки та українці намагалися з'ясувати позиції сторін. Спільними точками дотику, які могли послужити початком співпраці, було визнання необхідності боротьби з двома окупантами — СРСР та Німеччиною, а також визнання взаємного інтересу в існуванні незалежних національних держав обох народів. Сторони розуміли, що нерозв'язаним залишиться питання належності західноукраїнських земель¹²⁸. Зважаючи на те, що польські представники не мали жодних офіційних повноважень від лондонського еміграційного уряду, переговори закінчилися нічим. Контакт у Львові перервався через арешт польських учасників перемовин.

Михайло Степаняк зазначає, що наприкінці літа 1942 року у Варшаві відбувалися переговори з участю члена Проводу ОУН Омеляна Логуша — «Іваніва» із представниками Делегатури краю польського еміграційного уряду. Судячи з того, що про їхні конкретні результати Степаняк нічого не чув, можна припустити, що ці зустрічі також закінчилися нічим.

Наступні перемовини пройшли за ініціативи польської сторони у Львові. Граф Дунін-Борковський та граф Бохенський від імені польського підпілля звернулися до митрополита Шептицького з проханням пов'язати їх із бандерівцями. Митрополит уповноважив для організації процесу отця Йосифа Кладочного. Переговори відбулися на квартирі священника на вулиці Бема у Львові, ОУН на них представляли Зенон Матла та інший невідомий член Проводу організації¹²⁹. Поляки були готові говорити лише про започаткування спільної антинімецької боротьби, тоді як оунівці вимагали політичних гарантій вирішення українського питання, а саме визнання української незалежності і від-

¹²⁸ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 1. — С. 240–272.

¹²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75183 фп. — Арк. 153–154.

мова від територіальних претензій Польщі на західноукраїнські землі. Очевидно, польська делегація не мала повноважень для прийняття рішень щодо таких питань, тому кількадевні дискусії завершилися безрезультатно.

Однією з причин відсутності поступу був брак у польського еміграційного уряду в Лондоні бачення майбутнього розв'язку проблем, які хвилювали українців. Польські політики обрали вичікувальну позицію, спостерігаючи за кристалізацією міжнародної ситуації. Протягом усієї війни основою їхньої зовнішньої політики була позиція відновлення *status quo ante bellum*, відступити з якої для еміграційного уряду означало втратити політичний ґрунт для свого існування. Тому у спеціальних аналітичних матеріалах Східного бюро наголошувалося на непотрібності і навіть шкідливості контактів з ОУН¹³⁰. З іншого боку, непорушність кордонів 1939 року — позиція, яку засадничо не могла сприйняти українська сторона. Західноукраїнські землі, якими треба було б пожертвувати заради подолання конфлікту, були для неї основним ареалом і джерелом розвитку визвольного руху. Польські політики чудово усвідомлювали, що саме ця проблема є ключовою у взаєминах і саме вона, а не полонофобія українських націоналістів, є головним джерелом конфлікту. У повідомленні МЗС зі східних теренів за січень 1943 року вказувалося: «Ставлення ОУН до Польщі впливає з безкомпромісного трактування ними програми відриву принаймні Східної Мало-польщі, Волині і Південного Полісся від Польщі. Якби Польща з цих земель захотіла зрезигнувати, що повинна зробити, так як отримає значні терени на півночі та заході — готові були б до спільної з поляками антинімецької акції»¹³¹.

¹³⁰ Partacz Cz. Proby porozumienia... — S. 25.

¹³¹ Sprawozdanie Sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za okres do 18 stycznia 1943. Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, government documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 98–99.

Проте польські політики не намагалися використати бодай найменші можливості для діалогу. Більшість готові були говорити лише з позицій сильнішої сторони, яка диктує власні умови. У рекомендаціях МЗС щодо пропаганди стосовно українців наголошується на необхідності акцентувати на «почутті польської сили», невідворотності повернення польської влади і неухильності покарання усім, хто боровся проти неї¹³². Навряд чи така позиція могла зупинити наростання конфлікту.

У статті «Боротьба за Польщу на східних землях», опублікованій у липні 1942 року в підпільному виданні «Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej», автор прямо узалежнює ставлення до національних меншин від їхньої лояльності до польської держави: «Можливість порозуміння з нами можуть мати тільки ті, які виконують громадянський обов'язок супроти Польщі, ті, які висловлюють щодо Польщі свідоцтва свого позитивного ставлення, несуть разом з нами жертви у боротьбі з ворогами»¹³³. Інші політичні сили не те що не мали права бути стороною в переговорах, а повинні були пам'ятати про невідворотність покарання. «Ті, хто зрадив Польщу, є нашими ворогами, з якими будемо боротися з безоглядністю. Зрада мусить бути таврована і покарана. Ніхто не зможе уникнути цієї кари. Українська реbelieя, яка готується в Східній Малопольщі, стрінеться з нашим рішучим спротивом і мусить бути стерта»¹³⁴. «Зрадниками» вважали передусім діячів українського визвольного руху, а такі вихідні позиції прирікали на поразку будь-які спроби порозуміння.

¹³² Sprawozdanie Sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za okres do 18 stycznia 1943. Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, government documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 94.

¹³³ Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej. — № 4. — Lipiec 1942. — S. 2 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹³⁴ Там само.

Мар'ян Голембйовський, один із діячів польського підпілля, згодом член Замоїського інспекторату АК та її наступника «Вольносьць і незавіслосьць» (WiH), згадує, що як в еміграції, так і на батьківщині серед поляків у той час не було жодної політичної сили, яка мала би чіткий план вирішення українського питання. 28 серпня 1942 року у Великій Британії відбулася зустріч Сікорського з польськими підпільниками, серед яких був і Голембйовський, де прем'єр заявив, що віддасть Україну Сталінові. На прохання уточнити, йдеться про відмову від так званих східних кресів чи тільки про виселення українців, відповів: «Забгато хочете знати»¹³⁵.

Отже, ситуація на західноукраїнських землях наприкінці 1942 року не могла не вибухнути збройним протистоянням. Переговори, замість того, аби локалізувати та зупинити спалахи конфлікту, які мали місце вже в середині цього року, лише засвідчили безперспективність домовленостей та нереальність мирного розв'язку. «Укладений мною нейтралітет між ОУН і польською підпільною організацією, — повідомляв Лука Павлишин на допиті, — виявився недійсним, так як незабаром після його укладення з Холмщини і Підляшшя стала поступати інформація, що польська підпільна організація знищує не тільки членів ОУН, але й мирних ні в чому не винних українців. Таким чином нейтралітет перестав бути дійсним як порушений польською підпільною організацією»¹³⁶.

Українці та поляки пересвідчилися у 1942 році в неможливості з'ясування польсько-українських суперечностей політичними методами, жодна зі сторін не готова була до поступок, тому обидві вдалися до насильницьких дій, котрі вилися у війну, яка почалася на Холмщині, а згодом перекинулася на Волинь.

¹³⁵ Gołębiewski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarzmionych // Dialogi — Biuletyn polsko-ukraiński. — 1987. — № 7–8. — S. 5.

¹³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. П 25020. — Арк. 52.

* * *

Перелом у Другій світовій війні 1943 року теж безпосередньо впливав на стан польсько-українських стосунків. Розуміння близького завершення німецької окупації західноукраїнських земель актуалізувало питання, чиїми вони будуть — польськими, радянськими, українськими? Невизначеність на міжнародному рівні провокувала кожен зі сторін конфлікту до самостійних спроб його розв'язання, часто з використанням допомоги третьої сили. В результаті у боротьбі проти поляків українці використовували німців, а поляки в антиукраїнській боротьбі користувалися допомогою німців та радянських партизанів. Німці підтримували то одну, то іншу сторону, не віддаючи вирішальної переваги жодній та посилюючи суперечності. «Німецька політика на Холмщині, — читаємо в українському підпільному звіті за 1943 рік, — визначається поглибленням антагонізму між українцями і поляками. Причому часто використовують поліційні частини одної сторони проти другої»¹³⁷. Така ж тактика використовувалася на інших теренах, охоплених протистоянням. У звіті польського підпілля з Волині за 1943 рік читаємо: «Окупант з повним розумінням своєї диявольської роботи вживає допоміжну поліцію однієї національності проти іншої і навпаки, а також поширює цю ганебну систему на господарську і цивільну адміністрацію»¹³⁸.

Радянські партизани використали конфлікт для ослаблення польського та українського національного руху і посилення власних позицій. Зі зростанням протистояння польські населені пункти, які опинилися перед загрозою українських нападів, дедалі частіше почали звертатися за допомогою до радянських партизанів. Ті таку допомогу надавали, використовуючи її для закріплення власних позицій у неопанованому терені та для посилення прорадянських настроїв серед поляків. Особливо

¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 5–8.

¹³⁸ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 90.

актуальним для радянської сторони це стало навесні 1943 року, коли, після виявлення німцями слідів Катинського злочину, відбувся розрив дипломатичних стосунків польського еміграційного уряду з СРСР.

Цією нагодою вирішили скористатися керівники українського підпілля, які вважали, що інформація про цей брутальний злочин радянської влади проти польської еліти дозволить налагодити співпрацю з польським підпіллям. «В Смоленських лісах імперіялістичні бандити розстріляли 12 тис. польських офіцерів, — говориться у зверненні ОУН. — Це були офіцери тої частини армії, яка добровільно піддалася більшовикам під час упадку Польщі. Імперіялісти використали момент слабості польського народу, щоб позбавити його важного провідного кадру, без якого є неможлива боротьба за державність. Сьогодні німці цей факт хочуть використати в своїй пропаганді для удару по престижу большевиків. Вони визначили спеціальну комісію для розслідування справи і розголошують факт по цілому світі через пресу і радіо. У відповідь на цю німецьку пропаганду большевики заперечили факт, закидаючи німцям, що вони самі розстріляли згаданих офіцерів, а пропаганда їх є провокацією. Відізався з Лондону також Сікорський, несміло питаючися більшовиків про вияснення. У відповідь на це дістав цілу бурю. “Союзні” большевики назвали його по радіо німецьким прислужником та зірвали дипломатичні зносини. З другої сторони вдарила Сікорського Англія. Вона зажадала реорганізації заграничного уряду Сікорського, зажадала відкликати домагання до Міжнародного Червоного Хреста прослідити справу, а вимагає всецілого підпорядкування політичним вимогам большевиків.

Що ж в дійсності є з цею цілою справою? Хто розстріляв польських офіцерів і чому так поставились “союзники” до цього ганебного вчинку? Нема сумніву, що моральними винуватцями цього злочину є в рівній мірі як большевицькі, так і німецькі імперіялісти. Хоч сам факт розстрілу доконали “союзницькі” большевики, та однак цей випадок був фрагментом тільки їх спільного

плану знищити польський народ. Тому, коли вони до цього часу мовчали про цей й інші подібні вчинки, то для нас ясно, чому воно так було. Коли вони сьогодні спихають вину один на другого, то також ясно, які мають до цього підстави. Не дивною є також позиція Англії. Англія хоче мати більшовицького союзника коштом Польщі.

Поляки! Чи не бачите, що вами торгують? Чи ви не бачите, що ваші “союзники” плюють вам в лице? Чому так є? Тому, що ваші провідники вибрали невластивий шлях до вашого визволення. Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіялістів, що хочуть поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіялізмом, що хоче вас знищити, а проти московського і німецького імперіялізмів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при допомозі ворожих вам імперіялізмів, а будова власної держави на власній етнографічній території. Свобода народам — свобода людині — це повинен бути ваш клич в боротьбі»¹³⁹.

Як бачимо, існувала загроза початку збройного протистояння польського підпілля та радянських партизанів, більш того, об'єднання його зусиль із українським рухом. Відвернула ж її ескалація польсько-українського конфлікту саме тоді, навесні 1943 року.

2. Чи існувало «остаточне вирішення» польського питання

Загострення ситуації, безрезультатність переговорів не могли не позначитися на позиції українських націоналістів. Радикалізація настроїв стосовно поляків відобразилася у рішеннях військової конференції ОУН з жовтня 1942 року. «Поляків усіх виселити, — читаємо тут у розділі “Організація внутрішньої безпеки”, — давши їм можливість взяти із собою, що вони хочуть, так як їх будуть захищати Англія і Америка. Тих же, що не захо-

¹³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 95.

чуть виїжджати, — знищувати. Активніших ворогів і серед них членів протиукраїнських організацій знищити в день перед оголошенням мобілізації. На облік вони будуть взяті завчасно районними та повітовими воєнними командами. Знищенням будуть займатися жандармерія і в окремих випадках СБ. Використовувати для цього вояків армії заборонено»¹⁴⁰.

Отже, як впливає з цього документа, наприкінці 1942 року, після того як конфлікт набув форм відкритого збройного протистояння, а спроби його призупинити шляхом переговорів провалилися, було прийнято рішення про усунення поляків із західноукраїнських теренів шляхом виселення. Звертає на себе увагу той факт, що резолюція розміщена в розділі про внутрішню безпеку, а не в розділах, де ішлося про розгортання збройної боротьби проти окупантів. А саме постанови цієї конференції стали остаточними у переході до творення українськими націоналістами власних збройних сил, які згодом вирости в Українську повстанську армію. Отже, польський фронт не розглядався керівництвом ОУН як головний. Крім того, окремо в рішеннях конференції наголошено на неприпустимості використання вояків створюваної армії для антипольських операцій. З цього можемо зробити висновок, що саме виселення поляків бачилося не як широкий збройний конфлікт, а як операція з метою ліквідації можливих загроз для розгортання визвольного руху. У поляках не вбачали головного ворога, проти якого мали бути зосереджені всі сили, про що часто можна прочитати в сучасній польській літературі.

Важко однозначно сказати, наскільки це рішення було визначальним. Воно не було постановою найвищого керівництва українського визвольного руху — Проводу ОУН, у його прийнятті брали участь лише окремі члени Проводу. Про значущість цього зібрання свідчить факт, що саме його рішення стали відправною точкою для творення УПА. Тому й позиція щодо поль-

¹⁴⁰ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. — Ч. 1. — С. 208.

ського питання мала бути визначальною для українського підпілля. З іншого боку, дивує деяка його неадекватність реальній політичній ситуації, адже важко було розраховувати, що такі дії українських націоналістів не викличуть спротиву у поляків.

Окрім того, українське підпілля, яке на той момент лише почало розгортання збройних відділів, фактично було неспроможне реалізувати згадану операцію. Адже територія, з якої планувалося виселити поляків, ніколи не була під цілковитим контролем українського руху. Тут і далі діяла німецька окупаційна влада, розгортали свою діяльність радянські партизани, та, зрештою, і польські підпільні формування. Тож залишається відкритим питання, чи розглядали учасники цієї конференції її постанови як безпосередні вказівки до дії, чи лише як загальне стратегічне бачення розв'язання проблеми на подальшу перспективу. Залишаючи за дужками дискусію про реальність чи нереальність втілення даних рішень, їх терміновий чи довгостроковий характер, варто підкреслити, що про повне знищення польського населення не йшлося.

* * *

Тезу про існування наказу про поголовне знищення поляків відстоює низка польських істориків та політиків, які вважають антипольські акції геноцидом. Часте її повторення в польських роботах сприяє популяризації і навіть часом безкритичному підхопленню науковцями інших країн¹⁴¹. До прикладу, у цікавому дослідженні американського дослідника Тімоті Снайдера йдеться не лише про рішення щодо антипольської «етнічної чистки», але й цілу політичну програму її реалізації¹⁴². При цьому

¹⁴¹ Див. науково-популярну книгу Нормана Девіса про Другу світову війну: Davies N. No simple victory. World War II in Europe, 1939—1945. — Viking, 2006. — P. 351–352.

¹⁴² Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999. — Yale University Press, 2003. Цю тезу він повторює і в найновішому своєму дослідженні: Snyder T. Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin. — New York, 2010.

солідний науковець навіть не намагається обґрунтувати свої твердження покликанням на джерела.

Тим часом жодних документальних підтверджень існування наказу про знищення усіх поляків не виявлено. Пошук таких документів триває, і періодично оголошується про його результативне завершення. Проте щоразу аналіз документів, які мають свідчити про цей наказ, ставить під сумнів його існування.

Відомий дослідник польсько-українських стосунків, автор багатьох статей і кількох монографій із цього питання Владислав Філяр у праці «Волинь 1939—1944. Екстермінація чи польсько-українська війна» наводить цитату з наказу Дмитра Клячківського про «ліквідацію польського елемента» на Волині¹⁴³. Звіряння зазначеного у виданні посилання на справу в архіві СБУ Волинської області виявило за вказаною архівною легендою кримінальну справу проти п'яти поліцаїв, які звинувачувалися в акціях проти комуністичного підпілля. Жодної інформації про УПА чи польсько-український конфлікт у матеріалах справи немає взагалі.

В опублікованому в 2003 році путівнику «Волинь та Східна Галичина 1943—1944» вказується, що серед матеріалів одного з діячів ОУН в еміграції Збігнева Камінського є оцінка «наказу № 1 Миколи Лебеда [...] про масову ліквідацію поляків на Західній Україні»¹⁴⁴. Через два роки ці дані було опубліковано у збірнику «Поляки і українці між двома тоталітарними системами». Проте свідчення, якщо проаналізувати їхню форму, походження і зіставити з іншими документами, також не можуть фігурувати як серйозний доказ існування такого наказу. Камінський дає характеристику діяльності Миколи Лебеда і між іншим твердить таке: «У 1943 році [Микола Лебедь] видає горезвісний і ганебний наказ № 1 про масову ліквідацію польського населення спочатку

¹⁴³ Filar W. Wołyń 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. — Toruń, 2004. — S. 99.

¹⁴⁴ Волинь — Східна Галичина. 1943—1944. Путівник по польських та українських джерелах. — Варшава — К., 2003. — Т. 1. — С. 127.

на Поліссі і на Волині, а пізніше ця “акція” перекинулася й на інші території. Це є гіркі, але правдиві факти»¹⁴⁵. У вічі впадає публіцистичність висловлювання, використання епітетів, дивує нумерація наказу. Крім того, автор свідчень станом на 1943 року виконував надто незначну роль в українському підпіллі, аби бути безпосередньо ознайомленим із наказами такого рівня, якби вони існували. Коли ж детальніше придивитися до його біографії, легше довідатися про мотиви «викриття»: Збігнєв Камінський був активним діячем Закордонних частин ОУН, що перебували у гострій конкуренції з іншою частиною націоналістів, очолюваною Миколою Лебедем.

І, врешті, найважливіше — в інших документах Лебедь фігурує як той, хто засуджував антипольські акції, навіть вимагав відповідальності за них командира УПА Дмитра Клячківського. Йдеться про протокол допиту члена Проводу ОУН Михайла Степаняка. Він, зокрема, розповідає про дискусію довкола питання антипольських виступів, яка розгорнулася на Третньому Великому зборі ОУН у серпні 1943 року, в рамках якої частина членів Проводу (сам Степаняк та Микола Лебедь) виступила з критикою дій Дмитра Клячківського під час конфлікту, більшість же виступили на його захист¹⁴⁶.

Цей документ важливий не лише тому, що відображає оцінку протистояння Миколою Лебедем, але і тому, що в даному протоколі маємо чітке свідчення, що принаймні станом на серпень 1943 року не існувало жодного остаточного рішення Проводу ОУН з приводу польського питання. Дискусії тривали й надалі. Протокол Великого збору Української головної визвольної ради з липня 1944 року свідчить, що й на той час у керівництві підпілля змагалися дві концепції стосовно поляків — вирішення питання через силові акції та спроба налагодження співпраці¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 1. — С. 194.

¹⁴⁶ Там само. — С. 230.

¹⁴⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. — С. 487–499.

* * *

У цьому контексті малоімовірними видаються також свідчення одного з командирів УПА Юрія Стельмашука про те, що в «червні 1943 року представник Центрального проводу ОУН "Клим Савур" передав мені усно секретну директиву Центрального проводу ОУН про поголовне і повсюдне знищення всього польського населення на території західних областей України»¹⁴⁸. Ці слова на сьогодні є головним доказом існування наказу Проводу ОУН про загальне винищення поляків. Тому їх слід уважніше проаналізувати. По-перше, наведена цитата взята з документа під назвою «Секретні директиви ОУН, УПА і СБ про повсюдне фізичне знищення всього польського населення» одного з томів агентурної справи «Берлога», заведеної НКВД на Провід ОУН. Крім «секретної директиви» про винищення всіх поляків, тут згадано аналогічні вказівки про винищення всіх радянських військовополонених на теренах Західної України та «всіх осіб, запідозрених в антиоунівських настроях, не виключаючи ні грудних дітей, ні жінок, ні старих»¹⁴⁹. Вже сама назва документа, яка не відповідає змістові (за формою документ є випискою з протоколу, а не директивою), нагромадження в півторасторінковому тексті інформації про таку кількість жаклих таємних інструкцій ОУН, слідів яких не знаходимо в інших документах, викликає підозри щодо об'єктивності поданої інформації.

Чи не маємо ми справу з однією з численних спроб компрометації українського визвольного руху з боку НКВД? Підтвердженням цієї тези є те, що цитований документ поданий як виписка із протоколу допиту Юрія Стельмашука від 28 лютого 1945 року, а в архівно-кримінальній справі на Юрія Стельмашука № 67424 маємо протоколи від 8, 9, 20, 22 та 25 лютого 1945 року¹⁵⁰. Жодного ж протоколу під дату «28 лютого» у справі немає!

¹⁴⁸ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 1. — С. 442.

¹⁴⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9075. — Т. 1. — Арк. 168–169.

¹⁵⁰ Див. «Опис документів справи», складений 16 вересня 1945 року (ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67424. — Т. 1).

Польські дослідники часто цитують із цього документа «зізнання» Стельмашука про те, що ним та його відділом (700 вояків) протягом 29–30 серпня було знищено 15 тисяч поляків. Цю цифру справді знаходимо у кримінальній справі, у протоколі під дату 20 лютого. Проте з поданих далі показів свідків впливає інформація про кількості (в одному випадку — кілька тисяч) вбитих, але не про 15 тисяч. Зрештою, через півроку після допитів у серпні 1945 року на судовому засіданні сам Стельмашук заявив: «Звинувачення мені зрозуміле, винним себе визнаю, за винятком того, що моїм загоном було знищено не 15, а 5 тисяч поляків, 15 тисяч поляків було знищено по всій Волині»¹⁵¹. Завищена цифра, подана допитуваним у лютому, можливо, була наслідком «ефективної» роботи радянських слідчих, які скористалися слабким станом хворого на тиф Стельмашука.

У протоколі судового засідання, крім цього уточнення, є ще одна вкрай важлива інформація, яка поки не використовувалася ані в польській, ані в українській історіографії і безпосередньо стосується того, чи існувало рішення Проводу ОУН про знищення поляків. «В цьому ж червні 1943 року, — подає інформацію підсудний, — в Колківському лісі зустрівся я з Климом Савуром [Дмитром Клячківським — В. В.], заступником голови ставки головної команди Андрієнком [Олександром Луцьким — В. В.]. Савур дав мені наказ знищити всіх поляків Ковельської округи. Всі керівники Ковельщини, в тому числі і я, виступили проти цієї пропозиції, але Савур погрожував мені польовим судом. Становище було важким. Не виконати наказ я не мав права, а виконувати не дозволяли особисті переконання. Я звернувся до Андрієнка. Андрієнко сказав мені, що це вказівки не з центру, що це перекручування на місцях, але конкретного нічого не сказав»¹⁵². Далі йдеться про те, що Стельмашук намагався якомога довше не виконувати наказ, але все ж провів

¹⁵¹ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67424. — Т. 1. — Арк. 89.

¹⁵² Там само. — Арк. 94, 95зв.

антипольські акції між 25 та 30 серпня. Очевидно, до слів підсудного треба ставитися з упередженням, як до спроби виправдати себе і полегшити свою вину. Проте надзвичайно важливим тут є твердження, що не було рішення керівництва підпілля про проведення антипольської акції, мова велася про місцеву «ініціативу». Очевидно, якби йшлося лише про самовиправдання, не було б сенсу акцентувати на цій деталі, навпаки, легше було наголосити на необхідності виконання наказу, виданого найвищим керівництвом. Згодом саме ця «ініціатива» Дмитра Клячківського і стала приводом для розгляду його діяльності Проводом ОУН на Третьому Надзвичайному Великому зборі.

Підтвердження висунутої нами гіпотези знаходимо і в протоколі допиту згаданого в цитованих свідченнях Олександра Луцького — «Андрієнка», відісланого у червні 1943 року Проводом ОУН для інспекції на Волинь. Звітуючи про свою поїздку перед керівництвом, Луцький зазначає, що він «критикував "Клима Савура" в питанні ставлення УПА до польського населення. Як відомо, створена на Волині "Климом Савуром" УПА дуже часто в масовому порядку знищувала польське населення. Я і Центральний Провід були проти масового винищення польського населення, тим паче, що саме в цей час між Центральним Проводом ОУН і польськими підпільними антирадянськими формуваннями велися переговори про контактування нашої роботи»¹⁵³.

* * *

Аналіз документів не дає жодних підстав твердити, що існувало розпорядження вищого керівництва українського підпілля щодо масової ліквідації польського населення у Західній Україні. Можемо лише ствердити наявність рішення керівництва українського підпілля про усунення польського населення із західноукраїнських земель шляхом виселення. Ймовірно, в ситуації, що Проводом ОУН повністю не контролювалася, мали місце ви-

¹⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67418. — Т. 1. — Арк. 144–145.

падки, коли місцеві командири виходили далеко поза межі, визначені цим рішенням, коли проводилися стихійні антипольські акції місцевого населення, жертвами яких ставали цивільні мешканці.

Попри те, що виселення, зокрема під загрозою знищення, було більш гуманним варіантом порівняно із загальним винищенням, залишається питання, чому керівництво українського визвольного руху пішло на усунення польського цивільного елемента із західноукраїнських земель. Насамперед тому, що це населення було основою для розвитку польського підпілля, конфлікт із яким на той момент уже набрав обертів. Поляки Західної України для свого підпілля давали кадровий, матеріальний та інформаційний ресурс, без якого його розвиток в етнічно чужих і часто ворожих теренах був неможливий. Припинення доступу до цього ресурсу розглядалося як головна передумова ліквідації тут польського підпілля. Через кілька років таку ж жорстоку логіку використали поляки на Закерзонні, «стимулюючи» нападами на українські села переселення українців, а згодом цілком депортувавши українську меншину з цих земель у рамках акції «Вісла».

Крім того, що цивільне населення було базою для розвитку підпілля, сама його наявність чи відсутність на західноукраїнських землях, на думку керівників еміграційного уряду в Лондоні, була визначальним фактором у вирішенні повоєнного статусу цих територій. Генерал Ровецький у депеші до свого командування стверджував: «Польща не зречеться жодних земель, які були в її кордонах в 1939 році, оскільки ці землі є необхідні для збереження Держави. Польща не дозволить заподіяння шкоди місцевому польському населенню, бо його існування у першу чергу є умовою залишення цих земель за Польщею»¹⁵⁴. В одній із інструкцій польського підпілля з кінця 1941 року ствер-

¹⁵⁴ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 1. — С. 138.

джується: «Польське населення на Східних землях є фактором, який найсильніше зв'язує ці землі з Польською Державою, й існування його на цьому терені є найповнішою гарантією нерозривності тих територій з цілим державним організмом»¹⁵⁵. У період швидкого наростання конфлікту, коли вже почалися перші масові вбивства поляків у квітні 1943 року, Волинський окружний представник уряду Речі Посполитої звертався до своїх земляків: «Керівні діячі польського життя в Краї, знаючи про тяжке становище польського населення Волині, вірять, що це населення вистоїть на своїх солдатських постах, і зі свого боку зроблять усе, що буде в їхніх силах, щоб допомогти йому у важкій трагічній боротьбі»¹⁵⁶. Солдатами на постах цивільне населення вважали не тільки представники польського уряду, але й вороже налаштовані до нього українські підпільники та звичайні місцеві мешканці. Тому під час боротьби ніхто особливо не вирізняв цивільне населення з-поміж тих, кого вважали небезпечними ворогами.

Таким чином, поляки Західної України опинилися між вимогами українського підпілля виїхати під страхом фізичного знищення та вимогами керівництва польського руху залишитися на місці, яке застерігало від самовільного залишення цих територій. «Польська Волинь, — читаємо у зверненні, — без польського суспільства не буде, це не підлягає жодному сумніву... Хто самовільно покидає місцеві території, той діє на шкоду польському народу і повинен розуміти це. Особистий інтерес кожного з нас говорить про те, щоб ми стояли незламно і безстрашно до переможного кінця»¹⁵⁷. Зважаючи на те, що на той момент польське підпілля не могло власними силами гарантувати безпеку поляків Волині, ці патетичні заклики можна вважати зразком політичної безвідповідальності. Цивільне польське населення фактично

¹⁵⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 42.

¹⁵⁶ Там само. — С. 118.

¹⁵⁷ Там само. — С. 183.

стало заручником реалізації зовнішньополітичних концепцій еміграційного уряду.

* * *

Війна, що розпочалася з невеликих конфліктів та спорадичних убивств у другій половині 1942 року, наступного 1943 року набрала великих обертів. Вже взимку цього року крім Холмщини вона охопила Волинь, а ще через кілька місяців і Галичину. Війна отримала, по суті, три театри бойових дій, відносно ізольовані один від одного, що призвело до несинхронного розвитку подій на різних теренах. У той час, коли конфлікт на одній території поступово пригасав, на іншій він набирав обертів. Часом, як це було у випадку з Холмщиною, спостерігаємо певне пригасання конфлікту (у другій половині 1943 року) і новий його спалах (навесні 1944-го).

Розділ 4

1943 рік. Розростання

1. Холмщина

На початку 1943 року польсько-українська війна не припинялася на Холмщині. У березні представники Українського допомогового комітету у Грубешеві ініціювали переговори з польською стороною, представленою керівником Польського допомогового комітету доктором Кульчицьким. Успіх перемовин ліквідовано після нападу 22 березня 1943 року польської групи на будинок і вбивство члена УДК полковника Якова Гальчевського-Войнаровського. У той же день жертвою терору став і голова УДК у Грубешеві Микола Струтинський.

Загалом у перші місяці року вбито близько ста українців, більшість із них — відомі діячі громади. «Від стихійних терористично-грабункових акцій, — читаємо про це у звіті українського підпілля за весну 1943 року, — польські партизани перейшли до планової акції вбивання всіх чільніших представників української інтелігенції. Про замітніші випадки вбивств подає раз у раз легальна преса. Найголовніші були вбивства полковника Я. Войнаровського і доктора М. Струтинського. Є багато випадків вилучення польськими бандитами цілих українських родин. Майже всі українські діячі дістають від польської організації листи з погрозами й зазивами покинути свої пости. Поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі є доволі підозріла. Раз ідуть на руку полякам, то знову стають ніби по стороні українців»¹⁵⁸. За інформацією українського підпілля, від серпня 1942 до серпня 1943 року на Холмщині загалом вбито 543 українці¹⁵⁹. На думку Гжегожа Мотики, весною, точніше в травні 1943 року, польське

¹⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 21–22.

¹⁵⁹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 2. — Арк. 19–41.

підпілля тут уперше застосувало принцип збірної відповідальності щодо українців: «Тоді спалено 59 українських господарств в Моложові і 70 в Стшельцах. Згідно з різними даними, вбито від 50 до 70 цивільних»¹⁶⁰.

Деяке пригасання конфлікту на Холмщині спостерігається на кінець весни — літо 1943 року. Новий спалах пов'язаний із появою інформації про літні події на Волині. В українському звіті за вересень 1943 року з Холмщини читаємо: «Через міст в Дорогуську перейшло около 900 осіб. Втікачі походили переважно з околиці Любомля. Втікачів забирає польський Комітет, частинно відставили німці від границі до лягрів в Холмі. Багато поляків було ранених. Своїми оповіданнями про “звірства” українців (комусь там роздерли уста від уха до уха та казали: “Маш Польськев од можа до можа”), зарізали “ксендза” пилою при вівтарі і т. п., викликали паніку на усіх теренах та загострили ще більше відносини. Кожний українець в очах поляків — це “гайдамака”, який ходить з ножами та все готов різати поляків. Поляки говорять, що українці виготовляють їм різню в Холмі, що в Союзі Українських Кооператив, в Комітеті та на [...] найдено зброю, що Іларіон посвятив ножі, що в українському шпиталі отруїли 30 поляків з Волині і т. п. 13 вересня появилася відозва польського допомогового комітету, де закликається поляків зі сіл Ягодзін, Римаче, Теробенкі, Янковце, Оструфкі, Воля Островецька Любомльського повіту до повороту на свої місця. Повертаючим мали німці уділяти помочі. Одначе поляків багато не вернулося. Німці дивляться на українсько-польські відносини байдуже. Низи настроені проти українців. Урядові круги виграють на українських нервах. У відповідь на польську діяльність, обіцяли німці дати українцям в Холмі 20 крісів на самооборону»¹⁶¹.

В українських селах поширювалися листівки, в яких від імені польської організації «Комітет оборони народовой» оголошува-

¹⁶⁰ Motyka G. *Od rzezy Wołyńskiej...* — S. 281.

¹⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 3–4.

лося про взяття заручників. «В зв'язку з жахливими вбивствами українськими бандитами на Волині визначені заручники в окремих місцевостях повіту. Застереігаємо вдруге: якщо хоч один схожий випадок станеться в повіті, обрані заручники втратять життя, а села підуть з димом»¹⁶².

Польське підпілля намагалося взяти під контроль наростання антиукраїнського руху в цьому регіоні. У жовтні 1943 року видання «Biuletyn Informacyjny» публікує зауваги щодо дій «Комітету відсічі Волині», який закликав до негайної організації збройної відповіді українцям. «Лише і виключно Керівництво підпільної боротьби і Командування Армії Крайової є покликане до рішень про збройні виступи, — читаємо тут, — самовільних і неузгоджених починань в нашій ситуації не можна допускати»¹⁶³.

Інформація про перебіг конфлікту циркулювала між різними районами — Холмщиною, Волинню, Галичиною, — незважаючи на їхню ізольованість. Вона була одним із чинників посилення протистояння. Часто емоційно насичені, перебільшені новини про жертв на одному терені запалювали вогнище конфлікту на іншому.

Теза про те, що конфлікт на Волині значною мірою був спровокований потраплянням сюди вісток про антиукраїнські акції на Холмщині, поширена в українській історіографії. Часто польські історики представляють її як надуману, таку, що служить виправданням. Проте підтвердження її знаходимо у багатьох документах — як українських, так і польських. У розлогодному аналітичному документі під назвою «Українська справа» про з'ясування причин загострення конфлікту на Волині читаємо:

¹⁶² Листівка «Застереження» не містить ані дати, ані місця видання, з тексту можна припустити, що вона видана влітку — восени 1943 року на Холмщині. Ostrzezenie // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹⁶³ Biuletyn informacyjny. — 21 pazdziernika 1943. — № 42. — S. 6 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

«Коли ми звернулися до двох найвизначніших українських діячів у Варшаві з колишньої російської імперії з проханням пояснити причини волинських подій, то вони навели приклади здійснення польською гранатовою поліцією в Холмському повіті, за німецьким дорученням, репресії проти українських сіл за підозру у підтримці радянських диверсантів і неправильної поведінки польських сільських управителів лісової служби тощо на Волині як можливу причину подій на Волині»¹⁶⁴.

2. Волинь

У 1943 році найбільшим вогнищем польсько-української війни стала Волинь. Терен, надзвичайно придатний для розгортання партизанської боротьби, привертав до себе увагу українських, польських та радянських підпільників. Відносно рівновагу між цими трьома силами протягом 1942 року зруйнував перелом у Другій світовій війні. Активний радянський наступ потребував закріплення через послаблення німецьких тилів. Для цього на Волинь із опанованої вже на той час радянськими партизанами Білорусі відсилаються спеціальні загони. Їхня поява в північно-західній Україні примусила українських та польських підпільників активізувати зусилля з творення збройного підпілля.

Для української сторони рівновага вичерпалася прийняттям остаточного рішення про збройний зрив на Третій конференції ОУН у лютому 1943 року. Деякі дослідники вважають, що саме ці постанови стали визначальними у проведенні антипольської акції на Волині. Проте їх аналіз не дає підстав для таких тверджень. Ставлення конференції до поляків було двоякими. З одного боку, підтверджувалися постанови Другої конференції: «На відтинку поневолених народів сучасної Європи, зокрема її сходу, змагаємо до ліквідації дрібних неістотних спорів в ім'я національних революцій, проповідуємо і організуємо спільний фронт поне-

¹⁶⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 90.

волених народів для боротьби проти імперіялізмів і проти поневолення під гаслом свободи народів і людині»¹⁶⁵. З іншого боку, містяться застереження: «Стоячи на становищі побудови національних держав всіх народів на їх етнографічних територіях, український нарід протиставляється і протиставлятиметься всім спробам народів, в сучасний момент поневолених німецьким або московським імперіалізмом, [...] загарбати в цілості або частинно українські землі та поневолювати Україну»¹⁶⁶. Жодних звернених спеціально проти поляків постанов не знаходимо. Тим паче немає якихось вказівок щодо їх винищення.

Але у польській історіографії поширена теза про наявність у рішеннях Третьої конференції антипольського контексту, що загалом мало би пов'язати розгортання боротьби перших відділів УПА з початком протипольських акцій на Волині у 1943 році. Головні її складові полягають у такому: в лютому на Третій конференції ООН прийнято рішення про антипольську акцію, у березні на виконання рішень конференції відбувається відхід української поліції у підпілля, а відтак і перші випадки масового знищення польського населення. При цьому використовується емоційний аргумент — до лав УПА влилися поліцаї, що мали досвід масового знищення євреїв, який і використали проти поляків.

Для більшої символічності того, що боротьба УПА розпочалася з виступів проти поляків і що саме антипольський фронт був першим і головним на Волині, польський дослідник Гжегож Мотика поєднує першу повстанську акцію сотні «Довбешки» проти німців у Володимирці з протипольською акцією у Парослі в лютому 1943 року¹⁶⁷. «До рівня трагічного символу виростає

¹⁶⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Львів — Торонто, 1995. — Т. 24. — С. 138.

¹⁶⁶ Там само. — С. 139.

¹⁶⁷ Motyka G. *Ukraińska partyzanka 1942—1960*. — Warszawa, 2006. — S. 190; польський документ з грудня 1943 року приписує цю акцію отаману Тарасу Боровцю — «Бульбі» (Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 89).

факт, — пише історик, — що перша збройна акція УПА проти німців була тісно пов'язана з першим масовим убивством поляків, вчиненим у рамках так званої антипольської акції»¹⁶⁸.

Проте жодних аргументованих підтверджень участі вояків «Довбешки» в акції у Парослі Мотика не подає. Версія опирається на кілька непрямих спогадів та один документ, який викликає більше запитань, аніж дає відповідей. Польський дослідник покликається на свідчення українського повстанця Петра Василенка, який вказує, що село Паросля було знищене упівцями, але сотнею під команду «Кори», а не «Довбешки», який очолював акцію на Володимирець. З документів УПА-Північ дізнаємося, що «Кора» — це Мельник Макар¹⁶⁹, сотня якого справді діяла у Володимирецькому районі, але розпочала свою діяльність лише в серпні 1943 року. У наведених свідченнях ніде немає точної хронологічної прив'язки, яка дала би змогу зрозуміти, що йдеться саме про лютий 1943 року. Отож, у цьому документі маємо справу з помилкою або щодо місця проведення акції, або щодо учасників, окрім того, поданої інформації недостатньо, аби точно локалізувати її у часі. З огляду на це, вважати ці свідчення надійним джерелом, напевно, не варто. Тим паче не варто будувати на такому непевному аргументі цілу концепцію про започаткування антипольського фронту УПА.

Український історик Іван Патриляк у своїй рецензії на книгу Мотики також поставив під сумнів те, що сотня «Довбешки» після акції на Володимирець намагалася би продовжити активні дії. «Взагалі виглядає доволі сумнівно, щоб сотня Перегійняка, яка вчинила напад на Володимирець, ще попутно палила польські села, — пише він. — Справа в тім, що сотня була слабо озброєна і за логікою подій їй потрібно було б якнайдалі відійти від місця нападу, щоб уникнути німецького переслідування та знищення,

¹⁶⁸ Motyka G. *Od rzezi Wołyńskiej...* — S. 95.

¹⁶⁹ Про нього див.: Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2005. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 313.

а не займатися убивством поляків, затримуючись поблизу Володимирця. Місце перебування сотні на момент нападу на неї німецьких сил 22 лютого 1943 року підтверджує припущення про те, що партизани намагалися захопитися після акції на Володимирець. Висоцьк, біля якого німці наздогнали сотню, розташований на межі Полісся неподалік великих лісових масивів і боліт — ідеальної місцевості для того, щоб «відсидітися», переквати німецьке переслідування. Марш сотні на північний схід від Володимирця до поліських боліт вказує на бажання Перегійняка врятуватися від можливого удару з боку німців. Виявлення будь-якої активності після нападу на Володимирець виглядало самогубством»¹⁷⁰.

* * *

Так само, як конкретний випадок із Парослею, не знаходить документального підтвердження і ціла конструкція. Як ми вже бачили, у рішеннях Третьої конференції немає нічого, що можна було би трактувати як заклик чи пряму вказівку до антипольської акції. Крім того, протипольські виступи на Волині почалися не після переходу української поліції у підпілля у березні 1943 року, а ще до того. Документи польського підпілля перші антипольські акції приписують загонам Тараса Боровця — «Бульби», а не бандерівцям, які взимку 1943 року лише розгортали свої відділи: «Групові вбивства поляків почалися на півночі, у Сарненському і Костопільському повітах, де діяв, головним чином, так званий Тарас Бульба, що представлявся головним командиром української народної армії»¹⁷¹. Схожу інформацію керівництву польського уряду подавав і генерал Ровецький: «У березні цього [1943] року Во-

¹⁷⁰ Patrylak I. *Український рух визвольний в очах польського badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki «Ukrainska partyzantka 1942—1960. Warszawa, 2006, 720 s.»)*. — S. 380–381 // *Pamięć i sprawiedliwość*. — № 2 (13). — Warszawa, 2008.

¹⁷¹ Сивіцький М. *Історія польсько-українських конфліктів*. — Т. 2. — С. 88.

линь опанувала анархія, розпочата наприкінці лютого діяльністю націоналістичного антисоветського бандита Бульби Боровця в Сарненському повіті; розширилася на Костопільський, сягнувши кількості 4 тисячі. Звернена була насамперед проти поляків: лісової служби та осадників. Замордованих нараховується 800. [...] Дня 19–25 березня відбулася втеча зі зброєю до лісу українського Шуцманшафтдінсту і Баншутцу — разом 6 тисяч»¹⁷². У звіті МЗС за травень — червень 1943 року читаємо: «До масових, однак, [антипольських — В. В.] виступів дійшло щойно, коли сформувався український повстанський відділ під керівництвом т. зв. Тараса Бульби»¹⁷³. Сам Тарас Боровець неодноразово спростовував участь його загонів чи, тим паче, ініціювання антипольських акцій. Зокрема, у «Відкритому листі до членів Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери» від 4 серпня 1943 року він звинувачував у цьому бандерівців¹⁷⁴.

Отже, польське підпілля розглядало перші вбивства поляків не як плановану акцію, а власне як анархію з участю вояків «Бульби». Сам характер загонів отамана (відсутність чіткої структури, слабкий командний склад, брак дисципліни), що наближав його радше до аналогічних формацій Центральної та Південної України 1920-х років, створював підстави для їх оцінки як анархічних. Крім того, на той час мали місце і стихійні антипольські акції місцевого українського населення. Ситуація на Волині взимку — навесні 1943 року була вогненебезпечною, і долучення до стихійних виступів проти поляків озброєних «бульбівців» надало їм великого та не контрольованого ніким розмаху.

¹⁷² Armia Krajowa w dokumentach. 1939—1945. — Т. III. Kwiecień 1943 — lipiec 1944. — Londyn, 1976. — S. 4–5.

¹⁷³ Sprawozdanie № 9/43. Londyn 31.10.1943. Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, government documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 40.

¹⁷⁴ Тарас Бульба-Боровець. Документи, статті, листи / за ред. В. Сергійчука. — К., 2011. — С. 206.

Спростування того, що саме відхід української поліції надав антипольським акціям характеру масових убивств, знаходимо також у документах польського підпілля. «У зв'язку з втечею української поліції до лісів з повною екіпіровкою, — читаємо у документі "Українська справа", — відразу почались спорадичні випадки вбивств поляків, які працювали на німецькій службі — адміністраторами маєтків, у лісовій, дорожній службі тощо. Ці вбивства мали характер особистих поражень і були спричинені бажанням помсти особам, які прислужували німцям і неодноразово були змушені з огляду на займану посаду виступати всупереч інтересам місцевого населення»¹⁷⁵. Ніде у документі масовість протистояння полякам не пов'язується з переходом у підпілля української поліції. Її участь у конфлікті, принаймні навесні 1943 року, обмежується «спорадичними випадками убивств», причому переважно осіб, причетних до співпраці з окупантами.

* * *

Інформація ж про перші антипольські виступи бандерівців з'являється у документах УПА щойно в квітні 1943 року: «11 квітня цього року відділ УПА розбив польську банду, яка напала на українське село Майдан Лепенський та грабила українських селян. По нашій стороні жертв не було. Ворог поніс великі втрати в людях, спалено багато ворожих будинків. Місцеве населення дуже раділо, що УПА обороняє безборонне населення перед польськими бандитами. [...] 25-го квітня цього року відділ переходив попри польську кольонію Добра, до якого почала стріляти польська банда. Повстанці вирушили в атаку на ворога. Банду розбито і попалено більшу кількість польських будинків. По стороні УПА був один убитий. По стороні ворога 25 убитих. Здобутків не було жодних»¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 88.

¹⁷⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 5.

Один із повстанських описів польських антиукраїнських акцій у 1943 році початок антипольських дій УПА представляє як відповідь на провокацію. «Між іншим, — читаємо тут, — заслугою польської провокації є злочинний погром німцями кількох українських сіл на Горохівщині (Волинь). А саме, 10 квітня цього року дуже рано приїхало до села Княже около 200 німецьких поліцистів і, послугуючись готовими списками, почали мордувати цілі родини, грабувати й палити. Вбито і живцем спалено около 425 українців. Згоріло кругло 60 господарств. В той спосіб знищили ще 5 сел, між іншим Квасів, Охлопів і ін. Коли виявилось, що списки жертв виготовили для німців місцеві зорганізовані поляки, українські партизани Української Повстанчої Армії почали у відповідь по всій Волині самооборонну акцію перед терором німців і поляків. Тому поляки тікають з Волині у Галичину, де знаходять притулок у лігеншафтах»¹⁷⁷.

Цікаву інформацію про антипольські виступи весни 1943 року подає Василь Левкович, на той момент командир однієї з повстанських сотень. «Довелося і моїм двом чотам враз із вище згаданою боївкою очищувати від поляків село Пняки, — читаємо в його мемуарах. — Фактично ми не старалися їх знищувати, а просто виганяли з села, піднявши стрілянину для постраху. У Пняхках, наприклад, не було ні одного вбитого, а всіх вигнано за межі їхнього села. Звичайно вони подавалися на захід за Буг, тобто на корінні польські землі»¹⁷⁸.

Важливо відзначити, що саме на той же час (весна 1943 року) припадає створення перших польських баз самооборони на Волині, які, втім, проводили не лише захисні, але й наступальні акції. Тобто відділи УПА долучаються до протистояння, коли воно вже набуває характеру завзятого збройного конфлікту, по суті — війни. Систематична інформація про ан-

¹⁷⁷ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 2. — Арк. 19.

¹⁷⁸ Левкович В. Сторінки з пережитого комбатантом // Спогади УПА вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. — Торонто — Львів, 2003. — С. 20.

типольські дії УПА з'являється в її документації починаючи з червня 1943 року.

Динаміку розростання конфлікту на Волині весною — влітку 1943 року подано в польському підпільному журналі «*Nasze Ziemię Wschodnie*» за серпень — жовтень того року: «Жахлива хвиля вбивств почалася в Сарненському та Костопільському повітах, в травні захопила Рівненський, Здолбунівський та Кременецький повіти, в червні — Дубенський і Луцький, в липні — Грохівський, Володимирський і Ковельський, в кінці серпня і на початку вересня останній повіт Волині — Любомльський»¹⁷⁹.

Все вказане вище дає підстави провести наступну реконструкцію подій. Перші антипольські акції на Волині, які відбулися взимку 1943 року, мали стихійний характер. Одним із провокативних чинників була інформація про антиукраїнські акції на Холмщині. Крім того, на думку польського підпілля, значну роль у розпалюванні конфлікту відіграла радянська сторона. «Безсумнівним видається вплив радянської пропаганди, — читаємо в документах, — що посилено штовхає до передчасного повстання національні елементи окупованих країв»¹⁸⁰. Аналітичний огляд польського підпілля з грудня 1943 року вказує: «Польська думка схильна визнавати більшовиків підбурювачами та таємними керівниками всіх акцій»¹⁸¹. Долучення до стихійних, можливо, спровокованих радянськими агентами акцій, озброєних загонів Тараса Боровця додало ще більшої гостроти конфлікту взимку — навесні 1943 року. Далі відбувся відхід української поліції в підпілля, який суттєво посилив повстанські відділи, створювані під керівництвом ОУН(б), змінив розклад сил, вивівши бандерівців на домінуюче

¹⁷⁹ *Nasze Ziemię Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej.* — Sierpień — Październik, 1943. — № 5. — S. 6 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹⁸⁰ *Armia Krajowa w dokumentach...* — T. III. — S. 5.

¹⁸¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 89.

місце. Заміна поліції на польську «гранатову», часте залучення її німцями для антиукраїнських пацифікаційних заходів — ще один елемент ескалації конфлікту. Крім того, навесні 1943 року на Волині розгортається мережа польських баз самооборони, які виконували не тільки захисну функцію, але й проводили проактивні дії проти українців. Влітку розпочинаються планові антипольські акції зміцнених підрозділів УПА, спрямовані передусім проти польських колоній, які вважалися опорними пунктами польського та радянського підпілля. При цьому не можна стверджувати, що ОУН(б) опанувала ситуацію: попри те, що на той момент вона стала найсильнішою структурою українського руху на Волині, ще протягом кількох місяців паралельно з її відділами існували загони Боровця та інші воєнізовані формування, чи просто банди озброєних злочинців без жодного політичного забарвлення.

«Важко встановити головних виконавців тих дій, — читаємо про вбивства поляків у документі польського підпілля, — бо на Волині, крім відділів української поліції, діяли відділи бандерівців і мельниківців, крім підпорядкованої останнім поліції — радянські диверсанти, петлюрівці, тобто відділення військових організацій з колишніх офіцерів армії Петлюри»¹⁸². «Націоналістичні провідники, — читаємо у звіті генерала Коморовського, — не панують над низами»¹⁸³. У звіті волинського представника уряду також відзначається хаос на Волині навесні — влітку 1943 року: «У чийх руках зараз українські банди — важко визначити. Вони почали утворюватися за наказом бандерівців, але за короткий час вдалося зауважити відсутність у них єдиного керівництва і засміченість комуністичними "ячейками". Нині єдиного керівництва нема, і як з боку українців, так і з боку більшовиків робляться кроки, щоб його опанувати. Але в українському суспільстві нема жодного авто-

¹⁸² Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 88.

¹⁸³ Armia Krajowa w dokumentach... — Т. III. — S. 59.

ритета, який би міг зупинити вбивства серед польського населення»¹⁸⁴.

І справді, принаймні до кінця літа 1943 року тривала гостра боротьба за домінування в українському підпільному русі, яку, врешті, виграли бандерівці. Проте і їм створити єдине централізоване командування УПА вдалося лише наприкінці 1943 року. Тривалість такого протистояння зумовлювалася ще й внутрішніми конфліктами в ОУН(б) — усунення Миколи Лебедя з посади урядуючого провідника, фактичне перебрання влади Романом Шухевичем, затверджене щойно Третім Надзвичайним Великим збором у серпні цього року. Саме на такому фоні стали можливими безконтрольні дії окремих повстанських командирів влітку 1943 року на Волині.

Якщо додати активне розгортання радянського партизанського руху та діяльність звичайних кримінальних банд, то цілком зрозумілим стає хаос, що охопив навесні — влітку 1943 року Волинь. Ситуацію в цілому не контролювала жодна політична сила. Масова участь у протистоянні цивільного населення створювала додаткові передумови для вчинків, які можуть бути кваліфіковані як військові злочини.

Автори звіту польського МЗС за травень — червень 1943 року намагалися за гарячим слідом розібратися з причинами і винуватцями. В їхніх висновках зокрема читаємо, що відповідальними слід назвати: «а) бандерівців, які мобілізували поліцію, кадри колишніх українських збройних сил і розвинули пропаганду боротьби за незалежність України, зокрема із Польщею, а на керівні становища поліції дали своїх людей; б) большевиків, які дали імпульс до виступу і створили умови, де ті, хто виступали, знайшли опертя в диверсійних бандах в лісах і які на український рахунок почали акцію нищення поляків на Волині; в) місцеві авантюрні елементи, кількість яких зростала в місце-

¹⁸⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 142.

вих умовах»¹⁸⁵. Тож бачимо, що хоча польські політики і вважали саме ОУН(б) головним винуватцем трагедії, її членів звинувачували не в тому, що вони почали чи очолили антипольські виступи, а в тому, що створили передумови, в яких ці акції набрали масового характеру. Безпосередній же поштовх, на їхню думку, дали радянські підпільники.

Невідомий автор статті «Трагедія Волині продовжується» у підпільному виданні «*Nasze Ziemię Wschodnie*» за жовтень 1943 року теж спробував визначити винуватців спалаху протистояння. На його думку: «тут діють безпосередньо одночасно два чинники, які бачать в тому, що твориться на Волині, свій інтерес. Ними є: з одного боку советська Росія, бо в її інтересі очевидно лежить зрушення та анархія на тилах німецької армії, і непередбачуваний, крайній український націоналізм з другого, який вважає, що зменшення поляків на Східних землях лежить в українському інтересі»¹⁸⁶. Далі детально розглядається діяльність, яка спричинила масові вбивства поляків. Зокрема, звернено увагу, що вбивства почалися на територіях, де комунізм мав підтримку ще в довоєнний період і саме комуністами було створено атмосферу, яка уможливила їх. Цьому також сприяла активна диверсійно-терористична діяльність червоних партизанів. «Хоч радянські чинники, — підсумовує автор статті, — у виданих відозвах відмежовуються офіційно від вбивств поляків, їх роль в кривавій справі злочину на Волині є фактом, на який слід вказати»¹⁸⁷. ОУН автор звинувачує в тому, що «протягом довголітньої діяльності довела українську молодь до такого стану, що вистачило наказу

¹⁸⁵ Sprawozdanie № 9/43. Londyn 31.10.1943. Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, government documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 42.

¹⁸⁶ *Nasze Ziemię Wschodnie*. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Sierpień — Październik, 1943. — № 5. — S. 8 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹⁸⁷ Там само.

до виходу "в ліс" і взяття за зброю, аби безкритичні і безвідповідальні течії, згруповані в цій організації, скерували її проти поляків. Окремі банди виступають офіційно під фірмою ОУН, і якщо організаційне керівництво не панує сьогодні над ними і їх діяльністю, то не зменшує це його відповідальності за випадки»¹⁸⁸. Отже, в статті зроблено висновки, близькі до наведеного вище аналізу МЗС: ОУН звинувачена не в організації вбивств, а радше у нездатності контролювати окремих членів.

* * *

Страшний контекст неконтрольованого протистояння, масових убивств чудово відтворює аналітичний звіт польського підпілля з грудня 1943 року: «Справжню основу цих подій становила перш за все моральна атмосфера, створена німецьким окупантом: масові вбивства євреїв, застосований варварський принцип групової відповідальності місцевого населення за саботаж радянських диверсантів, жажливі катування невинних людей, жінок, стариків і дітей, паління і знищення житла, що спричиняло втечу населення, особливо молоді, у ліси, зміцнення різних банд, створених часто без усвідомленої мети, лише з думкою пережити важкий період»¹⁸⁹. Автор цього ж документа намагається пояснити масову участь в акціях звичайного сільського населення: «Ворожу пропаганду полегшує також дуже низький рівень української освіти на Волині перед війною, який унеможлиблює предковічні, засновані на ненависті способи пропаганди, хлібні віча (шматки хліба зі встромленим антипольським написом), що передаються з хати до хати, від села до села, з наказами, попередженнями про підготовку сокир, обіцянками, що щось станеться і т. ін. Цим можна пояснити повсюдну участь

¹⁸⁸ Nasze Ziemię Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Sierpień — Październik, 1943. — № 5. — S. 8 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

¹⁸⁹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 89.

сільського населення у нападах, підпалах і вбивствах часто вчорашніх спокійних поляків-сусідів найжорстокішими способами і за участі в цих розправах навіть жінок і дітей»¹⁹⁰.

Описуючи травень 1943 року, звітодавець з ОУН(б) зазначає: «Поляки покидають села і тікають до міст, бо кажуть, що їх «хлопці-секернікі ромбайом» [«хлопці-сокирники рубають» — В. В.]. Коли німці стараються їх вивозити до Німеччини, вони знову втікають у терен, творять більші скупчення і там укріплюються. Подекуди дали їм німці захист. Тому що поляки провокують і доносять, населення чує до них велику ненависть. Люди кажуть, що коли б не доноси поляків, німці не зуміли б нас тероризувати»¹⁹¹. Отже, станом на кінець весни 1943 року причиною виїзду поляків із сіл названі не організовані дії підпілля, а виступи населення. Приховувати антипольську діяльність не було жодного сенсу, адже вже в наступні місяці в таких же звітах знаходимо детальну інформацію про відповідні акції УПА.

Інший момент, на який варто звернути увагу, — це ствердження участі поляків в антиукраїнських акціях німців. В українських звітах з Волині до середини 1943 року практично немає інформації про антиукраїнські бої польського підпілля, яке, очевидно, на той момент ще не було спроможне їх провести. Мова постійно йде про поляків, котрі співпрацювали з німцями. Частота повторів таких даних не дає жодних підстав сумніватися в масовості явища і його визначальній ролі в наступному загостренні конфлікту. Небезпеку поглиблення польсько-українських суперечностей через використання поляків у німецьких формаціях розуміли і керівники польського підпілля. Більше того, вони вважали, що німці зумисне ідуть на це. Розповідаючи про німецькі репресії проти українців на Волині, генерал Комаровський додає: «Німці спровадили також батальйон поліції з

¹⁹⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 90.

¹⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 1.

Генеральної губернії, що надає вчиненим злочинам характеру польської помсти»¹⁹². У відповідному звіті МЗС вказувалося про використання німцями «відділів, що склалися з поляків, які походили з Західних земель, Познанщини, Помор'я, Лодзя, переважно рекрутованих в таборах полонених. Місцевих поляків у тих відділах майже нема. Умундировані вони в німецькі мундури, стаціонують в містах і звіди висилаються на карні експедиції. Під час маршу співають польських пісень»¹⁹³. У польському підпільному виданні «Biuletyn Informacyjny» за жовтень 1943 року мова йде про масштабну антиповстанську німецьку акцію, проведену на Волині. «Від липня, — читаємо тут, — перейшла там хвиля кривавого терору проти українців: палення сіл (наприклад, в районі Олики), масові вбивства, відплатні езекуції (Луцьк і околиці) і знову спроби виконання цього польськими руками. Німці змусили впровадити в деяких польських місцевостях щось типу громадських спеціальних судів — поляки скрізь ухилилися від засудження українців з німецької ласки»¹⁹⁴.

Подальше розгортання антипольських виступів, залучення до них навесні — влітку 1943 року відділів УПА засвідчили неспроможність польського підпілля самостійно захистити своє населення. Це штовхнуло керівників самооборони до співпраці з червоними партизанами. У результаті польські колонії та села Волині стали опорними пунктами радянського партизанського руху, що, з одного боку, захищав поляків, з іншого — наражав їх на нові акції УПА. Співпраця з німцями та червоними, які вважалися головними ворогами повстанського руху, відносила до розряду ворогів і самих поляків.

¹⁹² Armia Krajowa w dokumentach... — Т. III. — С. 59.

¹⁹³ Sprawozdanie № 9/43. Londyn 31.10.1943. Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Box 14: Political materials, goverment documents. Case: Reports from the Polish Ministry of International Affairs. 1941—1943. — P. 41.

¹⁹⁴ Biuletyn Informacyjny. — 28 października, 1943. — № 43. — S. 6 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

У звіті українського підпілля з Волині того часу зазначалося: «Поляки виступають як 1) німецькі вислужники, як 2) червоні партизани, як 3) незалежна збройна сила»¹⁹⁵. В листівці командування УПА за червень 1943 року написано: «Якщо на українських землях вибухне нова Гайдамаччина чи Коліївщина, то відповідальність за неї спадає цілковито й виключно на ті круги, що завели польську визвольну політику в протиукраїнський табір московського та німецького імперіялізмів і діють сьогодні на українській території як прислужники Москви й Берліну проти українського народу»¹⁹⁶.

Погроза з цього закликів справді була дуже швидко реалізована, і саме на літо 1943 року припадає пік протипольських акцій на Волині. Причому, судячи з того, що звітів за липень — серпень 1943 року є відносно небагато, далі домінував стихійний елемент. У численних спогадах поляків ідеться про озброєних вилами, косами та сокирами селян. Як свідчать документи українського підпілля, така «жакерія» була характерна не тільки для українців. У звіті за вересень 1943 року з Волині читаємо: «Поляки з Білина у кількості 40–50 осіб, частинно озброєні зброєю, а часто з вилами, косами і сокирами напали на с. Руду, забили понад 20 осіб і багатьох поранили»¹⁹⁷. Використання предметів домашнього реманенту свідчило: війна набула масового характеру, крім озброєних учасників підпільних рухів обох народів, до неї активно долучалося цивільне населення, якому бракувало зброї. Тому у вказівках щодо створення польських баз самооборони на Волині зазначалася необхідність «озброєння в міру можливості у вогнепальну зброю, а в разі її браку — в сокири, вили, палки»¹⁹⁸.

Маємо свідчення, що деякі місцеві керівники підпілля в кінці літа проводили мобілізацію чоловіків з українських сіл для

¹⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 4.

¹⁹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 45–45зв.

¹⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 53–54.

Про цю ж подію: АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 2. — Арк. 19–41.

¹⁹⁸ Armia Krajowa w dokumentach... — Т. III. — S. 126.

участі в антипольських акціях. «У неділю 29 серпня, — згадує житель волинського села Вижгів Іван Симчук, — нам наказали брати сокири, лопати, бо треба розбирати колію. Усіх зібрали в Марчукових кущах. Я прийшов сюди разом з Гущинським Павлом. Тут ми побачили озброєних невідомих людей. Один з них виступив із закликом іти бити поляків на колонію. А Валентин Котович каже: “Та хіба у нас руки на них піднімуться? Ми ж з ними разом живемо, в гості ходимо”. Тоді якийсь із приїжджих гукнув: “Одного-двох отут прикінчимо і ви всі підете, куди накажуть!” На цьому розмова скінчилася»¹⁹⁹. Інструкцій чи якихось інших вказівок щодо таких мобілізацій не виявлено, тож, очевидно, знову йдеться про місцеву самодіяльність.

* * *

Із тих небагатьох документів українського підпілля з літа 1943 року, які є в нашому розпорядженні, знову-таки не можна зробити висновку, до якого доходять багато польських істориків, що перед відділами УПА ставилося завдання про поголовне винищення польського населення.

До прикладу, в одному з наказів від 27 липня 1943 року повстанцям вказувалося: «Знищити узброєні польські банди, які були сталою загрозою для місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки. Сили ворога складалися з більше 400 узброєних ляхів та відділу червоних». У звіті з акції на одну з польських баз у Гуті Степанській завданням зазначено: «Знищити узброєні польські банди, що містились в колоніях Гута-Степань, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельніки, Гута Міцька, Мутвиця, Подселече, Поляни, Голинь, хутори Кам'янок і Мельниці, колонії Селисько, Зівка, Острівки, Осовичи, Вирка, Виробки, Шиманісько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березувка, Каменне і були сталою загрозою місцевого українського населення та

¹⁹⁹ Ольховський І. Кривава Волинь. — К., 2008. — С. 144–145.

переводили на ньому морди і рабунки»²⁰⁰. Інтерпретація цих вказівок, очевидно, могла бути доволі широкою, особливо зважаючи на досить розмите поняття «польські банди», що могло включати в себе як членів збройного підпілля, так і цивільне населення, яке йому співчувало. Проте в будь-якому випадку ніде не зустрічаємо інструкцій про ліквідацію передусім цивільних.

Цікаву інформацію про перебіг атаки на село Гута Степанська можемо прочитати у спогадах учасника сотенного УПА В. Грабенка: «Село здобував головно наш курінь, що наступав зі сходу. На довколишніх хуторах не було жодної оборони, лише в самому селі — з вежі костьола потакував “Максим” і менше десяти кулеметів з оборонних становищ. Ми їх унешкідливили нашими гранатометами й кулеметним вогнем. Тоді оборона перенеслася в частину села біля костьола, де була школа й кілька мурованих будинків. Селом ми вже підсунулися близько до цих будинків й почали обстрілювати оборонців цільним вогнем. Десь у той час долучились до наступу також частина куреня “Рубашенка” й “Шавули”, що наступали лісами, бо ми сподівалися зустріти там батальйон “Бомби” [збройне формування польського підпілля — В. В.] та більшовицьких партизан. Проте там нікого не було. Побачивши додаткові наші сили, оборонці опустили будинки й почали втікати селом на захід. В погоню за ними курінний “Рубашенко” вислав свою сотню. Курінь мав лише кілька вбитих і ранених, між вбитими був чотовий “Циган”. Ми не сподівалися такої легкої перемоги. Щойно від польських селян ми довідалися, що відділ червоних партизан висмикнувся з села попереднього вечора, як тільки розвідав, що в лісі є більші сили УПА. Відділ “Бомби” вже тоді не існував. Більшість мешканців виїхала з села після ультимату курінного “Рубашенка”, яких три тижні до наскоку. Комуністичні автори пишуть, що УПА спалила Гуту та вчинила масакру. Цього не було. Під час бою загорілося лише декілька будинків і було декілька жертв серед цивільного

²⁰⁰ ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 18.

населення. Опісля решта населення виїхала з села. Був суворий наказ командира Д. Клячківського не займати цивільного населення. Щоправда, я пізніше довідався, що котрась із селянських самооборон, яких ми називали черню та які були на заставах, десь допустилася кривавої пімсти. Не знаю, однак, подробиць, бо це була справа територіяльних команд й вони досліджували цю справу»²⁰¹. Повстанський командир наголошує, що відділи УПА, які брали участь в акції, не ставили собі за мету ліквідацію цивільного населення, але разом із тим він визнає, що залучені до акції представники сільської самооборони вдалися до помсти полякам.

Теза про «волинську різню», поширена у польській історіографії, часто показує польську сторону як абсолютно безбронну. Очевидно, використання саме такої назви має за мету підкреслити цей момент. Тим часом, як свідчать документи українського підпілля, відбувалася не «різня», а війна, в якій польське населення чинило завзятий збройний опір чи навіть проводило випереджальні наступальні дії. Ось фрагменти звітів із тих днів: «Ліквідуючи по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи відійшли під укріплені становища. Заалармований ворог сильним кулеметним вогнем здержав наступ. Він тривав до полудня. На місце притягнуто гарматку та переведено підготовку до дальшого наступу [...]. В наступі на Вирку перший відділ наткнувся своєю передовою охороною на ворожу заставу. Ворог відстрілюючись відступив. По зліквідуванні Острівок в год. 3-ій почався бій за Вирку. Ворог загніздився у мурованих будинках біля костела і у костелі та, вмістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь по нашій лінії. Після двохгодинного бою відділ перейшов до наступу»²⁰². З іншого звіту: «Дані про ворога: Узброєні ворожі сили сконцентровані

²⁰¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1984. — Т. 5: Волинь і Полісся. Спомини учасників. — С. 82–83.

²⁰² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 3.

в Гуті, Сошниках, Вирці, Виробках та Галах. За отриманими даними їх знаходиться понад 500. Між ними рівно ж знаходиться відділ червоних. Озброєні в кріси, фінки і кулемети. Гута сильно укріплена та окопана»²⁰³.

В інформації польського підпілля про падіння бази самооборони в Гуті Степанській у липні 1943 року причиною називається вичерпання амуніції у тривалих боях, що точилися з березня того року²⁰⁴. Отож, документи подають картину завзятого збройного протистояння, хоч, очевидно, були й випадки вбивств безборонного населення з обох сторін.

* * *

Надзвичайно поширеною у польській історіографії (а зараз вже і в українській) є теза про масову антипольську операцію, проведenu відділами УПА в ніч із 11 на 12 липня 1943 року. Саме вона є одним із сюжетів, що мали би довести масштабний і планований характер знищення польського населення на Волині з боку УПА. Розмах цієї операції, яку подають в основному опираючись на спогади, постійно зростає — від кількох десятків до понад сотні населених пунктів²⁰⁵. Це дає підстави сумніватися в достовірності спогадів про подію, як недостатньо об'єктивного джерела. Тому звернімося до документів того часу.

²⁰³ Літопис УПА. Нова Серія. — К. — Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 173—176.

²⁰⁴ Armia Krajowa w dokumentach... — Т. III. — S. 59.

²⁰⁵ У звіті Коморовського йдеться про 60 населених пунктів; у книзі Гжегожа Мотики (Motyka G. *Українська партизанка 1942—1960*. — Warszawa, 2006. — S. 328) — 96; у вступному слові до збірника документів, виданого Інститутом національної пам'яті Польщі та Службою безпеки України у 2005 році (Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Варшава — К., 2005. — Т. 1. — С. 54), — 99; у Тімоті Снайдера (Snyder T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. — Yale University Press, 2003) — 167!

Які ж свідчення можемо знайти в документах? Це вже неодноразово цитований тут звіт генерала Коморовського, в якому він вказує на атаку 60 польських сіл у Володимирському і Горохівському районах протягом 11–12 липня²⁰⁶. Цей звіт, по суті, є єдиним документальним підтвердженням великого масштабу акції 11–12 липня.

Детальний опис подій у цьому районі знаходимо в підпільному журналі «*Nasze Ziemię Wschodnie*» за жовтень 1943 року. Тут вказується, що протягом 11–13 липня українці здійснили напад на низку (точної кількості не вказано, приклади наводяться з семи) населених пунктів. «В місцевості Ожешен з тамтешніх 350 поляків живими залишалось заледве 60. Вцілили переважно ті, котрі в момент нападу знаходилися поза домом, і тільки вони змогли втекти поза кордони Волині. Банда прийшла в 9 годині рано під керівництвом знаного місцевими поляками Гжегожа Возняка, вбраного в якусь советську уніформу, в своєму розпорядженні мали тяжкий машинний карабін і 6 автоматичних карабінів. Польську людність забрано з домів і вбито на краю лісу.

В містечку Порицьк 11 липня близько 11-тої з'явилася велика банда в німецьких мундирах. Польська людність на той момент знаходилася в костелі на недільному богослужінні. До людей, що виходили з костела, відкрито карабіновий вогонь і обкидано їх ручними гранатами. Вбито близько 100 поляків, важко поранено перед вівтарем ксьондза, також зруйновано вівтар підірванням під ними гарматного снаряду. Банда пограбувала містечко і коло 17 години відійшла в ліси.

В місцевості Садова вбито коло 400 поляків. Вчинила це банда, яка складалася з 100 людей, озброєних в лопати і вила. Банда гуляла по околиці, довший час виловлюючи поляків, яким вдалося спочатку сховатися в сусідніх лісах.

²⁰⁶ Armia Krajowa w dokumentach... — Т III. — S. 59.

В місцевості Загає з близько 300 поляків, що мешкали там, вціліло заледве п'ять. Провідниками банди, що складалася з 100 людей, були знані місцевим полякам українці Федак і Жук.

В місцевості Заболотці банда українська вбила дванадцять поляків, між ними одного священика.

В колонії Здяри місцевими українцями було вбито коло 17 польських родин.

В місцевості Новини вбито 35 поляків»²⁰⁷.

Про ці ж антипольські виступи 11 липня на Володимирщині інформує звіт командування АК Львівського регіону. Тут мова йде про напад на шість населених пунктів (можливо, не пораховано згадану вище колонію Здяри)²⁰⁸. Проте ніде немає натяку на таку масштабну акцію, про яку говорить Коморовський, а тим більше про сотню атакованих сіл, як у деяких спогадах.

Очевидно, що операція, яка передбачала би одночасну атаку 60 населених пунктів, вимагала серйозної координації, і тому мала би залишити бодай якісь документальні сліди в матеріалах УПА. Натомість такої інформації, принаймні поки що, не віднайдено. Чи не єдиним українським документом, який згадує про антипольські акції того дня, є звернення до поляків штабу загону УПА «Січ» від 15 липня. У цьому досить дивному документі²⁰⁹

²⁰⁷ Nasze Ziemie Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Sierpień — Październik, 1943. — № 5. — S. 6–7 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

²⁰⁸ Ільюшин І. Українська повстанська армія... — С. 262; згадка про антипольську акцію 11 липня 1943 року міститься також у польській листівці «Українці за Збруч», виданій у липні 1944 року (див.: Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 74–75).

²⁰⁹ Листівка опублікована як фотододаток у книзі: Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2007. — Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 року). У підписі вказано, що вона походить із приватного архіву Віталія Манзуренка, м. Львів. Інших даних, які подавали б інформацію про її походження, чи інших документів, що підтверджували б її ідентичність, наразі не виявлено.

йдеться про спробу встановити домовленості між українським підпілля і штабом якогось із польських партизанських загонів²¹⁰. Домовленості було зірвано атакою поляків у ніч із 10 на 11 липня на український штаб. Українські повстанці атаку відбили і у відповідь «рішили покарати польський штаб з найбільшою суворістю, що і зробили, причому потерпіло польське населення, на терені якого цей штаб знаходився»²¹¹. Отож, маємо інформацію про антипольську акцію, проведену 11 липня, визнання того, що під час неї постраждало цивільне населення. Проте навіть якщо прийняти цей документ як автентичний, в ньому не знайдемо даних про те, що згадувана подія була елементом ширшої антипольської кампанії, розпочатої того ж дня. Навпаки, тут міститься виправдання за вбивство цивільного населення: «Вияснюємо, що ми не маємо наміру ліквідувати польського населення, а те, що сталося, — було конечним у власній обороні. По кров мирного польського населення не посягаємо»²¹².

У звіті командира «Крука» за період із 11 червня до 10 липня 1943 року згадані вже проведені на той час антипольські акції, в результаті яких «в терені рідко можна зустрінути якогось ляхка. Вони, так як і німці, згуртувались в більші окружні міста та по районних центрах і тільки час від часу роблять напади в теренах»²¹³. Відтворити з цих обмежених даних масштаби акції чи якісь деталі її проведення, на жаль, неможливо. Імовірно, мова йде про підсумок кількамісячного протистояння з поляками від початків весною 1943 року. Хронологічні рамки самого звіту обмежуються періодом від 11 червня до 10 липня,

²¹⁰ Із монографії Рафала Внука і Гжегожа Мотики дізнаємося, що йдеться про Зигмунта Румеля — «Кшиштофа Порембу» та Кшиштофа Маркевича — «Чарта». У версії польських авторів відсутні деталі цього інциденту, подано лише, що польські командири були вбиті українцями під час переговорів. Див.: Motyka G., Wnuk R. *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945—1947.* — Warszawa, 1997. — С. 75–76.

²¹¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. — С. 754.

²¹² Там само.

²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 8.

відповідно дата, яка нас найбільше цікавить, опинилася поза увагою звітодавця.

В інших звітах ідеться про події другої половини липня, при цьому подається ретельна інформація про їх перебіг. У цитованих вище свідченнях Юрія Стельмашука розповідається про масштабні антипольські акції, проведені його відділами, але не в липні, а в серпні 1943 року. Тут немає згадок про «загальний антипольський наступ» у ніч із 11 на 12 липня.

Багато інформації про польсько-українське протистояння влітку 1943 року можна віднайти в архівно-кримінальній справі на чотогого УПА Степана Редешу. Він, зокрема, детально розповідає про знищення польських сіл на Любомльщині у серпні²¹⁴. Ані в цій справі, ані в десятках інших, заведених проти колишніх повстанців, що їх переглянув автор, в архіві СБУ не віднайдемо інформації про масштабну операцію 11–12 липня. Попри упередження автора цих рядків до таких документів як об'єктивного джерела, важко припустити, що радянські органи слідства чомусь би приховували таку інформацію. Швидше навпаки, її було б використано не тільки слідчими, але й потужно розкручено радянською пропагандою як доказ злочинності українського націоналізму.

Жодних німецьких чи радянських документів про акції цього дня поки теж не виявлено. Очевидно, що німецька окупаційна адміністрація не могла не помітити великої операції. Як, зрештою, і радянські партизани, що детально інформували своє керівництво про події на Волині. Отже, теза про велику операцію в ніч із 11 на 12 липня поки не віднайшла документального підтвердження.

Можливо, не в таких масштабах, проте цього дня все ж відбувалися антипольські акції (очевидно, переважно стихійні, що не залишили документальних слідів), у ході яких були атаковані населені пункти. Серед них — місто Порицьк, де були вбивства

²¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 1020. — Арк. 164–176.

цивільних мешканців польської національності. Відзначення цієї сумної дати у 2003 році з участю президентів Польщі та України перетворило її в символічний день поминання загиблих у польсько-українському протистоянні поляків. І знов-таки, попри відомість акції в Порицьку, досі нез'ясованим є обсяг втрат серед поляків. Радянська преса називала цифру від 180 до 300 вбитих у костелі. Владислав та Ева Семашки говорять про 222 жертви. Український дослідник Ярослав Царук, опираючись на записи очевидців, зроблені під час польових експедицій, наводить цифру від 60 до 100 загиблих²¹⁵. Найпевніші дані можемо віднайти у документах того часу. Один із них — цитована вище стаття, опублікована в жовтні 1943 року в польському підпільному журналі. Згідно з нею, жертвами нападу стали близько 100 осіб²¹⁶. Отож, навіть щодо акції, котра стала символом трагедії поляків Волині, маємо серйозні розбіжності у цифрах.

Спробуємо підсумувати виявлену інформацію про події 11–12 липня 1943 року. Очевидно, в цю ніч (як і в багато попередніх та наступних) мали місце протипольські виступи. Проте інформація про їхні масштаби і кількість, яка зараз використовується в історіографії, є суттєво перебільшеною.

Саме перебільшена кількість нападів на польські села стала хибним засновком, з якого зроблено висновок про масштабну антипольську операцію, «генеральний антипольський наступ», який нібито мав відбутися одночасно мало не по всій території Волині. А звідти, знову-таки, зроблено висновок про існування наказу, що приписував цілковите знищення поляків, надавав

²¹⁵ Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди». — К., 2004. — С. 380; у «Довідці Павлівської сільської ради про події 1943 року», виданій 21 червня 1951 року, йдеться про понад 100 убитих (див.: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. — Ч. 1. — С. 566).

²¹⁶ Nasze Ziemię Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Sierpień — Październik, 1943. — № 5. — S. 6 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

антипольським виступам чіткого продуманого характеру масштабної етнічної чистки.

Можливо, названа Коморовським цифра (60 населених пунктів) стосується не 11–12 липня, а всього місяця. Адже документів про активізацію антипольських атак у липні в цілому є досить багато — як польських, так і українських.

* * *

17 липня 1943 року з'являється перше офіційне пояснення такої активізації українського підпілля. «...Міри, що були примінені до поляків деяких громад, були засобом забезпечення українського населення перед плянованою зрадою, і не будуть вони поширюватися на тих громадян-поляків, що стоять на ґрунті співпраці з нами.

3) Гарантуємо повну безпеку тій частині польського населення, яке буде помагати нам у боротьбі проти німців і польських провокаторів. Український нарід не має на меті винищувати своїх національних меншин, а навпаки — забезпечує за ними рівні з собою права, домагаючись від них лояльності й співпраці.

4) Закликаємо лояльне польське населення не піддаватися ворожій агітації і не покидати своїх осель, а спокійно працювати на своїх господарствах»²¹⁷.

На жаль, реально гарантувати цю безпеку українські повстанці не могли, а іноді й не хотіли. Керівництво підпілля видавало бажане за дійсне — антипольські дії на той момент значною мірою ним не керувалися. Зрештою, воно визнало це у спеціальному комунікаті Проводу ОУН з липня 1943 року. «Серед незвичайних труднощів, — читаємо тут, — організовані українські чинники **намагалися** [виділення моє — В. В.] з успіхом опанувати ситуацію. Частину винних елементів безоглядно покарано, дальше акція в цій справі ведеться»²¹⁸. Отже, йдеться лише про

²¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 89.

²¹⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 21. — Арк. 71–73.

більш чи менш успішні спроби бандерівців улітку 1943 року взяти під контроль розвиток польсько-українського протистояння.

Загалом керівництво українського підпілля кількаразово відмежовувалося від масових антипольських виступів на Волині влітку 1943 року — у згаданому вище комунікаті²¹⁹, у листівці, адресованій до поляків із липня 1943 року²²⁰, у комунікаті Проводу ОУН із жовтня цього року²²¹. Якби ОУН готувала цю акцію, то її елементом була б і підготовка певного політичного ґрунту для легітимізації, врешті, вона була б використана для зростання власного політичного капіталу. Зважаючи на сильні антипольські настрої в українському суспільстві Волині, отримати додаткову підтримку, приписавши собі ініціативу і керівництво в акціях проти поляків, було би для бандерівців закономірним. Натомість ми не знаходимо жодних матеріалів, в яких українське підпілля представляло б антипольську акцію як свій успіх чи перемогу. Немає листівок (що були основним інструментом агітації та донесення інформації до населення) про таку операцію як «початок національної революції», які розповідали би про «звільнення українських земель від польських окупантів». Така інформаційна кампанія мала би служити не лише виправданням дій підпілля в очах жителів Волині, але й мала здобути для нього певний полі-

²¹⁹ Документ під назвою «Комунікат в справі подій на Волині», датований липнем 1943 року, віднайдений серед документів Миколи Лебеда. Машинописний текст містить рукописну приписку «Ні. Не прийнято». Інших копій комунікату не виявлено, тож, ймовірно, він так і не був розтиражований і не поширювався. Можливо, це є свідченням серйозних дискусій в середовищі Проводу ОУН щодо оцінки подій на Волині, бажання частини керівництва підпілля швидко і однозначно відмежуватися від них. Інші вважали таку заяву передчасною, так як вона могла зменшити підтримку повстанського руху серед антипольськи налаштованого населення Волині. Про дискусії з цього питання на засіданнях Проводу розповідає його член Михайло Степаняк. В результаті в липні 1943, ймовірно, було опубліковано лише листівку «Поляки», офіційний комунікат ОУН розповсюджено щойно в жовтні 1943 року.

²²⁰ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. — С. 356—358.

²²¹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 9. — Од. зб. 4. — Арк. 4.

тичний зиск. Безліч аналогічних листівок та інших пропагандистських і інформаційних публікацій розповідають про антинімецькі дії підпілля чи згодом про його завзяту антирадянську боротьбу. Крім того, пропагандистський супровід у формі попереджувальних листівок чи роз'яснювальних комунікатів, що виходили по-стфактум, супроводжували антипольські акції УПА в Галичині та на Закерзонні. Тобто не можна твердити, що українське підпілля засадничо цуралося здобувати політичні дивіденди на антипольській боротьбі — воно охоче робило це на інших теренах.

Тим часом у 1943 році результатом подій на Волині стали значні втрати, завдані як польському підпіллю, так і польському населенню регіону загалом. Попри намагання використати у боротьбі з українцями німецьку чи радянську допомогу, польське підпілля залишалося весь час слабшим порівняно з українським. Відомий український історик Ярослав Дашкевич вказує, що після депортацій 1940—1941 років співвідношення українського і польського населення становило на Волині 7:1 (на 1,6 млн українців приблизно 220 тис. поляків)²²². Менша порівняно з українцями чисельність поляків — мешканців Волині, невисока густина поселення обернулися більшою кількістю жертв. Важко навести точні цифри, а ті, що побутують сьогодні у польській чи українській історіографії, доволі різні²²³. Проте безпере-

²²² Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер... — С. 139.

²²³ У довідці архіву СБУ з 8 липня 2003 року щодо проведеної дослідницької роботи про польсько-українське протистояння зазначається, що, за результатами опрацювання більше 300 томів справ архіву Галузевого державного архіву СБУ та 276 томів з регіональних управлінь, встановлено такі цифри загиблих у конфлікті на теренах всієї Західної України: поляків — 30 327, українців — 16 523, знищено населених пунктів: польських — 240, українських — 115 (ГДА СБ України. — Ф. 38. — Оп. 21. — Спр. 25. — Т. 1. — Арк. 136–140). Очевидно, цифри, підготовлені на базі аналізу матеріалів лише одного архіву (навіть попри його великі масштаби), є далеко не повними. Та все ж, на нашу думку, вони більш-менш точно відображають співвідношення втрат обох сторін.

чним є факт, що польська меншина Волині зазнала непоправних втрат. Ось як пишуть про це документи українського підпілля з жовтня 1943 року: «З польським елементом, що замешкував ці терени, мабуть, порвано назавжди. Сьогодні вони всі знаходяться під "опікою" німців по містах і разом з ними виїжджають нищити українське цивільне населення і палити села. Поляки сьогодні знайшлися особливо в тяжкому положенні: голод, холод, собача служба німецьким імперіялістам і те, що до колишніх своїх осель не мають вороття. Не менше поважно задумуються вони над тим, що вони будуть робити, коли відступатимуть звідсіля німці і йтимуть більшовики. Надію на панування на цих теренах втратили. Поки що, скільки можуть грабують і палять українські села та нищать українське цивільне населення»²²⁴.

Питання про те, чи ініціювало керівництво українського підпілля масові антипольські акції, залишається дискусійним. Натомість безсумнівними є намагання використати їх результат для власного посилення і закріплення в терені: у вересні 1943 року оголошено про створення комісій для перерозподілу між українськими селянами земель колишніх польських колоністів²²⁵. Звичайно, цей крок додав підтримки УПА.

Аби закріпити зміни етнічного складу Волині, які відбулися після знищення чи вигнання поляків, видано розпорядження про ліквідацію матеріальних слідів їхнього існування на цих землях. «В терені, де знаходяться польські пам'ятники, костели і т. ін. польські фігури, — читаємо у вказівках українського підпілля, — все розривати, розносити в прах, не лишити навіть місця. Цю акцію виконати дня з 10-го на 11-го. X.43 р. вночі»²²⁶.

²²⁴ Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 448.

²²⁵ Літопис УПА. Нова Серія. — К. — Торонто, 2007. — Т. 11: Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943). — С. 316–317.

²²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 7; аналогічні вказівки згодом видавалися і в Галичині.

* * *

Польське підпілля поступово оговтувалося після завданих українцями ударів. Від серпня 1943 року наростає збройна відповідь, проводяться напади на українські села, як спільно з німцями, так і самостійно. «У попередні місяці на зорганізовану протипольську акцію зі сторони українського населення поляки відповіли утечею під захистом німців і неорганізованим слабким спротивом, — говорить звіт із Володимирщини та Горохівщини за серпень 1943 року. — Тепер поляки мстяться на українське населення, організовуючи на спілку з німцями масакри, пожари і грабунки, а українське населення або утечею (Мосур, Вілик, Стенжаричі, Писарева Воля), або малоефективними актами відплати (колонія Хвалка — вбито з родини польської і “за одним замахом” одного українця, Заболоття — дві жінки з дітьми). Зі страху перед взаємнозагрожуючою акцією винищення, багато місцевостей евакуювалося в незагрожені терени і ліси (поляки — зі Станіславова, Хвалки, Землиці, частинно з Градів і ін., а українці з місцевостей, зазначених вище). Німці користають з ситуації, відбираючи майно від польських утікачів, посилають їх на роботи до Німеччини (Станіславів) і поповнюють ряди польських озброєних банд та поліції, яких приміщують у пунктах своїх терористичних випадів (Берестечко — 100 осіб, Білин, Володимирівка — 200 осіб, Конюхи і багато інших). Лють польської поліції проти українців безмежна. Коли б німці їх не стримували (не бажаючи сильного загального відношення з українським населенням), вони би здатні були спричинити нам стократно більші втрати в людях, ніж це досі чинять. Деяка частина польського населення (дуже нечисленна) залишається ще на місцях постійної своєї праці, ідучи з нами на різні компроміси, ініціюючи всякі переговори (Вербський район), які, щоправда, не дали досі жодних результатів»²²⁷.

Активізацію польських антиукраїнських акцій на Волині у другій половині 1943 року відзначають і радянські партизани.

²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 38.

В одному з їхніх документів читаємо: «В районі Рафалівки Ровенської області знаходиться польський загін “Пілсудчиків”, який 13 листопада цього року влаштував “криваву суботу”, вирізавши українське населення в селах Колодяк і Собищине Рафалівського району. Схожі загоони є в інших районах Ровенської області, дислокація їх не встановлена»²²⁸. За твердженням українського історика Володимира Сергійчука, станом на жовтень 1943 року відбулися зміни в балансі польсько-українських втрат: «українці втратили вбитими і спаленими 855 осіб, а поляки — 213»²²⁹. Збірка «Польський терор на ЗУЗ», опрацьована українськими підпільниками на базі теренових звітів, подає інформацію про близько 30 українських населених пунктів Волині, атакованих поляками за серпень — листопад 1943 року²³⁰.

До кінця 1943 року у звітах українського підпілля зустрічаємо інформацію про неможливість продовжувати чи започаткувати організаційну роботу, зважаючи на активізацію поляків. «В західній частині Голобського району, а також північній частині Турійського району, — читаємо в грудневому звіті українського підпілля, — організаційна робота є неможливою з огляду на поляків, котрі поширюють свої дії з с. Купичева на околичні села: Клюськ, Горуша, Задоби, Радовичі, Черніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Літин, Дажва, Каролінка і інші. В згаданих селах ляхи грабують майно і мордують населення, котре масово втікає в південні частини району»²³¹. Про це ж інформують з інших тери-

²²⁸ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. — Ч. 1. — С. 730.

²²⁹ Сергійчук В. Втрати населення під час українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни // Україна — Польща: Важкі питання. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». — Луцьк, 2004. — Т. 9. — С. 57.

²³⁰ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 2. — Арк. 19–41.

²³¹ Літопис УПА. Нова Серія. — К. — Торонто, 2007. — Т. 11: Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943). — С. 114.

торій: «Поляками опанований терен — північно-західна частина Любомльського району. Роблять випадки на південні села Головенського району і західно-південні Матіївського району. Переважно граблять і мордують цивільне населення, стараються збройними чинами доказати свою вищість. Пропаганди майже не ведуть своїє. Населення їх ненавидить і з загрозованих сіл утікає в більш безпечні»²³². Контрольовані польським підпіллям терени стають базою для розгортання тут збройних загонів 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової, яка починає творитися на початку 1944 року.

Жертвами кривавого протистояння влітку 1943 року стали не тільки українці та поляки, але й чехи, що мешкали тут великими громадами. Одна з найбільших трагедій, в якій постраждали сотні чеських та українських мешканців, сталася в селі Малин. У повідомленні рівненського єпископа Платона до митрополита Полікарпа вказується на участь поляків, імовірно поліцаїв, у цій акції. «Маємо за честь з великим жалем повідомити Ваше Високопреосвященство, — читаємо тут, — що, як нам донесено дня 14.VII.1943 року, в с. Малині, Острожецького району, Дубенської округи сталася жахлива подія нечуваного морду українського і чеського населення: людей загнано до місцевої деревляної церкви й спалено. Тих, що не вмістилися в церкві, загнано в помешкання бувшої гміни та по клунях і рівно ж спалено. Разом спалено до 850 осіб. Робила це все державна поліція при допомозі узбеків і поляків. Крик конаючих людей в вогні було чути на 5 км. Священикові вдалось врятуватись»²³³.

Швидке наближення радянсько-німецького фронту міняло ситуацію у протистоянні. Очевидним було повернення радянської влади і що саме вона знову стане головним ворогом для українських націоналістів, який вимагатиме зосередження усієї

²³² ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 148–153.

²³³ Там само. — Спр. 90. — Арк. 13.

уваги. Тому восени 1943 року доходить до відновлення переговорів між українським та польським підпіллям. Зустрічі відбувалися в Галичині, де містилося керівництво обох підпільних рухів на західноукраїнських землях, проте серед ініціаторів їх проведення були й представники українського підпілля Волині. В одному зі звітів волинського СБ ОУН за вересень 1943 року автор зазначає: «Вважаю політично доцільним звернутися до компетентних чинників із внеском про ревізію нашого відношення до поляків і дорогою перетрактації з польськими провідниками відірвати їх від німців і більшовиків, що позбавило б одних і других поважної кількості живої сили та морально їх розложило. Скрутне положення поляків під сучасну пору дає підставу думати про успіх такого потягнення»²³⁴. На жаль, переговори вкотре завершилися нічим, а тому не здатні були зупинити розростання вогнища конфлікту, яке на той момент вже перекинулося і на Галичину, охопивши, таким чином, практично всю Західну Україну.

3. Галичина

Ситуація в Галичині у першій половині 1943 року суттєво відрізнялася від волинської. По-перше, німецький окупаційний режим тут був значно м'якший і не викликав такого стихійного спротиву населення, як на Волині та Поліссі. Більше того, німці готові були продовжувати в Галичині «проукраїнські» загравання, зокрема оголосивши про створення Ваффен СС дивізії «Галичина». Малопомітною тут до середини 1943 року залишалася діяльність радянського підпілля. На галицьких теренах позиції ОУН(б) були значно сильнішими, її підпільні ланки охоплювали майже кожне село, бандерівці практично не мали тут сильної опозиції на зразок загонів «Тараса Бульби» чи мельниківських партизанських відділів. Це все дозволило ОУН(б) опанувати ситуацію та спрямовувати її розвиток у потрібному русі, уникаючи неконтрольованих стихійних заворушень.

²³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 4.

Схоже, як і на Волині, у Галичині становище докорінно змінили радянські партизани. Спроба великого з'єднання на чолі із Сидором Ковпаком прорватися в Карпати і закріпитися тут змусила керівництво ОУН(б) передчасно взятися до розбудови повстанських відділів. Таким чином улітку 1943 року в Галичині постає Українська народна самооборона, яка розпочинає акції проти радянських партизанів та німецьких окупаційних сил.

Поява червоних партизанів активізувала діяльність і польського підпілля, яке, до речі, в Галичині теж мало суттєво сильніші порівняно з Волинню позиції. «Рейд більшовицької партизанки, — читаємо у звіті українського підпілля за липень 1943 року, — скріпив віру поляків у скорий провал німецької держави і у можливість виникнення польської держави. Свою радість з тої причини не стараються навіть закривати. Польське підпілля охопило скрізь міста, польські кольонії та лігеншафти»²³⁵. В іншому звіті зі Львівщини стверджується, що влітку 1943 року почалося розгортання збройних загонів польського підпілля чисельністю 15–30 бойовиків. Крім того, відбувається збільшення місцевих сил через скерування в Галичину через Равщину та Любачівщину груп із північного заходу, з центру Польщі. Все це, на думку звітодавця, дає підстави твердити, що «поляки пляново підготовляють себе до боротьби за ЗУЗ, що їх хочуть включити в кордони Польської Держави»²³⁶.

Відомий американський дослідник Джон Армстронг чи не першим відзначив: «У кінцевому результаті опосередкованим, але найбільш шкідливим результатом вторгнення Ковпака стало загострення стосунків між українцями і поляками Галичини»²³⁷.

Ще одним чинником, який вплинув на зміну стосунків між українським та польським підпіллям саме в цей час, стали пер-

²³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 20–21.

²³⁶ Там само. — Арк. 14.

²³⁷ Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism*. — Colorado, 1990. — P. 110.

сональні зміни у верхівці обох рухів. Від керівництва ОУН усунуто Миколу Лебеда, його замінив Роман Шухевич, більш радикальний щодо поляків, ніж його попередник. У командуванні Армії Крайової змінився командир Львівського обшару — замість генерала Савіцького на цю посаду призначено Владислава Філіпковського, скептично налаштованого щодо співпраці з українцями.

Проте польське підпілля в Галичині не зводилося виключно до АК. Огляд, підготовлений українськими повстанцями в серпні 1943 року, репрезентує тут цілий спектр підпільних польських політичних організацій та їхніх збройних відділів²³⁸. Вони відрізнялися чисельністю, тактикою та політичною орієнтацією. Очевидно, між різними опозиційними силами існувала гостра конкуренція у боротьбі за лідерство. Отож, у польському підпіллі Галичини, попри його суттєво сильніші позиції порівняно з Волиню, не було єдиного політичного чи військового командування, що, у свою чергу, теж ускладнювало стан справ у польсько-українському конфлікті.

Вибухонебезпечну атмосферу, яка склалася у Львові, живо відтворює звіт українських підпільників із серпня 1943 року. Окремі акції польського підпілля, спрямовані проти відомих українців, мало не призвели до спалаху масштабного протистояння. «Убивство професора Ластовецького²³⁹, — читаємо тут, — який мав широкі зв'язки у колах львівської інтелігенції, допровадило до максимуму напруження. Перше це було питання в бік організації: "Чому нічого не роблять?", "Де ці молоді?" [...] Громадська опінія рухнулася. Навіть люди, що стояли осторонь від усяких політичних подій, намагалися репресій на поляках. Чільніших громадян огорнула паніка. Ніхто поза восьму годину не виходив майже на вулицю. В помешканні професора

²³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 69–72.

²³⁹ Ластовецький Андрій (1902—1943) — професор, викладач фізики у Львівському університеті, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка.

Панчишина і ще кількох ночувала сторожа. У такій атмосфері група бувших комбатантів, зложена з 5-ти осіб, запропонувала нашому зв'язковому zorganizувати самооборону, а в своїх деклараціях дійшли до того, що самі будуть виконувати присуди. Їм в засаді не заборонено zorganizуватися, але сказано, що організація має досить людей до технічної роботи, ці громадяни сповнять як слід обов'язок супроти самооборони, коли добре zorganizуються між собою як симпатки, коли дадуть відповідні хати, де мусіли б заїхати люди, які займаються самообороною, коли оподаткують себе місячно і т. п.»²⁴⁰.

Ще одним фактором дестабілізації Галичини у середині 1943 року стало потрапляння сюди інформації про антипольські виступи на Волині. «Поляки сильно зактивізувались наслідком волинських подій, — читаємо у підпільному звіті з липня 1943 року. — Є багато польських втікачів з Волині, особливо в прикордонних повітах Сокаль і Радехів. Поляки роз'юшені на українські виступи на Волині, дишуть на українців полум'ям ненависті і жадобою відплати. Вже готуються з їх сторони активні виступи в сторону українців на терені області (вбивство українця в Радехівщині, спроби атентатів в Жовківщині)»²⁴¹.

Загалом у розповсюдженні вогнища польсько-українського конфлікту в 1942—1944 роках спостерігаємо своєрідний ефект доміно: інформація про антиукраїнські акції на Холмщині проникає на Волинь і провокує там масові антипольські виступи, відомості про які, у свою чергу, активізують польське підпілля Галичини в напрямку антиукраїнських дій.

²⁴⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 74. — Арк. 4.

²⁴¹ Там само. Також про вплив інформації з Волині див.: ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 40. У документі польського підпілля також зазначається напруження ситуації в Галичині у липні 1943 року через отримання інформації про події на Волині та перехід групи втікачів звідти (див.: Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 232).

* * *

Про суттєве напруження в польсько-українських стосунках у Галичині другої половини 1943 року читаємо у повстанських звітах: «Українство, навпаки, чим раз більше накипає ненавистю до поляків до тої міри, що кожної хвилини готові вирізати поляків до кореня і не буде засміливим твердженням, коли скажу, що якраз на тому відтинку українські маси здібні перевести в чин»²⁴². В інших документах неодноразово знаходимо інформацію, що у відповідь на польські вбивства українці «домагаються» проведення антипольських акцій.

Стримувальна політика ОУН не завжди знаходила розуміння. У звіті українського підпілля читаємо: «Тяжко нам говорити, а тим більше щось конкретного зробити по злагодженні відносин на польсько-українському відтинку. Українське суспільство зараз цього зрозуміти не може, бо воно бачить, як сильно поляки в наступі активні. Це може статися тоді, коли б поляки з зайнятих дотепер своїх позицій відступили»²⁴³. «Думка про спільний фронт боротьби, — читаємо в іншому документі, — не знаходить серед загалу свідомого українства жодного зрозуміння»²⁴⁴. «В таких умовах тяжко провадити тактичну лінію на протипольському відтинку, а це головне наслідком її зламання на терені Волині і шовіністичного наставлення польської поліції, якій все сниться імперіялістична Польща і яка не хоче бачити зросту сили українського народу на ЗУЗ, та хйба могла б бути переконана реальним аргументом п'ястука»²⁴⁵. Отож, звітодавець стверджує про існування певної «тактичної лінії» щодо поляків принаймні в Галичині, більше того, визнає, що їй не вдалося дотриматися на Волині. На нашу думку, це є додатковим доказом того, що антипольські акції на Волині мали стихійний неконтрольований характер.

²⁴² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 14.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Там само. — Арк. 62.

²⁴⁵ Там само. — Арк. 4.

У звіті польського підпілля за літо 1943 року теж відзначається як важливий факт, «що території, які, вважалось, найбільше опановані Бандерою, не виказують сигналів виступів проти поляків (Бережани, Перемишляни, Сколівщина, Дрогобиччина, Яворівщина)»²⁴⁶. Попри труднощі, лінію, спрямовану на нерозгортання конфлікту в Галичині, стримування «третього непотрібного» фронту протягом 1943 року тут у цілому вдалося реалізувати.

Одним із заходів утримання під контролем ситуації в Галичині після надходження вісток із Волині стало оголошення в липні 1943 року через спеціальну листівку позиції Проводу ОУН до польського населення. «Спільна доля, яка злучила нас сьогодні, — читаємо в листівці “Поляки” за липень 1943 року, — і наша спільна боротьба проти загарбників Берліна і Москви за власні держави, вимагають порозуміння обох народів. Український нарід є завжди готовий до такого порозуміння. Ми не маємо ворожих намірів по відношенні до польського народу і не хочемо ані одної п’яди польської землі. Ми визнаємо право кожного народу на самоозначення і на власну державу. Наше відношення до польського народу є сперте на приязні й бажанню співжиття»²⁴⁷. Проте польське підпілля не сприйняло цієї заяви ОУН як спроби залагодити протистояння. «В час, коли на Волині, в Східній Малопольщі, на Поліссі і Холмщині лилася кров тисяч безборонних польських родин, — читаємо у виданні “Nasze Ziemię Wschodnie”, — мордованих українцями, серед яких бойовики ОУН відігравали ганебну роль провідників, “Організація Українських Націоналістів Самостійників” у відозві з повним цинізмом намагається довести, що не українці мордували поляків, а поляки українців, що поляки, а не українці вислугуються перед німцями»²⁴⁸. У свою чергу поль-

²⁴⁶ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 234.

²⁴⁷ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 20. — Арк. 67–70.

²⁴⁸ Nasze Ziemię Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Sierpień — Październik, 1943. — № 5. — S. 16 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

ська «Крайова репрезентація політична» опублікувала 30 липня того ж року відозву до українського народу. Документ переповнений докорами на адресу українців за співпрацю з німцями, а також погрозами покарати повстанців, щойно буде відновлено Польську державу.

Єдиним сприятливим моментом можна вважати заяву польського уряду з позитивною оцінкою прагнення українців до власної державності. Але разом із тим зазначалося: «Освідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої, у південній частині якої одвіку мешкають поляки поруч з українцями, де Польська Нація упродовж століть чинила велетенський цивілізаційний та економічний внесок»²⁴⁹. Звичайно, така заява не сприяла залагодженню стосунків між двома народами, її не сприйняли ні українські кола, ні шовіністично налаштовані поляки.

Останні видали навіть спеціальний «Відкритий лист до "Крайової репрезентації політичної"», де дуже гостро засудили будь-які спроби звернення до українців у принципі. «Ще не поросли травою могили тисяч помордованих українською рукою наших братів і сестер, — читаємо тут, — ще не поглинула земля крові свіжих жертв Волині [...], а тут звучать із ваших вуст слова про забування кривди»²⁵⁰. Далі автори листівки, підписаної «голоси малополян», наводять типові для польського шовіністичного дискурсу тези про українців як вигадку австріяків, про їх готовність співпрацювати з тихими і спокійними русинами і необхідність виселення всіх, хто вважає себе українцями, в Росію. Тож цілком можна погодитися з польським дослідником Тожецьким, який назвав звернення «Крайової репрезентації політичної» за-

²⁴⁹ Звернення Краєвої Політичної Репрезентації до українського народу (30 липня 1943 р.) // І. Культурологічний часопис. — Ч. 28. — 2003: Волинь 1943. Боротьба за землю. — Львів, 2003. — С. 80.

²⁵⁰ List otwarty do «Krajowej reprezentacji politycznej» w Warszawie // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

бавами з вогнем і провокацією, яка тільки підлила олії у вогонь українсько-польського конфлікту²⁵¹.

* * *

Відносно спокійніші польсько-українські стосунки в Галичині створювали передумови для налагодження контактів між підпільними рухами обох народів. У серпні — жовтні 1943 року у Львові, цього разу з польської ініціативи, відновлено переговорний процес. Його учасниками з українського боку були представники Проводу ОУН Михайло Степаняк, Іван Гриньох та Євген Врецьона, з польського — уповноважені комендантом «Збройних сил краю», підпорядкованих лондонському еміграційному уряду²⁵². Під час проведення цих перемовин, для засвідчення власної офіційної позиції у польському питанні, Провід ОУН опублікував спеціальний комунікат. «Польсько-українська різня, — читаємо в цьому документі, — лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу в інтересі большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями. Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотримуватись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу»²⁵³.

Керівництво українського визвольного руху не обмежилось декларативними документами. Тоді ж, у жовтні 1943 року, у вказівках Крайового проводу зазначалося: «Категорично припи-

²⁵¹ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy ... — S. 272.

²⁵² Детальна інформація про ці переговори є у свідченнях М. Степаняка (Поляки українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 1. — С. 250–272), доповнення до неї — у свідченнях О. Луцького (Там само. — С. 276–280).

²⁵³ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 4. — С. 363–365.

нити всякі протипольські виступи й акції, що являються відхиленням від політичної лінії Організації та не виелімінують, а посилюють проти нас другорядний фронт боротьби. Ініціювання і виконання заборонених актів трактуватиму як саботаж і провалювання політики ОУН, а винувників каратиму по законам найвищого революційного порядку. Виїмок становлять спецвідділи, що в індивідуальних випадках стосують заходи ліквідації і то тільки за попередньою апробатою Краєвого Провідника»²⁵⁴.

За інформацією, яка була у розпорядженні НКВД, після переговорів наприкінці 1943 року підписано письмову угоду про припинення боротьби. На жаль, інших документів (польських чи українських), які підтверджували би цей факт, поки не знайдено. «Представники АК, — читаємо у повідомленні НКВД, — визнали право дій УПА на західноукраїнських землях і погодилися: діючі на території Галичини і Волині на схід від рік Буг і Сян загони АК підпорядкувати головному штабу УПА. Представники УПА в свою чергу зобов'язалися підпорядкувати командуванню АК загони УПА, що діють на захід від ріки Буг і Сян»²⁵⁵.

Проте залагодити польсько-український конфлікт не вдалося. Зі свідчень одного з керівників польського підпілля на західноукраїнських землях і учасника цих переговорів Адама Островського дізнаємося, що польська сторона, йдучи на переговори восени 1943 року, ставила собі такі завдання: «розвідка і диверсія в ОУН; спроба таким чином припинити вбивства польського населення, припинити братовбивчу боротьбу, що йде на руку лише німцям; у випадку домовленості відкриття спільного, антинімецького фронту»²⁵⁶. Як бачимо, спроба конструктивного вирішення конфлікту була далеко не головною метою, більше того, першим завданням ставилося використання переговорів для боротьби з іншою переговорною стороною. Поляки були

²⁵⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 24.

²⁵⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 3. — Арк. 382–383.

²⁵⁶ ГДА СБ України — Ф. 6. — Спр. 751179 фп. — Арк. 110.

впевнені в нещирості своїх українських партнерів, які, на їхню думку, прагнули «притуплення нашої чуйності і послаблення нашої самооборони; скомпрометувати нашу політику і втягнути нас в антирадянський блок у випадку якщо б їм вдалося отримати нашу згоду про підтримку їх прагнень до незалежності»²⁵⁷.

Взаємна недовіра не могла не вплинути на хід переговорів, які знову завершилися нічим і не зупинили обопільну підготовку до можливого переходу протистояння у масовий збройний конфлікт. Обидві сторони проводили акції одна проти одної, які оцінювалися ними як превентивні дії.

У ніч із 20 на 21 жовтня невідомі польські формування напали на українські села Сіде, Блажив, Гуменець на Самбірщині²⁵⁸. Тоді ж, восени 1943 року, українське підпілля силами боївок СБ провело на Мостищині і Равщині атаки на важливі польські осередки, розташовані по лісничівках, гаївках та польських колоніях. Їхньою метою передусім було здобуття контролю над лісовими масивами — можливою базою для розвитку власних або ворожих сил. За підрахунками польського підпілля, до жовтня 1943 року від рук українців у Галичині загинуло 563 поляки²⁵⁹.

Загалом у 1943 році у Галичині керівники обох підпільних рухів, уважно спостерігаючи за змінами на фронтах, творенням нової міжнародної ситуації, головні зусилля спрямовують на розбудову власних збройних загонів, їхньої матеріальної та інформаційної інфраструктури. Відповідно як українські, так і польські документи фіксують порівняно незначну кількість актів взаємного терору, переважно проти активістів обох народів (вчителів, священиків, відомих громадських діячів), учасників підпілля. «Поляки скріплюють свою діяльність, — читаємо в українському документі з жовтня 1943 року. — Це звітують зі

²⁵⁷ ГДА СБ України — Ф. 6. — Спр. 751179 фп. — Арк. 111.

²⁵⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 74. — Арк. 10–11.

²⁵⁹ Nasze Ziemię Wschodnie. Dodatek miesięczny do Rzeczypospolitej Polskiej. — Listopad — Grudzień, 1943. — № 6. — S. 13 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

всіх теренів. Свою роботу роблять, не оглядаючись на засоби, розбої, грабежі, донощицтво — ось польська зброя в боротьбі з українцями [...]. Факти мордів і грабежів зростають, приміром в Красному, Золочівщина, Львівщина. Головні свої бази мають в Крехівських лісах (Жовква), бо коло 300 людей, крім цього, по-важна кількість в Белзьких, Томашівських, Білгорайських лісах. На терені північної Равщини dokonують масових грабункових нападів»²⁶⁰.

У повстанських звітах із Галичини того часу, схоже, як і раніше на Холмщині та Волині, постійно відзначається використання польським підпіллям провокацій у боротьбі проти українців, зокрема провокування німецьких репресій чи дій радянських партизанів. «Поляки, — читаємо в “Суспільно-політичному звіті” за серпень 1943 року, — з одної сторони доносять німцям про все, що знають на українців, а з другої сторони шукають контакту з большевицькими партизанами, яким вказують на українських націоналістів»²⁶¹.

1943 рік у Галичині — лише пролог до війни, котра розгорнулася тут наступного, 1944 року.

²⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 10.

²⁶¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 28.

Розділ 5

1944 рік. Апогей

1. Холмщина

Початок 1944 року ознаменувався активізацією діяльності польського та українського підпілля, спровокованою наближенням німецько-радянського фронту. Вступ Червоної армії на початку 1944 року на колишні терени Другої Речі Посполитої, невизначеність питання про східний кордон повоєнної Польщі на міжнародному рівні штовхнули польське підпілля до реалізації операції «Буря», метою якої було опанувати ці території до приходу радянської влади та засвідчити їх польський характер. Для цього створюється 27-ма Волинська дивізія АК, розгортають свою діяльність польські збройні загони на інших землях, особливо в Галичині і довкола Львова. Очевидно, це призводить до військового протистояння з українським підпіллям у регіонах, де воно мало власні збройні сили — на Волині та в Галичині.

Загалом саме 1944 рік, а точніше його першу половину, можна назвати апогеєм польсько-української війни — на той момент вона одночасно охоплювала найширший ареал: протистояння сягнуло найбільшого розвитку на Холмщині та в Галичині і разом із тим не згасало на Волині.

На Холмщині, де українські позиції були відносно слабкі, не підкріплені збройно, війна у перші місяці 1944 року вилася у масові знищення українських сіл, які сприймалися поляками як можлива оперативна база для розвитку українського руху. Українське населення Холмщини опинилося в ситуації, схожій до тієї, в якій перебувало польське влітку 1943 року на Волині: з одного боку — винищувальні акції ворожого підпілля з участю цивільного населення, з іншого — заклики власного визвольного руху залишатися на місці. У листівці «Холмська земля жадає відплати» з весни 1944 року українців закликали: «Ні на крок не поступи-

мось з наших прадідівських земель!»²⁶². І знову-таки, схоже, як і в ситуації з поляками на Волині, українці Холмщини перші місяці 1944 року не могли опертися на допомогу повстанських відділів — їх тут тоді не існувало. На той час тут діяли лише дві боївки СБ ОУН²⁶³. Через те стихійно постають самооборонні загони місцевого населення. Протоколи свідчень українців про польські акції у березні 1944 року чітко відтворюють атмосферу тих днів: українські селяни організовують самооборонні загони, цілодобово вартують, охороняючи свої села, переховуються у криївках, проводять наступальні дії проти сусідніх польських сіл, за підозрених в антиукраїнських акціях.

У березні 1944 року польське підпілля провело масштабну антиукраїнську операцію, що увійшла в історію під назвою «грубешівська революція». Її ініціатором був комендант Грубешівської АК Мар'ян Голембйовський, згодом один із найпалкіших прихильників польсько-української співпраці, учасник переговорів з УПА. Протягом 10–11 березня польські підрозділи атакували села Андріївка, Березів, Бересть, Верешин, Ласків, Маличі, Малків, Модринь, М'яжке, Ріплин, Сагринь, Стрижівець, Теремінець, Терембінь, Турковичі, Шиховичі, повністю або частково спаливши їх. Документи українського підпілля подають різні цифри загиблих. Польський наступ не обмежився цими днями і тривав протягом кількох наступних тижнів. У документі під назвою «Спис знищення сіл польськими бандами на Грубешівщині» вказано, що за період з 10 березня до 5 квітня було знищено 36 українських сіл, замордовано 875 осіб²⁶⁴. В огляді подій у березні — квітні 1944 року зазначено, що під час польських березневих акцій «вбито около 2 000 українських селян, в тім найбільше жінок і дітей»²⁶⁵.

²⁶² АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 7. — Од. зб. 3. — Арк. 6.

²⁶³ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2003. — Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів». Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали). — С. 7.

²⁶⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 231.

²⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 9.

Учасник подій, поручник АК Станіслав Ксьонжек — «Вирва» згадував про весняну акцію 1944 року: «Наше військо було дуже добре озброєне і випосажене. Доводили ним самі офіцери передвоєнні. Ціль наша була спалити та знищити все по Буг і Солокію, щоби не було знаку й сліду, бо, як сказав наш один офіцер на відправі, “або перестати боротьбу, або змобілізувати більше війська і вдарити, бо зуб за зуб, хата за хату, село за село принесе тільки більші втрати для поляків”. По тій плянованій акції ми щойно думали розкинути летючки, закликаючи українців до згоди»²⁶⁶. І справді, як свідчать численні протоколи, записані після цих кривавих подій, гинули не лише озброєні учасники самооборони, але й жінки, діти та старі люди, які не чинили спротиву. Більше того, з документів чітко видно, що атакуючі мали за завдання відшукувати цивільних людей, котрі переховувалися, і ліквідувати їх. Наведемо одне із запротокольованих підпіллям свідчень — Ольги Шидловської — про знищення села Сагринь: «Дня 10.3.1944 р. рано, біля 4-ої години, побачила я, що село горить і сильно стріляють запальними кулями. Я збрала своїх дітей, Софію, літ 9, Марію, літ 3, Анну, літ 6 і старого батька, літ 69, і сховалася до зовсім знищеного льоху. З льоху видно було, що діялося кругом нас. Я бачила, як польські бандити шукали сховищ, кажучи: “тшеба шукаць, бо тут може биць”. Я бачила і чула, як нападали бандити на мою сусідку, Марію Носаль. Вбили її, віддаючи в неї три стріли. Хотіли кинути ще Марію Носаль в огонь, але один з них сказав, що вона і так згорить. Дитина Марії Носаль Евфрозина, літ 7, почувши, що мати її вже вбита, почала дуже кричати. Була вже в схроні. Бандити підійшли до схрону і наказали вилазити зі сховища, проклинаючи. Вилізло троє: Тимощук Антоніна, Евстахій Тимощук і Ліда Тимощук. Всіх їх бандити постріляли. Пізніше трупи їх погоріли, а решта свині порозтягали. В цьому самому схроні було ще 7 осіб. Бандити наказували вилазити, але ніхто не показався. Бандити кинули в схрон гранату, яка

²⁶⁶ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 14. — Арк. 112–115.

ранила двоє людей. Бандити ще довгий час були біля сховища і розмовляли поміж собою: "Звідзе хлопци, тшеба добже шукаць по льохах і схронах". Після цього вийшли на дорогу і приглядалися до нашого льоху, але якось нічого не робили. В той час підійшов до них, видно, якийсь старший і сильно почав кричати до них: "курва ваша маць, ви тилько чекає, ажеби за вас ктось працювал, паліць і біць". "До тей пори вшистка повинно биць спалоне. Добже шукаць по льохах і схронах". Підбіг до вікна нашої хати, бив прикладом у вікно і кричав: "На Україне, на Україне!" і підпалили хату. З них я пізнала двох наших кольоністів: Тутку і Бздуру. Вони цілий час кричали: "біць і паліць". Тутка і Бздура показали схрон Яцюка. В цьому схроні забили 15 осіб. З льоху чула я, як банда вбивала людей. Чула, як 6-літній хлопець просив, щоб його вбили, бо його маму вже вбили. Казав: "Моя мама не живе і я не хочу жити". Банда мала місцевих провідників. Ця партія бандитів в числі 7-ох, мала за провідників 2-ох малих хлопців поляків, одному 14, а другому 12 літ. Я чула, як банда обіцяла тим хлопцям добру заплату, тільки щоб показували їм сховища. Обидва хлопці поляки, виховувалися в Яцюка, господаря-українця. Батько хлопців, Білик Ян (імен хлопців не знаю). Ці хлопці показали ще сховище Стельмащука, з якого бандити витягнули 9 осіб і вбили. Після того зв'язали солому, запхали в льох і підпалили. У сховищі були ще люди, але якось не подушилися. Малі Білики ввели бандитів по цілому селі і показували сховища»²⁶⁷.

У меморіалі Холмської ради до єпископів світу відзначається особлива жорстокість вояків АК стосовно православних священників. «Польські збройні відділи, — читаємо тут, — зайшовши до православної оселі, найперше накидаються на Православну Церкву і палять її, а одночасно кидаються на православне духовенство, яке вже за останні два роки налічує в своїх рядах 22 мучеників, з того священників 14 і 8 дяків, що були в той чи інший спосіб жорстоко замордовані поляками»²⁶⁸. Наявність крім

²⁶⁷ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 4. — Од. зб. 87. — Арк. 126.

²⁶⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 18. — Арк. 63–65.

національного ще й релігійного чинника надавала ще більшої гостроти польсько-українському протистоянню на Холмщині (знову-таки, це нагадувало Волинь у 1943 році).

Очевидно, метою польських операцій було не поголовне винищення українців, а створення таких умов, аби вони якомога швидше залишили ці терени. Для цього спалювалися цілі села, іноді чинилися показово жорстокі вбивства. Учасниками злочинів проти українського населення були як воляки польського підпілля, так і цивільні поляки. Події весни 1944 року на Холмщині вдруге після літа 1943 року на Волині показали, наскільки жорстоким може бути протистояння між українцями та поляками, як легко його учасники вдавалися до воєнних злочинів заради реалізації своїх особистих чи політичних цілей.

* * *

Антиукраїнські акції весни 1944 року на Холмщині мали не випадковий, а плановий характер. Вони були елементом операції польського підпілля та спроб заблокувати поширення впливів ОУН та УПА. Керівництво українського визвольного руху чітко розуміло, що масштабна «грубешівська революція» мала за мету відрізати Холмщину від Галичини, не допустити таким чином поширення ареалу українського руху. Аби зірвати ці наміри і надати допомогу цивільному населенню, сюди скеровують відділи УПА з Галичини та Волині.

На Холмщині розгортають свою діяльність сотні Воєнної округи «Буг» — «Вовки», «Ведмідь», «Галайда», «Криличі», «Месники», «Перебийніс», «Пролом», «Тигри», командира «Лиса»; з Волині прислано курінь «Остріжського», з Воєнної округи «Лисоня» — сотню «Сіроманці». Командування діями українських повстанців здійснювали інспектор Крайового військового штабу УПА-Захід Степан Новицький — «Вадим» та Мирослав Онишкевич — «Орест», майбутній командир Воєнної округи «Сян», котра охоплюватиме зокрема й Холмщину.

Жорстокі польські акції сприяли мобілізації місцевого населення, внаслідок чого було створено першу холмську сотню УПА «Вовки» під командуванням Мар'яна Лукасевича — «Ягоди». Саме цей відділ із двома сотнями волинської самооборони на початку квітня провів першу велику протипольську операцію на Холмщині, відкинувши поляків на кільканадцять кілометрів на захід. Загалом поява повстанських відділів вилилася у розгортання справжніх фронтових боїв із польськими підпільниками і швидко переломила ситуацію на користь українців. У звіті з Холмщини за початок квітня 1944 року українські підпільники вказували, що українськими повстанцями «знищено понад 16 польських сіл і кольоній, де вбито около 1 000 польського населення»²⁶⁹. Українська відповідь на польські дії була не менш жорсткою, як «грубешівська революція».

Протягом квітня — червня тривали завзяті бої. Надзвичайно важливим для поляків було прорватися на південь до Львова для посилення місцевих сил, які мали відновити польську владу до приходу фронту. Українці ж усіляко намагалися цього не допустити. Серед найзначніших слід згадати бої біля Посадова на початку квітня. Цей населений пункт був потужним осередком польського підпілля, для його ліквідації сконцентровано великі сили повстанців — близько 750 вояків²⁷⁰. Бій тривав кілька годин, і через деякий час упівці, знищивши фільварок і забравши склади ворога, залишили село. У підсумку акції знищено колонію Телятин, фільварки Лагівці і Посадів, частину колонії Стенятин, здобуто зброю, харчі, одяг, медикаменти. Втрати ворога — понад 100 вбитих, власні — 4 вбитих і 13 поранених.

Взону активних бойових дій на Холмщину протягом квітня — травня відправляються нові відділи УПА, внаслідок чого загальна кількість повстанців тут зросла до 11 сотень. Така велика концентрація військ дозволила командуванню УПА розгорнути

²⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 9.

²⁷⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 55–59.

їх у широкий фронт, відтісняючи поляків далі на захід. «По акції відділів УПА, — читаємо у повстанському звіті за 17 травня 1944 року, — відкинено поляків за вузькоторову залізницю Угнів — Вербковичі. Точніша границя між нашими впливами з польським переходить такими селами: Речиця, Зимно, дальше лінію Гучви, над якою стоїть КОП (Корпус Охорони Погранічча). В деяких місцевостях польські відділи переходять ріку Гучву і так в с. Набряжі по цей бік Гучви стаціонує около 200 людей, а їх боївки (чолувкі) доходять до Старого Села. В с. Турковичі стаціонує около 100 озброєних поляків. В околиці села Гонятички границя ця завертає на північний захід, в напрямі с. Гдешин. На захід від тієї границі живуть фольксдойчі, переселені з Румунії, Сербії, Хорватії і інших країн. Дальше на північ польські впливи доходять до села Трещани, однак польські боївки роблять випадки на схід до таких сіл: Забірці, Богутичі і інші. З Трещан лінія ця переходить на село Новий Майдан, Ухані, Воїславичі (повіт Холм), тут границя ця затирається»²⁷¹.

Розгортаючи подальший наступ, відділи УПА 19 травня атакували с. Набрж — головний центр польського підпілля на схід від річки Гучви. В акції взяли участь галицькі та волинські сотні загальною чисельністю понад 900 вояків²⁷². У результаті понад 4-годинного бою польські війська відтіснено за річку, яка протягом тривалого часу слугувала лінією фронту.

На початку червня польські сили намагалися провести контр-наступ. Його завданням, за свідченнями одного з учасників, було: «1) Якнайбільше ограбити села, які під володінням УПА, головно ходило о харчеві продукти це в зв'язку з голодом; 2) Окружуючими маневрами знищити відділи УПА; 3) Винищити цивільне населення на захоплених теренах в поході на схід і знищити по дорозі

²⁷¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 202.

²⁷² Мороз В. Українсько-польське збройне протистояння на території Львівської воєнної округи УПА «Буг» в світлі документів українського підпілля (1944 р.). Стаття готується до друку.

всі села»²⁷³. Наступ, в якому брали участь три батальйони силою 600 польських вояків, йшов трьома головними напрямками: 1) з боку Томашева на Губинок, Диниська, Річицю і Ульгівок; 2) з Лашева на Стенятин, Посадів, Ріплин; 3) з Тишівців на Старе Село і Діброву.

Ось як описує акцію повстанський звітодавець: «За кожним одним, добре озброєним та на військовий лад зорганізованим батальйоном, посувалося кілька сотень цивільної польської маси з возами, дротами, вилами, лопатами, щоби в завойованому “Гайдамацькому краю” забирати майно помордованих українців»²⁷⁴. Проте польська акція, наразившись на сильний опір УПА, зазнала поразки. Загалом, за підрахунками українського дослідника Володимира Мороза, у червні 1944 року на фронті протяжністю від Чесанова до Грубешева було зосереджено тринадцять сотень УПА, якщо до цього додати сили самооборонних боївків, то чисельність українців становила близько двох тисяч вояків²⁷⁵. Бої тривали до липня 1944 року. За підрахунками польського історика Гжегожа Мотики, кожна зі сторін втратила в боях близько 3–4 тисяч осіб²⁷⁶. Більшість із них, очевидно, були цивільними особами.

Хоча самé поняття «цивільного» чи некомбатанта, тобто неучасника збройного конфлікту, у польсько-українській війні було доволі розмитим. Документи з Холмщини подають інформацію про масову участь в антиукраїнських акціях місцевого польського населення, серед цих документів можна також знайти протоколи-роз'яснення, чому те чи інше польське село було спалене українськими селянами²⁷⁷.

²⁷³ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 2. — С. 1378.

²⁷⁴ Місило Є. Повстанські могили. Книга впадших ВО «Сян». — Варшава — Торонто, 1995. — Т. 1: 1944—1946. — С. 238–239.

²⁷⁵ Мороз В. Українсько-польське збройне протистояння...

²⁷⁶ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 206.

²⁷⁷ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 4. — Од. зб. 122. — Арк. 163; АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 4. — Од. зб. 123. — Арк. 164.

* * *

Завзяте фронтове протистояння між українським і польським підпіллям припинилося з переходом іншого фронту — німецько-радянського. «Прихід Червоної Армії 17 липня 1944 р. на землі Холмщини, — читаємо у повстанському огляді, — кількостево послабив відділи УПА. Це сталося внаслідок переходу фронту, коли відділи УПА під напором великої маси ворожого війська розפורшилися, однак по кількох тижнях, хоч в меншій кількості, відділи зорганізовано наново. Зараз по переході Буга червоноармійці першому стрічному селянинові говорили, що вони прийшли створити "Самостоятельную Польшу". Червоноармійці абсолютно не орієнтувалися, що на широкому надбужному пасі замешкує компактною масою українське населення. Підбадьорені поляки почали вертати з корінної Польщі на свої спалені господарства, однак це вертали боївки АК, щоб за плечима більшовиків дальше робити заколот і нищити українців. Боївки СБ перевели гостру контролю горожан і частину прибувших поляків зліквідовано, а другу завернено назад в Польшу. Залишились тільки польські родини на тих кольоніях, що передньо не включались до протиукраїнської боротьби»²⁷⁸.

Проте конфлікт і після цього не вичерпався, лише набув більш прихованих форм, а саме використання у боротьбі з ворогом нового окупанта. «Поляки ідуть своїми втертими шляхами донощицтва і провокації, — читаємо у звіті українського підпілля за жовтень 1944 року. — Багато їх вступило до міліції. Багато вертається з заходу на старі місця. Вони раділи першим вісткам про створення польської держави, але тепер багато інтелігентів бачить, що Польша піде слідами Прибалтійських держав, тобто стане Радянською Республікою. Агітація проти емігрантського уряду полякам не по нутру. Не дивлячись на те, поляки співпрацюють з НКВД. В масових облавах поляки пока-

²⁷⁸ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — ч. 2. — С. 1404–1406.

зують свідомих українців, яких арештує НКВД»²⁷⁹. Отож, розчарування радянською дійсністю поступово починало домінувати у польському суспільстві. Ейфорія визволення від нацистів та відновлення держави швидко проходила, ставало зрозуміло, що справжньої свободи у новій Польщі не передбачалося. Згодом саме ця атмосфера, постійно посилювана комуністичними репресіями, стане платформою для польсько-українського порозуміння.

Іншим важливим чинником, який надалі впливав на польсько-українські стосунки, стали взаємні переселення, заплановані згідно з угодами між радянською Україною та Польським комітетом національного визволення. До кінця 1944 року переміщення зберігало добровільний характер. «Найбільш звернена увага на переселення, хоч як ніхто не хоче вірити, що таке наступить. Вже появились відозви Польського Комітету Національного Визволення (Польські Комітет Визволення Народового) в справі переселення. Переселення буде вповні добровільне; одначе дотепер ніхто не зголошується»²⁸⁰. Вже наступного, 1945 року польська влада вирішила пришвидшити депортацію, залучивши військові сили, що призвело до чергового загострення польсько-української війни.

2. Волинь

Перелом 1943—1944 років характеризувався черговим наростанням конфлікту, який, зважаючи на те, що польські підпільні сили в перші місяці нового 1944 року розгорнули створення 27-ї Волинської дивізії АК, набув ознак війни між обома підпільними арміями. Проте цивільне населення в цій війні страждало, на жаль, не менше, як раніше, адже вона велася за панування над територіями, які населяли як українці, так і поляки. Кожна з підпільних армій — УПА та АК — проводила дії, спрямовані на «здо-

²⁷⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 241.

²⁸⁰ Там само.

буття оперативного простору» в терені, що часто виливалося у ліквідацію чужонаціонального населення, яке розглядалося як потенційна загроза для розвитку власного руху. «До дня 15.III,— читаємо у повстанському звіті за початок 1944 року, — з рук ляхів впало в районі Верба понад 600 осіб. Населення знаходиться в справді критичному положенні. Все майно, яке було, забрали ляхи, а люди тиняються по лісах обдерті і голодні. Такий стан триває вже около 2 місяців»²⁸¹. За інформацією Гжегожа Мотики, від 11 січня до 18 березня 1944 року вояки 27-ї Волинської дивізії АК провели 16 великих боїв з українцями. «Операції проти УПА, — пише він, — слід вважати успішними. Завдяки ним поширено операційну базу дивізії, забезпечено польські сили перед несподіваними українськими атаками»²⁸².

«Поширення операційної бази» супроводжувалося масовими злочинами польських вояків проти українського цивільного населення. Про це писали не тільки українські, але й польські підпільники. У звіті на ім'я волинського представника польського уряду за 31 січня 1944 року читаємо: «Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тієї звірчості, яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загони організують “наскоки” на українські села, виганяють із них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок та дітей»²⁸³. Існували чіткі вказівки та накази командування польського підпілля, які забороняли ліквідацію під час акцій цивільного населення, особливо жінок та дітей. Проте, як і у випадку з українськими повстанцями, партизанське командування не в силі було цілком контролювати власні збройні загони. Почуття особистої образи, біль від втрати рідних та близь-

²⁸¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 57–58.

²⁸² Мотыка G. Od rzezi Wołyńskiej... — S. 193.

²⁸³ Ільюшин І. Українська повстанська армія... — С. 278.

ких, загальна атмосфера взаємної ненависті часто штовхали українських чи польських партизанів на вчинки, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини.

Про одну з таких акцій, яка відбулася в селі Запілля на Любомльщині, розповідає в своїй книзі «Кривава Волинь» Іван Ольховський: «18 березня 1944 року село оточили два батальйони вояків 27-ої Волинської дивізії піхоти: поручника Казимира Філіповича («Корда») та поручника Міхала Фіалки («Сокола»). Мешканців Запілля, які кинулися втікати в ліси та багна, польські вояки розстрілювали і зганяли у будинки (зокрема, до Киселів) та до клуні Мадричунів. У північно-західній частині села — Козачку, поляки наштовхнулися на самооборону села. Зав'язалась перестрілка. Поляки втратили кількох вояків і відступили до центру села. У цей час декому із запільців вдалося вискочити зі схронів і втекти до лісу. Нападники зрозуміли, що їм чинить опір невелика кількість людей, і вони масованим вогнем витіснили їх у ліс за межі Запілля. Після цього почалася жорстока розправа над упійманими запільцями та мешканцями інших сіл, що тут переховувалися. Поляки вивісили прапор на тополю, вишикували чоловіків у колону, позв'язували їм руки, поспускали штани, аби ті не могли втекти, і нібито почали з'ясовувати, хто з них належить до УПА. Чоловіки відмовлялися називати себе повстанцями. Їх катували, кололи штиками, розпорювали животи і розрубували голови у клуні Кондратюків (Мадричунів). Хто пробував утікати, того доганяли і завертали назад або розстрілювали на місці. Щоб не чули катувань, поруч грала музика. Коли розправа закінчилася, нападники підпалили клуню з тілами вбитих і поранених, аби замести сліди. Запалили хати в селі та місцеву Свято-Миколаївську церкву 1763 року. Загинуло у цей день в Запіллі близько сотні мирних мешканців, в тому числі діти, жінки, старики»²⁸⁴.

Конфлікт на Волині тривав до самого переходу фронту на весні 1944 року. Звіти з того часу свідчать про всю складність

²⁸⁴ Ольховський І. Кривава Волинь. — С. 55.

ситуації. Тут відображена діяльність УПА, польського підпілля, німецького війська і влади, радянських партизанів, інформація про пересування фронту, про локальні союзи поляків то з радянськими партизанами, то з німцями чи угорськими військами. Фронт досить повільно просувався волинськими землями, і часто навіть на незначній відстані від нього розгорталася інша війна — польсько-українська.

Відновлена згодом радянська влада репресіями та депортаціями, спрямованими проти українського та польського національних рухів, показала його керівникам, звідки виходить найбільша небезпека для обох народів. В одному з повстанських документів із травня 1944 року знаходимо цікаву інформацію про зміну становища в терені. «Частина польської партизанки, що входила в склад групи Ковпака, не пішла разом з ним в німецьке запілля, а залишилася за Случем в Людвипільському і Березненському районі. Група ця активно виступала проти відділів УПА і українського населення. З початком квітня група ця повкопувала граничні стовпи з польськими орлами на старій польській границі. Відділи НКВД зробили облаву в теренах Людвипільського і Березненського районів і знищили цю групу. На кордонних стовпах повісили 16 поляків. Решту чоловічого польського населення, що де-не-де залишилося в польських колоніях, більшовики змобілізували і відправили до Рівного до легіону В. Василевської. Решта поляків, що залишилася по селах Людвипільщини, симпатизують з відділами УПА. При переході на схід відділи УПА затримуються на польських колоніях, поляки добровільно дають їм харчі, виставляють варту, переводять через НКВД»²⁸⁵.

Криваве польсько-українське протистояння припинилося в 1944 році бодай на Волині. В інших регіонах воно тривало ще більш як три роки.

²⁸⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 54.

3. Галичина

На початку 1944 року продовжилася започаткована ще в попередні місяці 1943 року акція опанування лісових масивів Галичини українським підпіллям. Для цього, крім створення власних баз і опорних пунктів у лісах, проводяться заходи з усунення польської присутності у лісничівках та гаївках. Продовжилися виступи проти окремих осіб чи більших осередків поляків. «Дня 17 січня 1944 року, вечер, — читаємо в одному з повстанських звітів, — розпочалась акція на поляків, у тій акції згинуло 18 осіб польської національності і згоріло 18 господарств, в часі, коли будинки господарські горіли, почали вистрілювати набої крісові і гранати, а на гарищах знаходились спалені скоростріли і кріси»²⁸⁶. Отож, операція не мала ще масового характеру і була спрямована проти ймовірних озброєних осередків поляків.

Про збільшення кількості жертв серед поляків на рубежі 1943—1944 років розповідає підготовлений польським підпіллям документ під назвою «Зіставлення вбивств українськими бандами польської людності на теренах Малопольщі від 15.12.43 до 20.02.44». Спершу тут в основному подано інформацію про ліквідацію окремих осіб, далі більших груп від 5–10 осіб, врешті, в лютому 1944 року зафіксовано вже кілька масових убивств, жертвами яких іноді стало понад сотню людей. Загалом у документі містяться дані про близько тисячу вбитих за цей період поляків²⁸⁷.

Ситуація в Галичині перших місяців 1944 року, коли польсько-українське протистояння ще не набрало масштабів справжньої війни, створювала можливості для продовження започаткованих 1943 року переговорів. У листі Референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН до делегата уряду Речі Посполитої на Край від 21 січня 1944 року українські націоналісти зазначали,

²⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 53.

²⁸⁷ Zestawienie morderstw ukraińskich na ludności polskiej na terenie Małopolski Wsch. Od 15.12. do 20.02.44 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

що основою порозуміння між поляками та українцями мало би стати визнання кожним народом визвольних змагань сусіда за відбудову суверенної держави на етнічній території згідно з правом народів на самовизначення й Атлантичною хартією²⁸⁸.

У лютому 1944 року розпочався черговий раунд переговорів, які з перервами тривали до липня. Уже в першому підписаному 10 лютого протоколі, здавалося, досягнуто значного результату: обидві сторони визнавали, що «мирна полагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосідання землі однієї чи другої сторони. [...] Питання остаточного устійнення кордонів між Україною і Польщею буде вирішене урядами двох держав — української і польської»²⁸⁹. Проте жодного практичного втілення в життя цей дипломатичний успіх не мав — кожна зі сторін саме в той момент готувалася до силового розв'язання конфлікту. Польське підпілля Галичини інформувало своє керівництво про безперспективність львівських переговорів з ОУН, бо «українці вимагають рівної суверенності сторін і поділу в посіданні терену»²⁹⁰.

Тому конфлікт, замість того, щоби піти на спад, набрав нових обертів. У звіті ОУН зі Львова за березень 1944 року говориться про «українсько-польський фронт»: «Так це не пересада, і у звіттовому періоді ми мали тут щось в роді малого фронту. На тлі тих відносин, що я їх начеркнув вище, поляки відчули себе "моцними" до тої міри, що формально війну оголосили українцям»²⁹¹.

Така активізація спричинила зростання кількості й розмаху антипольських акцій в лютому — березні 1944 року. Однією з найвідоміших була атака УПА на село Ганачів (Ханачів). Ця місце-

²⁸⁸ Референтура зовнішніх зв'язків при Проводі ОУН: до пана делегата уряду на край Речипосполитої Польської (27.01.1944) // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. — С. 366.

²⁸⁹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 8. — Арк. 98.

²⁹⁰ Armia Krajowa w dokumentach... — Т. III. — S. 383.

²⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 74. — Арк. 22.

вість слугувала одним із опорних пунктів польського підпілля, а з січня — і для радянських партизан. Тут, зокрема, діяла група лейтенанта Бориса Крутікова із розвідувально-диверсійного загону Дмитрія Медведєва. Діяльність підпільників була спрямована не лише проти німців, але й проти місцевих українців. У повідомленні українського підпілля з кінця 1943 року знаходимо таку інформацію: «При кінці грудня переїздили три молоді українці через село польських колоністів Ханачівку (Перемишлянщина). На них напали місцеві поляки і піддали їх жакхливим тортурам. Між іншим зловленим вбивали цвяхи у п'яти при допитах. Напівживих відставили польські бандити в руки німців, заявляючи, що це українські самостійники-повстанці. Німці арештованих розстріляли»²⁹². В інформації за березень 1944 року йдеться про будову польськими поляками укріплень у селі і про подальшу активізацію антиукраїнських дій. «Через Ганачів ніхто з українців не відважується переходити ані переїздити, — читаємо у звіті, — бо зараз поляки ловлять і вбивають в лісі. Мешканці Ганачівки, які зараз перебувають у лісі, повідомили свої родини в Станимирі, щоб береглися, бо в Ганачеві є 300 польських партизанів, які плянують наступ на Станимир»²⁹³. Командування повстанської армії вирішило провести акцію у відповідь. «Був вечір 2 лютого, — писав про ці події Єжи Венгерські, — наближалася 21 година. Раптом тишу перервав постріл ракети. Після цього сигналу на Ганачів напали з кількох сторін. Одна з атакуючих груп наступала з півночі з боку цвинтара, інша зі сходу, і найсильніша з південного сходу»²⁹⁴. Поляки стверджують, що наступ проводили від 300 до 1 000 повстанців. Ближчою до реальності є, очевидно, перша цифра, хоча й вона перебільшена: у хроніці сотні «Сіроманці» зазначено про участь в атаці цього відділу спільно із однією чотою сотні «Орли». Тобто разом мало

²⁹² АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 8. — Од. зб. 1. — Арк. 1–2.

²⁹³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 132.

²⁹⁴ Wegerski J. W Lwowskiej Armii Krajowej. — Warszawa, 1989. — S. 78.

бути не більше 250 вояків²⁹⁵. Атака тривала до півночі, УПА захопила частину села і згодом відступила. Втрати серед оборонців були значними — від 58 до 85 осіб вбито, близько 100 поранено. Через місяць Ганачів зазнав ще одної атаки УПА, а в травні його цілковито знищили німці під час боротьби з партизанами.

* * *

Тим часом активні дії УПА в березні — квітні викликали справжню паніку серед поляків. «Польське населення, — читаємо у повстанському звіті, — до краю перелякане нашою діяльністю і масово втікає з сіл до міст, поширюючи вістки, що українці хочуть вирізати усіх поляків. Такі звістки викликають зовсім зрозумілу паніку, які побільшує ще жах перед відплатою за численні доноси і провокації»²⁹⁶. Антипольські виступи супроводжувалися пропагандистською кампанією українських підпільників. Мета полягала, з одного боку, у виправданні своїх дій (у спеціально виданих листівках постійно наголошувалося, що вони є відплатою за «зрадницьку діяльність поляків»), з іншого — у створенні більшого розголосу, щоби таким чином змусити інших поляків терміново виїжджати із західноукраїнських земель.

Інформація про масову втечу польського населення на захід міститься в численних українських та польських звітах із зими — весни 1944 року. Керівництво польського підпілля вважало цю тенденцію вкрай загрозливою, а тому давало чіткі вказівки про неприпустимість залишення поляками «теренів Східної Мало-польщі». Така політика не отримала підтримки у місцевого польського населення, наразилася на численні відгуки і скарги поляків: «Наказ, що забороняє евакуацію, може розглядатися лише як прояв розпачу: загинуло стільки, то нехай гине решта. Крім такого коментування наказу цивільним населенням, інші комен-

²⁹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 48. — Арк. 184. Хроніка, написана в грудні 1947 року, помилково датує цю акцію березнем 1944 року.

²⁹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 127.

тарі подають це як приклад цілковитого безсилля правлячих кіл. На мою думку, ми повинні врятувати і вивести те населення, яке не має жодної надії на порятунок, а залишити тих, хто має умови для збереження життя»²⁹⁷. Зважаючи на таку панівну у польському суспільстві на західноукраїнських землях думку, місцеві підпільники зверталися до свого керівництва терміново скасувати наказ про залишення на місці і розпочати евакуацію²⁹⁸.

Очільники польського підпілля натомість видали інструкції про самооборону проти українців. В наказі Львівської команди АК від 11 лютого 1944 року зазначалося, що швидкий рух фронту на захід робить неактуальними попередні заходи з поступового розгортання власних сил, «натомість наказує якнайскоріше приготуватися до боротьби з українцями і самооборони польського населення»²⁹⁹. Далі йдуть конкретні вказівки щодо підвищення бойової готовності відділів, приготування зброї (в тому числі малися на увазі коси, сокири), підготовку криївок для зберігання речей і можливостей для евакуації у випадку української загрози. Загони самооборони отримали також завдання «протиділати чинно за доконані або проєктовані морди, примінюючи сейчас відплату через палення і нищення осель, як також нищення чоловічих провідників українських»³⁰⁰.

У пізніших вказівках із 13 березня 1944 року, крім загальних засад, регламентованих інструкціями попереднього року, вказувалося на необхідність створення спеціальних загонів «з метою очищення терену від елементу, винного у злочинах»³⁰¹.

²⁹⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 199.

²⁹⁸ Там само. — С. 205.

²⁹⁹ Витяг з наказу команди округи Ль. Дє. 8/ оп. 11.2.1944. Відпис з польського дня 15.04.1944 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁰⁰ Витяг з наказу команди округи Ль. Дє. 8/ оп. 11.2.1944. Відпис з польського дня 15.04.1944 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁰¹ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Спр. 6. — Оп. 42. — Арк. 51.

Тобто для проведення антиукраїнських акцій, метою яких було також, як видно далі з цього ж документа, довести українцям, що «Східна Малопольща — це не Волинь»³⁰².

Отже, навесні 1944 року польське підпілля Галичини готувалося до масштабної протиукраїнської операції. В її рамках видано листівку «До українського та православного населення», якою оголошувалася своєрідна «реконкіста» проти українців. «Вбивали поляків, палили їх господарства, змушували вцілілих до втечі на захід. Аж врешті прийшла наша відповідь, самі її накликали. Певно, що між жертвами знайшлися й невинні, і не наша в тому вина»³⁰³. В інструкціях, які регламентували поширення цих листівок, зазначалося, що їхнім завданням є завадити поверненню до своїх місцевостей тих українців, які втекли під тиском польських акцій. «Коменданти районів повинні допильнувати в порозумінні з районними комендантами, щоб ефективно і вчасно перешкодити українцям, якщо б вони хотіли повернутися до давніх помешкань. Тих, хто чинитимуть опір, — ліквідувати. Ця постанова має за мету компенсацію втрат польського посідання на сході і оборону перед можливим напливом різнунів на запілля. Нашою метою також є ізолюватися від народу, позначеного братовбивчим злочином, який незабаром понесе кару [...]. Українці, що залишилися на нашому терені, будуть трактовані як заручники на випадок повторення вбивств на нашому або сусідньому терені. Поляків, яку будуть полегшувати доступ або переховуватимуть у себе [українців — В. В.], слід після проведення розслідування ліквідувати разом»³⁰⁴.

Про дії польських підпільників під час антиукраїнських акцій дізнаємося зі свідчень їхнього учасника: «В квітні 1944 року,

³⁰² ГДА СБ України. — Ф. 1. — Спр. 6. — Оп. 42. — Арк. 51.

³⁰³ Do ludności Ukrajinskiej i Prawosławnej // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁰⁴ АК. Obw. Insp. SOP-u. Komendatowi Rej SOP-u. Dnia 27.III.1944 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

коли я був призначений комендантом ліквідаційного загону, то колишній комендант Станіславського інспекторату "Ага", даючи мені завдання з організації набігів на українські села, пояснив, що у зв'язку з наближенням фронту й перспективою звільнення Західної України від німецьких окупантів "АК" має знищити якомога більшу кількість українського населення і цим полегшити в майбутньому відновлення Польщі в кордонах 1939 року за наявності більшості польського населення, що проживало у Західних областях України. Набіги на українські села проводилися за ретельно розробленим планом, із включенням до складу ліквідаційного загону в якості провідника когось із поляків — жителів села, на яке планувався напад. В нічний час загін заходив у село, у вікна частини домів, в яких проживали українці, закидали гранати, іншу частину будинків підпалювали. Коли жителі вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційного загону розстрілювали їх з автоматів та гвинтівок»³⁰⁵.

Отже, поляки навесні 1944 року проводили діяльність, спрямовану як на боротьбу з українським підпіллям, так і на залякування українського населення загалом. Зокрема, поширювали листівки із закликом про негайне залишення того чи іншого населеного пункту під загрозою смерті³⁰⁶. Тобто в багатьох діях польського та українського рухів спостерігаємо цілковиту симетрію і застосування однакових засобів боротьби.

В українських документах постійно зустрічається інформація про активізацію польського підпілля як свідчення його підготовки до збройного повстання, спрямованого насамперед проти українців. Тим часом вояки АК самі зазначали, що часто їхні дії не допомагали польському населенню, а лише ускладнювали його становище. «Із Золочева повідомляють, — чита-

³⁰⁵ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 2. — С. 1128.

³⁰⁶ Див., наприклад, польський наказ «До української людності терену Східної Малопольщі» (ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 2. — Арк. 357).

емо у польському звіті, — що польська відплата, застосована у Хлібовичах Свіржських Перемишлянського повіту, у селі, яке до цього часу не було втягнуте в терористичну антипольську акцію, принесла сумний факт: польський загін помилково розстріляв у ньому також шістьох поляків. У Соколівці той самий загін спровокував припущення української акції проти поляків, так що мало бракувало до звернення за допомогою до німців. Так само не були задіяні в антипольській акції жителі сіл Черепин Львівського повіту та Лопушна Біберського повіту. Відплатна акція львівського загону, в результаті якої застрелено кільканадцятьох українських селян, відповідно до панівної тут думки, спричинила хвилю вбивств поляків у Біберському повіті»³⁰⁷.

* * *

Протистояння в Галичині, як і в інших регіонах, охоплених в 1943—1944 роках польсько-українською війною, не обмежилось лише двома сторонами. У ньому брали участь радянські партизани, німецькі формації та навіть угорські вояки. Це лише додатково загострювало ситуацію і провокувало подальшу ескалацію конфлікту.

У галицьких умовах діяв ще один чинник, ідентифікувати який досить непросто. Ідеться про Ваффен СС дивізію «Галичина», яка була структурою німецькою армії, проте здебільшого складалася з українців. Тому у звітах АК про антипольські акції українців часто згадуються й ті, які проводилися вояками дивізії за вказівками німців. Бандерівське керівництво, попри те, що офіційно відмежувалося від створюваної дивізії, яку вважало боротьбою українців за чужі інтереси, не цуралося використовувати цю формацію у війні з поляками. В одній із підпільних інструкцій з лютого 1944 року чітко вказувалося: «Використову-

³⁰⁷ Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień — lipiec 1944. — Warszawa — Pultusk — Kielce, 2006. — S. 66.

вати “СС Дивізію Галичина” до боротьби з большевицькою партизанкою й польськими бандами на українських землях»³⁰⁸. Як свідчать документи українського підпілля, німці неодноразово залучали дивізійників до пацифікаційних акцій проти поляків, що часто йшло на руку українцям. «4.3.(або 6.3) 44 р. українські СС-и, — інформує один зі звітів за весну 1944 року, — винищили польську колонію Завонє, яка було осідком і твердиною польсько-большевицьких банд. В акції вбито около 300 людей, село спалено. Знайдено дуже багато зброї й амуніції»³⁰⁹. У польському звіті за квітень 1944 року ідеться про спалення вояками дивізії села Ясениця Польська повіту Кам’янка Струмилова³¹⁰.

Про небезпеку залучення до протистояння солдатів дивізії інформували у своїх звітах керівництву і польські підпільники. «У Східній Малопольщі, — читаємо в одному з них, — прихід на цю територію Дивізії СС створює небезпеку нової хвилі вбивств. Настрої дивізії не залишають щодо цього жодних сумнівів. Тамтешнє населення бачить порятунок у швидкому радянському просуванні»³¹¹.

Польська сторона, своєю чергою, максимально покладалася на допомогу червоних партизанів, які дедалі частіше перетворювали польські поселення на опорні пункти своєї діяльності. У свідченнях радянського партизана Василя Свириди так описується їхнє ставлення до поляків: «Червоні партизани до поляків ставляться прихильно. Поляки їх гостять, дають точні інформації і зв’язкових. Зате червоні партизани заборонили грабувати поляків. Звичайно, коли червона розвідка входить до села, то в першу чергу заходять до поляків, а ці дають їм точні інформації про село, українських партизан, організацію, німців. В польських селах не розоружують поляків, а ще їм лишають зброю.

³⁰⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Арк. 83.

³⁰⁹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 4. — Арк. 43.

³¹⁰ *Ziemie Wschodnie...* — S. 27.

³¹¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 238.

Свирида твердить, що в Вітциню їх командир залишив полякам 4 фінки (до кожної 500 штук набоїв) та 1 кріс і 4 гранати. Поляки села Вітциня намовляли червоних, щоби допомогли знищити село Ремезівці, де перебувало багато українських партизан»³¹².

Співпраця польського підпілля та АК з радянськими партизанами активізувалася навесні 1944 року. «Польське населення і польське підпілля, — читаємо у повстанському звіті за березень, — входить в контакт з більшовицькими бандами та старається за їх поміччю нищити українські села. 13.III польські боївкарі проводили більшовиків по селі Горпині і забирали в наших селян харчеві припаси. Опісля напали на хату станичного, хотіли його вбити, однак йому вдалося втекти. На польським протиукраїнським вічу в селі Язениця Польська були запрошені поляками представники більшовицьких банд. Поляки жалувалися перед більшовицькими бандитами, що українці з села Язениці Руської спалили польське село Бербеки. По вічу поляки провадили більшовиків до села Язениці Руської і поінформували їх, котрі хати свідоміших українських селян пограбувати»³¹³.

Один із чільних діячів польського підпілля Адам Островський пояснює активізацію такого співробітництва прямими вказівками коменданта АК на Львівський регіон Філіпковського. «В березні 1944 року Червона армія вигнала німців з Тернополя, і звідти до нас почала поступати інформація, що українських націоналістів радянська влада репресує, і навпаки, поляки таким репресіям не піддаються. Філіпковський різко змінив своє ставлення до радянського уряду і навіть віддав по своїй периферії розпорядження про повну співпрацю польських загонів АК із загонами радянських партизан»³¹⁴.

Польські підпільники часто використовували антиукраїнські провокації з метою спрямувати радянські репресії не лише проти членів ОУН та УПА, але й щодо цивільних українців. Про один із

³¹² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 52. — Арк. 69.

³¹³ Там само. — Т. 83. — Арк. 259.

³¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75159 фп. — Арк. 123.

таких випадків, що стався 28 березня 1944 року в селі Гори Стрийковецькі, розповідають матеріали архівно-кримінальної справи № 16367 у Галузевому державному архіві СБУ. «28 березня 1944 року в умовах прифронтової смуги, — читаємо у постанові про припинення справи, — за необ'єктивною інформацією частини польського населення с. Гори Стрийковецькі про причетність українців-чоловіків села до ОУН без жодної правової основи і оформлення однією з радянських військових частин було розстріляно 29 громадян села Гори Стрийковецькі і навколишніх сіл. Про причини і перебіг даної акції свідок Нагай Є. В. повідомив, що жителі польської національності Брильський Гнат, Робак Стах, Крижановський повідомили командуванню однієї з передових частин радянської армії наклепницьку інформацію про те, що ніби чоловіки-українці з села Гори Стрийковецькі симпатизують ОУН, відмовляться служити в Радянській армії, а у випадку бою можуть виступити на боці німців. 28 березня військовослужбовці невідомої частини зібрали спочатку всіх молодих чоловіків села, потім відпустили осіб польської національності, а згодом чоловіків-українців, що залишилися, розстріляли за селом»³¹⁵.

Часто співпраця поляків із радянськими силами лише посилювала конфлікт з українцями, підставляючи польські села під удари українських повстанців. Атаки УПА на село Ганачів, про які йшлося вище, за свідченнями Островського, стали приводом для гострих дискусій у середовищі польського підпілля щодо доцільності подальшого співробітництва з червоними. Окремі теренові командири вимагали його припинення від Філіпковського, проте той так і не змінив своєї думки³¹⁶.

Серед документів українського підпілля знаходимо великі масиви даних про співпрацю поляків із радянськими партизанами чи наступаючими військами. Аналогічні матеріали є і про співробітництво польських підпільників з угорськими вій-

³¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Спр. 16367. — Арк. 152–154.

³¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75159 фп. — Арк. 123.

ськами. Учасник польського загону з цього приводу зазначив, що «в результаті угоди, укладеної представниками АК з угорцями, ліквідаційним загонам АК було надано право робити необмежену кількість бандитських нападів на українські села. Після цих переговорів в нападах на українські села брали безпосередню участь і угорські солдати, які разом з учасниками АК займалися грабунком українського населення»³¹⁷.

Своєрідним фокусом трагедії польсько-української війни, в якому перетнулися практично всі чинники конфлікту, стали події в селі Гута Пеняцька. «24.2.44 р. українські СС-и знищили до тла центр польського бандитизму с. Гута Пеняцька. Всіх мужчин розстріляли, жінок здесятували»³¹⁸. Так українець лаконічно описує трагедію звітодавця українського підпілля. Загалом село згадується у документах ООН ще напередодні, зокрема, тут знаходимо інформацію про перехід великої групи радянських партизанів (близько шестисот осіб, серед яких, до речі, і згаданий вище Василь Свирида) в околиці населеного пункту. У Гуті Пеняцькій загін поповнився за рахунок включення до своїх лав місцевих поляків, після чого почав активну діяльність, зокрема, нападаючи на довколишні українські села³¹⁹. Проте безпосереднім приводом для нападу на село стало вбивство радянськими партизанами кількох німецьких вояків. Партизани відступили, а німці свою помсту здійснили руками українців, вояків добровольчих полків СС. Згідно з різними даними істориків, загинули від 700 до 1 200 поляків. Така велика кількість жертв зумовлена тим, що в селі було вбито не лише його мешканців, але й поляків з околичних поселень, котрі переховувалися в Гуті Пеняцькій як укріпленому центрі. За документами слідства НКВД, в акції, крім дивізійників, брали участь також учасники боїв самооборони з довколишніх українських сіл і повстанський відділ з Волині³²⁰.

³¹⁷ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 2. — С. 1128.

³¹⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 4. — Арк. 43–89.

³¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 52. — Арк. 168.

Інформація з цієї справи (як, до речі, і з більшості кримінальних справ) є доволі неоднозначною і суперечливою. Допитані у протоколах спочатку інформували про участь в акції українських повстанців та учасників місцевої самооборони, але згодом один із них виступив із запереченням своїх свідчень, аргументуючи це тим, що вони були вибиті силою і є неправдивими.

Судячи зі звітів українського підпілля з цього терену, ідеться про курінь УПА під командуванням Максима Скорупського — «Макса», який відступив сюди з Волині під тиском фронту. Перебуваючи в нових околицях, повстанці почали самовільні антипольські акції. «Курінь цей, — читаємо у звіті українського підпілля, — робив на польські села акцію. Німці дали нашим до розпорядимости 4 гарматки і танкетку. В цій акції курінь попевнив нетакт. Вистріляли поляків 300 чоловік. В тім теж жінок. Дальше наші зробили акцію на монастир в Підкамені, де було 700 поляків з Волині. Одначе вони втекли ніччю. Вбито 150 поляків. Німці до цієї акції хотіли нашим дати до розпорядимости літаки і дві сотні німаків. Курінний відмовив»³²¹.

На факт співпраці вояків куреня з німцями і її використання у боротьбі з поляками звертають увагу як польські, так і українські дослідники. Проте не відзначають важливого моменту у цитованому документі: антипольська акція «Макса» трактується як «нетакт», тобто порушення головної лінії організації. На думку Володимира Мороза, саме ці самовільні дії М. Скорупського, а також несанкціонований контакт із німцями були причиною усунення його від командування куренем на початку травня 1944 року і виклику в Службу безпеки ОУН, від чого курінний ухилився і дезертирував через Львів на Захід³²².

³²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67796.

³²¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 97.

³²² Мороз В. Українсько-польське збройне протистояння. Підтвердження цього припущення знаходимо і в документах: член Проводу ОУН Яків Бусел у 1945 році під час переговорів з представниками радянської влади про співпрацю «Макса» з німцями

Підтвердженням цієї тези є доля іншого повстанського командира Миколи Олійника — «Орла». Документи про його співпрацю з німцями у проведенні антипольських акцій є відомими і також використовуються, аби довести, що керівництво українського підпілля мало тісні контакти з окупантами і користалося ними у боротьбі з поляками³²³. Проте не вказується на той факт, що за свою діяльність Микола Олійник — «Орел» отримав смертний вирок, який виконано в присутності його сотні 15 квітня 1944 року.

Історію діяльності сотенного, проведення протипольських виступів, причини засудження до смерті подає дуже цікавий документ «Протокол з діяльності Орла та виконання присуду смерті», написаний його безпосереднім організаційним зверхником Миколою Гошовським. «При кінці лютого 1944 року, — читаємо тут, — вислав я Орла з відділом 60 чоловік в Кам'янецький терен для переведення вишколу, а опісля для виконання певних завдань стисло означеного характеру, які не мали, однак, нічого спільного з будь-якими акціями відносно німців чи поляків». Проте «Орел» дуже швидко відійшов від отриманих вказівок, розпочавши антипольські акції. «Вже в дорозі на місце призначення, — читаємо далі у звіті, — наробив він порядного бешкету, ліквідуючи без нічийого відома й наказу польський присілок Халупки. За ліквідацію Халупок Орел мав стати під суд, однак непередбачені випадки змусили цю справу відложити».

У березні 1944 року на тих же теренах активізували свою діяльність польські підпільники, що вчинили кілька нападів на українські села³²⁴. Тому антипольські акції «Орла» швидко додали йому популярності у місцевих українців і привернули увагу

сказав, що вона була самовільною, за що на того чекав розстріл. Уникнути його Скорупському вдалося завдяки втечі (див.: ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 61. — Арк. 191).

³²³ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Т. 2. — С. 1098–1102.

³²⁴ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 3. — Арк. 42–68.

німецького командування. У результаті відбулися переговори із крайсгауптманом Нерінгом, внаслідок яких «Орел» домовився про німецьку допомогу. Заручившись підтримкою, він 2 квітня видав листівку до поляків із закликом залишити українські землі. Текст листівки та інформацію про реакцію знаходимо серед документів польського підпілля. «Ця відозва, — читаємо тут, — вразила поляків, й багато родин почало залишати свої хати»³²⁵. Дії «Орла» підтримало місцеве повітове керівництво ОУН³²⁶, яке видало вказівку про проведення антипольського виступу. Проте ця ініціатива не була узгоджена з вищим організаційним керівництвом. У документі про засудження сотенного з цього приводу сказано: «Орел на власну руку видав листівку до поляків, у якій наказував польському населенню вибратись з того терену, на якому оперував його відділ, загрожуючи неслухняним карою смерти». Цей крок, поруч із несанкціонованою співпрацею з німцями, вирішив долю сотенного «Орла». Виконавець організаційного присуду Микола Гошовський звітував: «Саме прийшов день 15 квітня 1944 року. Сотню поставлено до звіту. Тоді виступив я поперед неї і заявив, що за:

- 1) невиконання стислих доручень свого зверхника;
- 2) за несубординацію ОУН і Проводові;
- 3) за анархістичне ведення себе по відношенню до Орг[анізації] і свого зверхника;
- 4) за розконспірування людей і терену;
- 5) за викривлення нічим несплямленого шляху боротьби ОУН і цілого українського народу за УССД, освяченого кров'ю тисячів національних героїв — Орел буде покараний смертю!

Засуд виконано в тій же хвилині трьома револьверними кулями. Виструнчена сотня спокійно його сприйняла»³²⁷.

³²⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 203.

³²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 3.

³²⁷ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 11. — Од. зб. 14. — Арк. 22–23.

* * *

До травня 1944 року в Галичині тривала завзята війна між підпільними рухами обох народів. Попри те, що обидві сторони в окремих районах видавали листівки із закликом про необхідність негайно залишити територію чи то українцям, чи то полякам, вони були радше елементом психологічної війни і залякування. Масштабних дій, спрямованих на усунення населення, не розпочинали ні українські, ні польські підпільники. Антипольська боротьба ОУН того періоду вилилася, зокрема, в активну роботу Служби безпеки з виявлення та ліквідації ланок польських організацій. Підозрюваними у співпраці з польським рухом опору, як свідчать протоколи СБ, були особи, що проявили себе як активні діячі польського національного руху, громадських організацій міжвоєнного періоду, а особливо ті з них, які виявляли свої антиукраїнські настрої. Відділи УПА здійснювали напади на населені пункти, що були осередками польського підпілля. Однією з найбільших таких акцій у той час був напад на село Острів 31 березня 1944 року³²⁸.

Попри не надто активний, порівняно з іншими теренами, перебіг польсько-українського конфлікту в перші місяці 1944 року в Галичині, кількість постраждалих була доволі значною. Документ АК від 5 квітня 1944 року вказує, що на той момент встановлено 5 тисяч жертв серед поляків. При цьому зазначено, що найбільшими були втрати у повітах Рогатин, Підгайці, Бережани, Перемишляни³²⁹. Приблизно таку ж цифру польських втрат за перше півріччя подає і узагальнювальний звіт ОУН про боротьбу в 1944 році³³⁰.

Повстанські огляди відтворюють, між іншим, і сприйняття власних антипольських дій українським населенням. В одному з таких документів про настрої українців Львова у квітні 1944 року

³²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 48. — Арк. 223–242.

³²⁹ Armia Krajowa w dokumentach... — Т. III. — S. 397.

³³⁰ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 4. — Арк. 43–89.

читаємо: «Протипольські акції маси оцінюють і сприймають позитивно, інтелігенція не хоче класти під ними свого підпису, але це не впливає з гуманності, а зо страху перед відповідальністю»³³¹.

Врешті подальше загострення польсько-українського протистояння, черговий провал переговорного процесу, швидке наближення фронту схилили керівництво українського підпілля до прийняття радикального рішення щодо усунення польського населення з українських теренів. В інструкції Крайового провуду ОУН від 5 травня 1944 року читаємо: «З огляду на офіційну поставу польського уряду в справі співпраці з совітами, треба поляків з наших земель усувати. Прошу це так розуміти: давати польському населенню доручення до кількох днів випровадитися на корінні польські землі. Коли воно не виконає цього, тоді слати боївки, які мужчин будуть ліквідувати, а хати і майно палити (розбирати). Ще раз звертаю при цьому увагу на то, щоби поляків закликати до покинення земель, а доперва опісля ліквідувати, а не навпаки»³³². Саме цими вказівками регламентувалися масштабні антипольські акції починаючи з травня 1944 року. Як бачимо з їхнього змісту, завданням було усунути польське населення шляхом його виселення. Для загострення ситуації і пришвидшення виселень повстанці отримували дозвіл на ліквідацію чоловіків у населених пунктах, мешканці яких не виїжджали. Але знову-таки, ніде не бачимо вказівок на повне знищення поляків. Загалом інструкції з травня 1944 року переважно співзвучні з рішеннями військової конференції кінця 1942 року. Хоча ніде, ані в цьому документі, ані в інших інструкціях 1944 року, немає покликання на 1942 рік, що вкотре ставить питання, наскільки визначальними були постанови військової конференції, проведеної два роки тому.

Акція виселення поляків навесні 1944 року супроводжувалася не тільки ультиматумами про негайне залишення україн-

³³¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 74. — Арк. 25.

³³² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 53.

ських земель, але і спеціальною пропагандистською листівкою «До польського населення на Західно-Українських землях», датованою 12 червня 1944 року. «В ім'я історичної правди пригадуємо, — наголошувалося у тексті листівки, — що на корінних польських землях не згоріло ні одне польське село, підпалене українською рукою, не впала неповинно ні одна польська жертва. Простягнену українським народом руку ви відкинули. За гостинність на українських землях ви відплатилися звірським мордуванням сотень і тисяч мирного населення українського і спаленням сотень сіл. Не дивуйтеся тепер, що гнів і обурення українського народу не має меж. Ви самі позбавили себе права гостинності на українській землі і мусите з цієї землі вибиратися! Український народ має ще на стільки сили, що зуміє вгамувати ваше нахабство і розбещеність та прогнати вас усіх за межі своєї споконвічної землі»³³³.

У відповідь на розпочату українцями акцію з ультиматумами до такого ж інструменту залякування вдалися і польські підпільники. По багатьох місцевостях Галичини було розкинено листівки з вимогою до українців негайно залишити ці території під загрозою смерті. «Українці! Вбивства і напади ваших банд в злочинний спосіб на спокійне польське населення унеможливають наше співжиття і змушують нас до відповіді, — читаємо в одній із них від 16 травня 1944 року. — Наказую українській людності протягом 48 годин залишити місцевості, заселені поляками. Невиконання наказу буде каране смертю. Командир відплатних загонів Ярема»³³⁴.

Проте ініціатива в більшості випадків у той час була на українському боці. Звіти українського підпілля подають інформацію з різних районів Галичини. «Згідно з наказом Організації, в цілій

³³³ ДАЛО. — Ф. Р-32. — Оп. 3. — Спр. 34. — Арк. 1.

³³⁴ Do ludnosci Ukrainskiej na terenie Malopolski Wschodniej! // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

Равській окрузі польське населення покидає села. Менша частина поляків лишилася в містах: Рава, Жовква, Немирів, Любачів. Більша частина вибирається на Ярослав і даліше на захід. Тих, що не хочуть добровільно опустити наших земель, наші відділи знищують. Польські села, що були центрами польського активу, спалено, як Річки, Ковини. В мішаних селах попалено тільки деякі хати, а багато їхніх господарств лишилось в руках українських селян»³³⁵.

Схожі дані маємо із Золочівщини: «Зараз переведено в цілому терені протипольську акцію в формі ультиматумів, зобов'язуючи до певного реченця вибратись полякам з ЗУЗ. Ультимати були дані помимо цього, що в селах стаціонувало військо. Це викликало страшну паніку поміж поляками, і вони почали масово виїжджати на захід». Подібну картину подають звіти польського підпілля: «Польські поселення — як нам повідомляють з багатьох сторін — отримують погрози і заклики до виїзду на захід, які повторюються через кожних кілька днів. Тому еміграційний рух далі залишається масовим явищем. Залишені, осиротілі польські будівлі українці негайно спалюють і знищують, щоб у селі після поляків не залишилося й сліду. Навіть садиби, розташовані настільки близько від українських будинків, що не можна їх спалити без загрози для останніх, старанно розбирають»³³⁶. У звіті командування АК Львівського регіону від 11 травня теж зазначалося: «Українська ділянка далі відзначається значним збільшенням убивств. Нині їм, як правило, передує наказ про виїзд українською мовою»³³⁷.

Аби спинити паніку і припинити масову втечу, польське підпілля активізувало власні акції проти українців. Часто це були дії, абсолютно симетричні до вчинених українськими повстанцями.

³³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 59–60.

³³⁶ Там само. — Т. 71. — Арк. 224–225.

³³⁷ Поляки і українці між двома тоталітарними системами... — Ч. 2. — С. 1070.

«З метою протистояння наказам, які використали українці у відношенні до польської людності, щоб залишала наші терени, — читаємо у звіті одного з польських командирів, — наказав поширити по українських селах і там, де є мішане населення, листівки, що наказували українцям залишити ці терени протягом 48 годин під карою смерті. Для переконання українців, що це не похвальба, в Борщовичах спалено три українські дома, що дало позитивний результат, коли українці почали виїздити з терену. Те саме зробив на периферії міста, на Клепарові, Голоску, Замарстинові, і Збоїщах»³³⁸.

Вже в кінці травня, коли на повну силу велися бойові дії між обома підпільними рухами, які знову-таки обернулися масовими втратами з обох боків, реалізовано спробу бодай призупинити їхнє подальше розгортання. З пропозицією про перемир'я вийшли поляки як, очевидно, більш постраждалі у цьому конфлікті. Її було прийнято, хоча обидві сторони в протоколі зустрічі вважали за необхідне застерегти, що ініціатива перемир'я не означає слабкості з їхнього боку, а є лише виявом доброї волі у подоланні непотрібного конфлікту³³⁹. Проте масштаби протистояння на той момент були настільки значними, що припинити його швидко не було жодної можливості. Тим паче наближався фронт, який вносив дезорганізацію в лави обох підпільних рухів і, що найголовніше, знову загострював питання належності західноукраїнських земель.

Останні переговори з участю уповноважених українським та польським керівництвом відбулися наприкінці червня 1944 року. Їхнє завершення мало справді символічний характер, тому наведемо тут більший фрагмент із протоколу переговорів:

«Поінформую, для льяольности, — зазначив польський представник, — що приготовляємо в найкоротшому часі одветову акцію. Не можемо не реагуватися на масові вбивства поляків, бо компромітуємося перед народом.

³³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 6. — Арк. 156.

³³⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. — С. 377.

Український представник: Куди задумуєте спрямувати?

Польський представник: По емігрантах, що сьогодні заливають Польщу.

Український представник: Це значить під фальшивою адресою відповідаєте. І не справедлива ціла постановка, бо емігранти не йдуть до вас з тезами, що Краків чи Варшава одвечне українське зєме. Отож за що? Пімста?

Польський представник: Ми ще не почали акції»³⁴⁰.

Загалом, за інформацією Миколи Лебеда — референта зовнішніх зв'язків Проводу ОУН, яку він озвучив на Великому зборі Української головної визвольної ради в липні 1944 року, до того моменту з серпня попереднього року відбулося вісім переговорів із поляками³⁴¹. Наступні після літа 1944 року перемовини між представниками обох підпільних рухів тривали протягом 1945—1946 років на Закерзонні, але вони вже мали лише локальний характер. Тому війна між українцями і поляками тривала до самого переходу фронту.

* * *

Під час антипольських виступів вояки, очевидно, часто виходили поза регламентовані керівництвом українського підпілля рамки. Через те з'являлися додаткові інструкції, які акцентували увагу на тому, що:

«Не вільно:

- а) вбивати жінок, дітей і старців,
- б) вбивати родин мішаних з українцями,
- в) вбивати людей, що не тяготють до польщини і є властиво українцями-римокатоликами.

Треба:

- а) ліквідувати сильні активні польські скупчення,
- б) вдарити по польській верхівці,

³⁴⁰ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. — С. 385.

³⁴¹ Там само. — С. 486.

в) в часі акції забирати зброю, муніцію і майно (худоба, безроги, збіжжя, особливо взуття і одіння)»³⁴².

У вказівках командира УПА-Захід Василя Сидора — «Шелеста» регламентувалась черговість проведення антипольських акцій. Насамперед повстанці повинні були нищити бойові сили ворога, далі вживати заходи проти сексотів та активістів польського підпілля, наступним етапом ставали відплатні акції. Як і в попередньому документі, акцентувалося на неприпустимості вбивств жінок та дітей³⁴³.

Крайовий провідник ОУН на Західноукраїнських землях Роман Кравчук 27 червня 1944 року наголошував: «Акції мусять проходити планово. Треба, по-перше, дати листівку спеціальну до поляків, щоби вибиралися з наших земель — визначити реченець (три до 10 днів). Опісля дбайте в цілому терені в різних пунктах. Так, щоби акцією обняти цілу область»³⁴⁴.

Така велика кількість регламентуючих документів свідчить, з одного боку, що керівництво українського підпілля намагалося жорстко контролювати перебіг антипольських акцій, не допускаючи самовільних виступів і повторення волинської ситуації річної давнини. З іншого, постійне повторення на неприпустимості вбивства жінок та дітей говорить, що ці приписи порушувалися.

Великі виступи проти ворожих населених пунктів у червні 1944 року проводили не тільки відділи УПА, але й загони польського підпілля. Про один із них — у селі Шоломия недалеко Львова — читаємо в українському звіті: «10/11.6.44 р. о год. 24-ій поляки зі Старого Села, Давидова і Гончар окружили село і почали нищівну акцію, що до неї приготовлялися кілька днів. Почавши обстріл з двох сторін відділами, подалися в середину села. Крім запальних куль із крісів, почали кидати на хати запальні

³⁴² ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 44.

³⁴³ Ільюшин І. Українська повстанська армія... — С. 292.

³⁴⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. 7447 (справа-формуляр на Кравчука Р. М.). — Т. 1. — Ч. 3. — Арк. 10 (конверт).

гранати та посипати легко запальним порохом стріхи. Село загорілось з полуденної і західної сторони. Тільки від східної сторони село було вільне. В акції брало участь около 500 чоловік, зо 7 командирами, які держали зі собою зв'язок через вершника. Мали зі собою також санітарний відділ з жіночою обслугою, яка опісля кинулась запопадливо на грабунок. Було багато порожніх возів, призначених на зрабовані речі. Напасники на руках мали білі опаски. Коло год. 2-ої малий відділ УПА з'явився на підмогу селові й напасники хутко втекли. Бандити були узброєні в скоростріли, автомати, кріси й гранатомети»³⁴⁵. А ось як ці ж події описували польські підпільники: «Ліквідація гнізда вбивць. 11 числа цього місяця відплатний відділ близько 120 осіб зліквідував центральне скупчення банди різунів у Шоломії. Спалено 55 господарств, здобуто 2 РКМ і 70 карабінів. Загинуло 96 гайдамаків. Як відповідь за нищення польського майна вбито 127 штук худоби. Відділ не зазнав жодних втрат. Давидів очистився. Українські родини з Давидова отримали наказ залишити місцевість. Одночасно, щоб забезпечити терен, видано такий самий наказ до кількох польських хуліганів»³⁴⁶.

Хвиля протистояння перекинулася влітку 1944 року і на відносно спокійне до того моменту Надсяння. Однією з причин цього став вплив сюди біженців, поляків та українців, які тікали на захід перед наближенням фронту. У червні серед українців Сяноцького повіту поширювано листівку з погрозами за підписом «Керівництво підпільної боротьби». «В рамках відплатної акції, — читаємо тут, — за вигнання дикими ордами українських військ поляків з східних земель вимагаємо натомість вибратися з Сяноцької землі. Польський народ вважає вас зрадниками вітчизни, бо весь час вислугуєтеся німецькому варварству і то тоді, коли народ геройськи бореться з диким наїзником. Не закликаємо вас навернутися з дороги зради, а засуджуємо вас іме-

³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 86.

³⁴⁶ *Słowo Polskie*. — 18 czerwca 1944. — № 27. — S. 6 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

нем польського народу на кару смерті, і справедливого вироку кари вам не уникнути»³⁴⁷.

* * *

Польсько-українська боротьба влітку 1944 року особливо загострилася у Львові та околицях. Польськими підпільниками у контексті операції «Буря» опанування міста розглядалося як спосіб демонстрації світові і особливо СРСР потужності власних сил. Таким чином вони намагалися поставити власну крапку в дискусії навколо східного кордону відновленої Речі Посполитої.

Зважаючи на те, що основні німецькі сили були скуті на фронтах боротьби з Червоною армією, та й, зрештою, німці, розуміючи безглуздість тривалої оборони, готувалися до відступу, найважливішим чинником, який міг завадити реалізації польських планів, було українське підпілля. Аби послабити його до моменту остаточного протистояння, командування АК намагалося провокувати антиукраїнські виступи німців. З цією метою у вказівках щодо реалізації акції «Буря» зазначалося, що на першому її етапі антинімецькі диверсії слід проводити лише в українських теренах³⁴⁸. На другому етапі, під час безпосереднього взяття Львова, щодо українців наказувалося: «Всілякі виступи українців в середині міста придушити в зародку через обсадження найважливіших об'єктів, замкнення українських районів і можливу ліквідацію їхніх сил. Перед можливою зовнішньою акцією українців захиститися партизанськими відділами Схід, Захід і Південь, і осередками самооборони, а також обсадженням виїздів з міста, особливо в північній і східній дільниці»³⁴⁹. Разом із тим, згідно з іншою інструкцією щодо реалізації «Бурі»,

³⁴⁷ Do zbiegow i mieszkancow narodowosci Ukrainskiej na Zieme Sanockej // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁴⁸ Див. ці інструкції серед документів АК у Галузевому державному архіві СБУ (ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 6. — Арк. 35).

³⁴⁹ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 6. — Арк. 35.

командири загонів АК мали «допильнувати, аби не було ексцесів проти українців. Українців, що виступають проти нас, виловлювати і віддавати совєтам»³⁵⁰. Польське командування побоювалося втратити контроль над ситуацією у випадку масових самовільних виступів проти українців, що з політичного боку могла використати радянська влада, взявши на себе роль захисників українців.

Антиукраїнська акція у Львові супроводжувалася радикальною шовіністичною пропагандою, спрямованою на АК. «Вояки, — читаємо у спеціальній листівці, — йдете карати!!! Але не ворога, а бунтівника. Не ворожого вояка, а бандита [...]. За ті нечужані злочини, яких світ не бачив за цілі століття, карати будете Ви — вояки підпільної Польщі. Карати будете так суворо, як жорстокими були злочини. Українська інтелігенція, яка стоїть на чолі виконавців, є такими самими ж злочинцями, як селяни, що йдуть з ножами і сокирами. Всіх їх мусить досягнути караюча рука польського народу»³⁵¹.

У дні відступу німців зі Львова, активного розгортання поляками «Бурі», не припиняли своєї діяльності й українські підпільники. Тим паче, що на той момент вони вже мали тут розвинуту мережу осередків. У польському звіті ще з початку травня 1944 року міститься інформація про творення відділів УПА в місті. «Як нас інформують із поважного джерела, — читаємо тут, — у Львові закінчилася мобілізація молодих українців до УПА. Мобілізацію проведено в найглибшій конспірації та таємниці [...] місто поділене на райони, в яких розміщені пости УПА. Окремі "станції" мають відділи жандармерії, що проводять одночасно розвідку, зокрема й щодо нас»³⁵². Крім дій із захисту власних структур чи українських населених пунктів, українські боївки проводили випереджальні акції проти польського підпілля. Про

³⁵⁰ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 6. — Арк. 252.

³⁵¹ Do oddzialow odsieczy Lwowa // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁵² Ziemie Wschodnie... — S. 71.

поборювання поляків з боку СБ ОУН дізнаємося зі справи на одного з керівників служби Григорія Пришляка. У свідченнях Стефанії Кадоб'янської вказується, що результатом цієї боротьби стала ліквідація СБ близько 80 польських підпільників. Орієнтовно таку ж кількість українців Львова вбили поляки³⁵³.

Картину подій у Львові під час відступу німців та в перші дні встановлення радянської влади відтворює звіт українського підпілля «Дещо про останні події й ситуацію у Львові й околиці»: «Польські партизанські відділи — Армія Крайова, — читаємо тут, — допомагають більшовикам у боротьбі з німцями. При цьому виявились проти-українсько грабуючи, а навіть вбиваючи українців. Перший день зайняття Львова ЧА був кульмінаційною точкою успіхів поляків. На домах повівали біло-червоні прапори, а по вулицях ходили з такими ж опасками молоді поляки. Вони то перебрали на себе міліційний обов'язок. Українці, хвилево прибиті виступами поляків, — відітхнули і зараз тихо змагаються з поляками за опанування керівних і інших постів у шпиталях, фабриках, підприємствах, урядах і т. п. Моменти негативного наставлення до більшовиків у великій мірі уділились полякам, бо поляки почали нищити українців, а більшовики тому положили край. Поки що, крім взивання поодиноких осіб на НКВД, ніщо не роблять. Село боїться більшовиків, місто і підльвівські села — поляків»³⁵⁴.

Цікаво описує Львів перших днів після відступу німецької влади сучасник тих подій, відомий український історик Ярослав Дашкевич: «У липні 1944 року у Львові в останні дні перед та перші після втечі німців фактичним господарем була польська Армія Крайова. Штаб її південно-східного округу містився на вул. Зелений. Пропагандистським центром став Інститут Осолінських, де видавалися відозви АК та пропагандистська література [...]. Маючи списки відомих українців, намагалися їх затримувати для подальшого знищення. Приходили й за мою матір'ю

³⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 50970. — Т. 2. — Арк. 231.

³⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 93–94.

Оленою Степанів до нашої домівки на вул. Пісковій 5, але її взяли під захист сусіди-поляки. В українському середовищі загальноприйнятою була версія про вбивство аківцями у ці дні в місті близько 150 українців»³⁵⁵. Оунівський огляд говорить про 50–100 українців, вбитих організованою у ті дні польською міліцією міста³⁵⁶. Факти тогочасної ліквідації польськими формуваннями українців Львова підтверджують і документи НКВД. У звіті про ліквідацію Делегатури уряду та Армії Крайової у місті зокрема читаємо: «Учасники організації [польського підпілля — В. В.] в перші дні звільнення м. Львова, озброївшись гвинтівками, револьверами і гранатами, проводили незаконні обшуки, облави і арешти серед українського населення. Мали місце окремі випадки самовільних розстрілів українців»³⁵⁷.

Попри посилення виступів поляків, для керівництва ОУН очевидним було, що головним ворогом українського визвольного руху є радянська влада. Антипольську боротьбу в новій політичній ситуації слід було згортати. Тому в інструкціях із самооборони зазначалося: «Польський відтинок уважати другорядним». Разом із тим наказувалося проводити негайні відплатні акції у випадку польського терору: «б. На польський терор відносно українців дати негайну відповідь і повідомити за що; в. Не вбивати жінок і дітей; г. Польський елемент, що ставиться прихильно до нас, — зайняти до нього пасивне становище»³⁵⁸.

* * *

Період «романтичних» відносин між радянською владою і польським підпіллям тривав кілька тижнів. Цей час останні намагалися максимально використати для придушення українського

³⁵⁵ Україна у Другій світовій війні. Українсько-польські стосунки. — Львів, 2005. — С. 336.

³⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 74. — Арк. 43.

³⁵⁷ Переселення поляків та українців 1944—1946. — Варшава — К., 2000. — С. 106.

³⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 33.

визвольного руху як самостійними акціями, так і у співпраці з представниками нової влади. Масовими були випадки вступу колишніх підпільників до винищувальних батальйонів чи міліції, які брали участь у боротьбі проти УПА. «В загальному поляки наставлені до більшовиків неприхильно, хоч зовні того не виявляють, — читаємо в українському звіті з 5 серпня 1944 року. — До українців наставлені з великою ненавистю і даліше продовжують свою провокаційну вислужницьку роботу для нового нашого окупанта. Колишню роботу Кріпо і Гестапо перебрала на себе польська міліція, яка на кожному кроці провокує, доносить на українців і в той спосіб прислугується для закріплення Радянської власті на Українських Землях. Головне вістря їхньої боротьби є спрямоване проти українського самостійницько-визвольного руху, проти ОУН, проти УПА. Очевидно, НКВД дуже радо вітає їхню співпрацю»³⁵⁹. Повідомлення про активне співробітництво з радянською владою і намагання використати її у боротьбі проти українців містяться у звітах практично всіх теренів Західної України. Це дає підстави вважати такі факти не випадковими, а виявом чітко продуманої політики польського підпілля.

Про винищувальні батальйони, складені з поляків, говорять також радянські документи. Прокурор Дрогобицької області Кригін у своєму листі до секретаря обкому комуністичної партії інформував про діяльність одного з таких батальйонів у містечку Комарно: «а) вояки винищувального батальйону під час виїзdv на операції в українських селах били українське населення; б) під час проведення операцій забирали у громадян маєток, не маючи для цього жодних підстав; в) палили будинки під претекстом, що це житло членів бандерівських банд, не маючи на те жодних підстав; г) перебуваючи в селах [...] вояки винищувальних батальйонів називали українців бандитами, бандерівцями; д) під час підпалення будинків в одному із них спалили живцем

³⁵⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 238.

дві жінки, а одного чоловіка поранили в руку»³⁶⁰. Були й значно кривавіші акції з участю винищувальних батальйонів. Польський історик Анджей Сова подає дані про одну з них, вчинену спільно з радянськими військами в селі Грабівець 28 серпня 1944 року. Її результатом стало знищення 300 господарств, вбивство 86 осіб і арешт ще понад 70³⁶¹. Очевидно, деякі польські політики намагалися продовжити звичну їм із часів німецької окупації практику боротися з українцями за допомоги окупантів чи їхніми руками. Вони й далі сподівалися, що радянська влада тимчасова і після її відступу треба буде з'ясовувати питання з українцями. Тож краще почати його вирішення заздалегідь, коли можна використати «союзника».

Проте вже незабаром після встановлення радянської влади в Західній Україні стало зрозуміло, що вона не збирається визнавати цих земель польськими, на противагу еміграційному уряду створила маріонеткове утворення — Польський комітет національного визволення, який розглядався як офіційне представництво польського народу. Поступово наростали репресії проти поляків, діячі польського підпілля, колишні радянські союзники стали мішенню для НКВД. Все це дуже швидко відображалося у польських настроях, посилюючи несприйняття нової адміністрації. Не могли не відчуті зміни цих настроїв і в керівництві польського підпілля. Для того, аби вони не вилилися в несанкціоновані антирадянські виступи, які могли завадити позитивному вирішенню польського питання на міжнародному рівні, у серпні 1944 року було опубліковано спеціальне звернення до населення, яке опинилося під радянською владою. «Влада Ра-

³⁶⁰ Цитується за: Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939—1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939—1953. — Warszawa, 2002. — S. 308.

³⁶¹ Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie 1939—1947. — Krakow, 1998. — S. 269.

дянського Союзу, який разом з нами бореться проти німецьких злочинців, — читаємо тут, — засвідчила, що окупація польських теренів російськими військами продиктована виключно військовою доцільністю. Зараз, коли вирішується доля нашої вітчизни, мусимо й надалі бути карні, спокійні, розважні»³⁶². Теза про «тимчасову окупацію» була самообманом, адже радянська влада ніколи не заявляла про це, ніколи не стверджувала, що готова прийняти кордони Польщі станом на 1939 рік. Відразу після відступу німців, хоча війна ще тривала, червоні розгортали на західноукраїнських землях репресивний апарат, спрямований як проти українського визвольного руху, так і проти польського підпілля.

Зміну опінії серед поляків уважно спостерігали й українці, які вважали, що це може стати підставою для зміни у взаєминах. У політичних інструкціях ОУН із серпня 1944 року наголошувалося: «У відношенні до польської національної меншини стати на становищі вижидання. Є багато даних думати, що поляки якраз тепер проходять процес перегрупування і переставлення на протисовітські рейки. Якщо це наступило би, то ми готові їх залишити в спокою. Тому доложити старань, щоб виказати полякам, що ми їх тепер не зачіпаємо. Бити, одначе, тих поляків, які стають на службу большевикам (міліція, сексоти), подаючи при тому до відома, що б'ємо їх не як поляків, а як большевицьких агентів. Не дозволяти, щоб маса сліпими своїми відрухами визначувала нам наші тактичні прийоми»³⁶³.

Вивчення ситуації та думок польського населення вилилося, зокрема, в наказ командування УПА-Захід від 1 вересня 1944 року про припинення антипольських акцій: «Є познаки відвороту поляків від НКВД, цим самим можливості наближення до українців. Засадничо масові протипольські акції припиняється.

³⁶² Odezwa. Obywatele! // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 89.

Одначе послідовно проводити їх належить проти всього польського елемента, який будьвчим співпрацює з НКВД, та тими органами московського імперіялізму, що йдуть на моральне і фізичне знищення українського народу»³⁶⁴.

За інформацією НКВД, саме наприкінці 1944 — на початку 1945 років зафіксовано випадки, коли «представники окремих загонів АК з власної ініціативи шукали і входили в контакт із загонами УПА, як на території Західної України, так і Польщі»³⁶⁵.

Подальшому загостренню антирадянських опіній серед польського населення Західної України сприяло започатковане у вересні виселення звідси поляків та посилення репресій НКВД проти членів польського підпілля, особливо помітне в останні місяці 1944 року: «Акція большевиків почалась по всіх районах майже в один час, околo 20.XII.44. Так арештовано в Роздолі 40 поляків, в Журавні на початку 10, а опісля більше, в Жидачеві, в Стрию 250, переважно інтелігентів. Між арештованими був визначний член польського підпілля. Знайдено радіовисильню, багато зброї, амуніції й кулеметів. Арешти пройшли по польських селах. Проведено облаву на Руду й Луковець, де між іншим зловлено поляка з англійської розвідки»³⁶⁶.

Польське населення намагалося саботувати радянські розпорядження про виїзд із західноукраїнських земель і не полишало місць свого проживання, траплялися випадки силового спротиву виселенням. «Мимо зарядження поляки не вибираються, — читаємо в українському звіті за листопад 1944 року з Тернопільщини. — По деяких селах поляки не признаються до своєї національності, називаючи себе українцями. Частина почала переносити метрику з костела до церкви. Все таки більша частина ставить рішучий спротив вивозам, уживаючи при тому навіть зброї проти большевиків (Підвисоке, Гута). Большевики

³⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 64.

³⁶⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 3. — Арк. 383.

³⁶⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 304.

через те ставляться до них з недовір'ям, мовляв, ми їм дали зброю, а вони уживають її проти нас»³⁶⁷.

Зважаючи на зміну політичної ситуації на кінець 1944 — початок 1945 року, польсько-українське протистояння в Галичині помітно згасає. Хоча далі фіксуються окремі його спалахи. Згідно зі звітом польського підпілля, за період 20 грудня 1944 — 15 січня 1945 року вбито 700 поляків на Тернопільщині, жертвами антипольських акцій стали 130 осіб у районах Скалат, Жидачів, Рогатин³⁶⁸. У польських звітах теж відзначають бажання радянської влади й надалі роздувати польсько-український антагонізм³⁶⁹. Очевидно, щоби не допустити переростання антирадянських настроїв серед поляків в організовану боротьбу.

Посилення цих тенденцій не зуміли використати для подальшого розгортання своєї діяльності представники польського національного підпілля на західноукраїнських землях, передусім через політичну неготовність. Надмірне сподівання на вирішення питання польських кордонів на міжнародному рівні і крах цієї концепції спричинили розгубленість серед польських політиків. Провести реорганізацію для протистояння колишнім союзникам не змогла й Армія Крайова, структури якої швидко зазнали великих втрат від радянського карально-репресивного апарату і відтак припинили свою діяльність. Зрештою, із масовим виселенням поляків із Західної України аківці втратили соціальну базу та політичну доцільність існування на цих землях.

Проте польсько-українська війна не завершилася із припиненням протистояння в Галичині та на Волині, не зупинило її навіть закінчення Другої світової війни у 1945 році. Війна тривала ще два роки — до 1947-го. Тереном її дій стали південно-східні землі відновленої Польщі, які в термінології українського національного руху називалися Закарпаттям. Причиною продовження були спроби польської влади остаточно позбутися тут української присутності.

³⁶⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 177.

³⁶⁸ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 7. — Арк. 52.

³⁶⁹ Там само. — Арк. 50.

ЧАСТИНА IV

Війна після війни

Розділ 1

1945 рік. Згасання війни в Галичині і початок на ЗАКЕРЗОННІ

Завершення Другої світової війни в Європі не зупинило подальшого розвитку польсько-української війни. Скоротився її географічний ареал, але не завзятість сторін у протистоянні. Вогнище конфлікту врешті остаточно вигасло на теренах Волині, швидко пішло на спад у Галичині.

Документи українського підпілля фіксують антиукраїнську діяльність поляків, що діяли тут у лавах радянської міліції чи винищувальних батальйонів, протягом першої половини 1945 року. В інформації з Тернопільщини за травень 1945 року вказується: «Поляки й на далі на протиукраїнським відтинку дуже активні (в виді польських міліцій). Крім того, що помагають більшовикам, відділи польських "стрибків" самочинно роблять скоки на українські села, рабують, а навіть вбивають мирне населення і роблять засідки та доноси навіть на цілком невинних людей. Найактивніші польські протиукраїнські осередки є в Буцацькому та Теробовельському надрайонах та Маловоди в Золотницькому районі»³⁷⁰. На думку оунівців, антиукраїнська діяльність поляків у міліції інспірувалася польським підпіллям, яке таким чином намагалася боротися з українським визвольним рухом, імовірно, використовуючи досвід часів німецької окупації.

Антипольські репресії радянської влади зумовили покращення польсько-українських стосунків на теренах Галичини. В інформації зі Львівщини з липня 1945 року читаємо: «Натиск большевиків на поляків зовсім злагіднив їх ставлення до українців. В Добромильщині завважується цілковитий зворот у наш бік, вони домагаються мітингів наших повстанців та закликають до спільної боротьби проти большевиків»³⁷¹.

³⁷⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 313.

³⁷¹ Там само. — Арк. 319.

У листівці з 3 травня 1945 року, підписаній «Керівництвом польської підпільної боротьби», читаємо: «Українці! У цю важливу історичну хвилину час перекреслити помилки минулого [...]. Закликаємо Вас до єднання і об'єднання Ваших сил з нашими в спільній боротьбі з одвічними спільним ворогом обох народів — Росією, і з ворогом національної думки — комуною. Зараз, коли стоїмо у вогнищі боротьби, коли триває вирішальний бій про буття чи небуття наших народів, відкладімо на бік національні суперечки. Будьмо певні, що коли спільна воєнна доля об'єднає нас на полях битв, важко буде нас розділити, коли після перемоги будуть вирішуватися наші мирні стосунки»³⁷².

Поліпшення відносин керівництво українського визвольного руху намагалося використати для продовження цілком припинених після липня 1944 року переговорів. 6 липня 1945 року на Станіславщині відбулися перемовини місцевого керівництва ОУН, представленого провідником Карпатського краю Ярославом Мельником, із, на жаль, неозначеними у документі представниками Армії Крайової. Як свідчить звіт Ярослава Мельника про цю зустріч, розмова мала вступний характер, і її метою був, передусім, взаємний обмін інформацією. Обидві сторони дипломатично відмовилися обговорювати питання державної належності західноукраїнських земель. З українського боку були запропоновані конкретні кроки щодо розвитку співпраці. «На пропозицію підпорядкувати відділ АК у Галичині диспозиційному штабові УПА, — відповіли задовільно, — читаємо у звіті, — але всі справи того порядку мали б бути предметом обговорення їхніх і наших центральних властей. Порушено справи льояльних взаємовідносин та ліквідації виступницького елемента, без огляду на національне походження, на що поляки вповні погоджуються»³⁷³. Аківці також повідомили, що відправ-

³⁷² Ukraincy! // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁷³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 70.

лять на захід свого представника для отримання дозволу щодо подальших кроків. З цього можна зробити висновок, що польська сторона на зустрічі була представлена не уповноваженими керівництвом АК, а лише однією з тих груп, які продовжували свою діяльність в умовах радянської окупації. Найважливішим наслідком цих перемовин було відновлення контакту з польським підпіллям, втраченого влітку 1944 року.

Проте вже дуже швидко цей контакт знову став неможливим. Після масової депортації радянською владою польського цивільного населення з Галичини можливості для продовження роботи польського підпілля постійно скорочувалися, і вже незабаром його структури повністю припинили тут свою діяльність. Тому не досягнуто конкретних результатів співпраці між АК та УПА. Разом із тим виселення поляків із Галичини остаточно припинило тут польсько-українську війну. Та незначна кількість, що залишилася, не ставила собі за мету продовження боротьби за «польськість» цих територій, а тому й не розглядала українців як ворогів. Так само й представники українського підпілля не бачили в них загрози, ба навіть трактували їх як можливих союзників у антирадянській боротьбі.

Одним із останніх документів українського підпілля Галичини щодо поляків було звернення УПА з 1947 року. «Поляки, що живете в Україні, — читаємо в ньому, — в селах, у яких зараз перебуваєте, час від часу появляються українські революціонери. Нав'язуйте з ними приятні відносини! Допомагайте їм, чим можете! А якщо не хочете мати з ними приятних стосунків і якщо не хочете допомагати їм у боротьбі проти більшовицької Росії — ворога України і Польщі, — то хоч дбайте про те, щоб ніхто з Вас ніколи не доносить більшовицькій владі на українських революціонерів, ні на населення, що з ними співпрацює. Українські революціонери ні одному чесному полякові, ні одному польському патріотові не роблять і не будуть робити кривди. Вони карають лише тих поляків та й українців, що вислугуються перед більшовиками на шкоду українській боротьбі проти Сталіна за Українську Самостійну Со-

борну Державу, яка забезпечуватиме вільне, щасливе життя не тільки українського народу, але й усіх національних меншостей, в тому і польської, що житимуть на її території.

Не знищуйте нашої революційної літератури, а читайте і розповсюджуйте її!

Ми, українські революціонери, простягаємо всім чесним полякам, польським патріотам свою дружню руку і закликаємо їх боротися разом з нами проти більшовицьких наїзників за створення самостійних держав українського і польського народів. За вами, поляки, залишається право й можливість прийняти або не прийняти цю нашу дружню пропозицію»³⁷⁴.

* * *

Останньою ареною польсько-української війни стали українські етнічні терени, включені до відновленої Польщі. Землі південно-східної Польщі, в документах українського підпілля означувані як Закерзоння, протягом 1945—1947 років стали як полем завзятого протистояння між українцями та поляками, так і місцем, де було досягнуто конкретних результатів у співпраці підпільних рухів обох народів. Належність даних територій до Польщі була визначена угодою між польським комуністичним і радянським урядами від 27 липня 1944 року³⁷⁵. Через півтора місяця після цього, 9 вересня, ще одним підписаним договором регламентовано переселення українців звідси на територію УРСР, а поляків — із УРСР на польські землі³⁷⁶.

Вкрай негативно згадані угоди оцінило керівництво українського визвольного руху, яке у своєму зверненні від 19 жовтня 1944 року назвало переселення засобом винищення українців і закликала до активного спротиву³⁷⁷. Зрештою, саме ці договори

³⁷⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 97.

³⁷⁵ Див. текст цієї угоди: Misiło E. Repatriacja czy deportacja. — Warszawa, 1996. — Т. 1. — S. 17–19.

³⁷⁶ Misiło E. Repatriacja czy deportacja. — Т. 1. — S. 30–39.

³⁷⁷ Там само. — S. 64–66.

визначили подальшу долю Закерзоння та його мешканців, зокрема посилюючи польсько-українське протистояння.

Як і на інших теренах, учасниками конфлікту з українського боку були структури визвольного руху — ОУН та УПА, а також цивільне населення. Зважаючи на те, що протягом 1945—1947 років територія доволі чітко контролювалася українським підпіллям, тут практично не зустрічаємо інформації про діяльність самовільних українських збройних угруповань чи кримінальних банд, типової для 1943—1944 років.

З польського ж боку палітра учасників була значно ширшою. Це — військові формування польського антикомуністичного підпілля, так само неоднорідного. Воно було представлено як продовжувачами АК — організацією «Вольносьць і незавіслосьць» (ВіН), так і крайніми правими «Народовими Сілами Збройними» (НСЗ) чи лівими «Батальйонами хлопськими» (БХ). Також тут діяли офіційні формування польської держави: Військо Польське (ВП) та його допоміжні структури: Міліція обивательська (МО), Охотніча резерва міліції обивательської (ОРМО), сили безпеки польського комуністичного уряду Ужонд безпеченства публічного (УБП) та Корпус безпеченства вевнешнього (КБВ). Активними залишалися звичайні кримінальні банди, котрі посилили свою діяльність у момент повоєнної розрухи.

Така широта учасників конфлікту, а також іноді безпосередня і постійна непряма участь у ньому третьої сторони — СРСР, надали йому значної гостроти і, як і раніше на інших теренах, вилилися у значні втрати серед цивільного населення.

На Закерзонні структури українського визвольного руху розгорталися значно пізніше, ніж в інших частинах Західної України. Тому коли навесні 1944 року на Холмщині почалося масове знищення українських сіл, для їхнього захисту вислано відділи УПА з Волині та Галичини, і вже в безпосередній боротьбі почали творитися перші місцеві відділи. На південь від цих земель, в Надсянні, ще кілька місяців зберігався спокій. Повстанські відділи почали створюватися тут щойно в липні 1944 року. Головною причиною

став не конфлікт із поляками³⁷⁸, а наближення фронту і підготовка українського визвольного руху до нових умов діяльності. Саме намагання уникнути репресій комуністичного режиму та мобілізації до Червоної армії штовхало до повстанських лав велику кількість українців, особливо тих, які відзначилися в антирадянській діяльності чи у співпраці з німцями. Ще однією причиною розбудови тут УПА стала концентрація біженців із Західної України, які з різних причин хотіли вступити до повстанської армії³⁷⁹. Тому місцеве керівництво ОУН віддало наказ своїм членам, які були в рядах української поліції, залишити станиці, перейти в підпілля та намагались приєднатися до відділів УПА³⁸⁰.

Повстанські відділи творилися з неймовірною швидкістю: на серпень 1944 року їх уже одинадцять загальною чисельністю близько двох тисяч осіб. Одним із основних організаторів був Василь Мізерний — «Рен», який, зв'язавшись із Головною командою УПА, прозвітував про виконану роботу. Можливо, несподівано для себе він отримав таку відповідь: командування Повстанської армії, у зв'язку з переходом у більшовицьке запілля, не планувало створювати нових відділів, навпаки, намагалось обмежити їхню кількість до найбільш бойових одиниць із вояків, готових до важкого протистояння за більшовицької окупації. Ці зауваження обґрунтовувалися розумінням суттєвої відмінності нових умов повстанської боротьби від боротьби з німцями³⁸¹.

Отже, керівництво визвольного руху не збиралося розбудувати масової збройної сили на Закерзонні. Додатковим доказом цього є те, що протягом тривалого періоду, аж до кінця 1945 року,

³⁷⁸ На думку Г. Мотики, у цей час жертвами польсько-українського конфлікту тут (очевидно, не враховуючи Холмщини) стали менше 200 українців. Див.: Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 158.

³⁷⁹ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-й «Лемко». — С. 101–102.

³⁸⁰ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33. — С. 102.

³⁸¹ Ріпецький М. Історія куреня «Рена» // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33. — С. 112–113.

відділи на цих теренах підпорядковувалися командуванню галицьких та волинських воєнних округ («Буг», «Маківка» — УПА-Захід, «Турів» — УПА-Північ). Очевидно, вважалося достатнім утримання тут підпільної мережі ОУН. Тим не менше, новостворені сотні стали частиною структури УПА, пройшли необхідний військовий вишкіл і 24 вересня 1944 року, виконуючи наказ Головної команди УПА, двома групами рушили на схід для переходу фронту. На Закарпаття вони повернулися в листопаді — грудні 1944 року.

Протягом зими 1944—1945 років відділи УПА на Закарпатті не проявляли особливої активності через несприятливу для партизанської боротьби зимову пору, а також тому, що до січня 1945 року ці території були безпосереднім запліччям радянсько-німецького фронту, що мало наслідком велику насиченість місцевості військами Червоної армії та НКВД. З лютого цього року посилено охорону радянсько-польського кордону, що відірвало структури визвольного руху на Закарпатті від керівництва. Це змусило Провід ОУН провести в березні 1945 року реорганізацію місцевих клітин ОУН і об'єднати їх у самодостатню структуру Закарпатського краю на чолі з досвідченим підпільником Ярославом Старухом — «Стягом». Тим часом відділи УПА ще до жовтня не творили окремої структурної одиниці. Ймовірно, керівництво Повстанської армії й надалі не вважало за доцільне розбудовувати тут свою мережу.

* * *

Чинником, який змінив думку щодо необхідності існування збройної сили на Закарпатті, став польський терор, що розпочався ще в перші місяці 1945 року. У документах українського підпілля як постраждалі від польських атак у цей період згадуються Завій (напад на село здійснено 19 січня 1945), Середниця (3 лютого 1945), Пашова (16 лютого 1945). У звіті провідника надрайону «Холодний Яр» про акцію в останньому з названих сіл читаємо: «Дня 16.II.45 р. Польська міліція в числі коло 150 обступила село і увійшла на ревізію. Ідучи селом, грабували в людей

харчі і виконували побої зовсім задурно. [...] Після цього почали палити хати і рабувати все добро, що населення рятувало. Хто гасив вогонь, до того зараз стріляли з ППШ»³⁸². Загалом акції охопили кільканадцять сіл Надсяння. На думку історика Євгена Місила, «відразу після того, як ці терени покинула Червона армія і розпочалася акція переселення до СРСР, почалися посилені напади на українські села. Вони мали одну основну мету — силою змусити українців виїхати з Польщі»³⁸³.

Про ці антиукраїнські виступи розповідають шокуючі своєю відвертістю спогади одного з їх учасників, вояка польського підпілля Стефана Домбського. «Не було в цих акціях жодної жалості, жодних вибачень, — писав він. — Не міг я нарікати і на своїх товаришів по зброї. Тільки “Твардий”, який мав особисті претензії до українців, перевищував сам себе. Коли ми входили до українського будинку, наш “Вілусько” [інше псевдо Вільгельма Цвьока — “Твардого” — В. В.] ставав буквально шаленим. Статурою, як добре розвинена горила, коли тільки бачив українців, очі виходили йому з орбіт, з відкритих губ починала капати слина і він справляв враження скаженого. Я з “Луїсом” переважно ставав під двері та вікна, натомість напівпритомний “Твардий”, старий ножевик зі львівських Пасік, кидався на скам’янілих українців та різав їх на шматки. З нечуваною вправністю розпорював їм животи чи розрізав горлянки, аж кров бризкала на стіни. Неймовірно сильний, часто замість ножа використовував звичайну лавицю, якою розколював черепи, наче макові головки. Одного разу зібрали три українські родини в одному домі, й “Твардий” вирішив прикінчити їх “весело”. Вдягнув знайдений на полиці капелюх і, взявши зі столу скрипку, почав грати на ній. Поділив українців на чотири групи та при звуках музики наказав їм співати “Тут узгір’я, там долина, в дупі буде Україна...” І під загрозою мого пістолета бідаки співали, аж шибки у вікнах дрижали.

³⁸² Miśło E. Repatriacja czy deportacja. — Т. 1. — S. 81–82.

³⁸³ Павлокома З.ІІІ.1945. Даровано життя, щоб правду розказати. — Варшава, 2006. — С. 17.

Це була їхня остання пісня. Після закінчення концерту “Твардий” так жваво взявся до праці, що ми з “Луїсом” втекли до сіней, щоб і нас часом помилково не зарізав»³⁸⁴.

Масштаби антиукраїнського терору стрімко зростали і навіть привернули увагу радянського керівництва. У звіті про переселення на ім'я Микити Хрущова зазначалося: «Від другої половини лютого цього [1945 — В. В.] року до українського населення Перемишльського повіту, яке має бути евакуйоване в Україну, застосовується нелюдський терор. У численних випадках населення масово вбивають, а майно і худобу грабують»³⁸⁵.

Терор наростав, швидко досягши свого апогею навесні 1945 року. 3 березня вчинено жорстокий напад на село Павлокома, жертвами якого, за різними даними, стали від 366 до 500 українців³⁸⁶. Це село стало своєрідним символом трагедії українців Закарпаття, тому наведемо тут ширшу реконструкцію подій, відтворену за документами та спогадами відомим дослідником Євгеном Місилом.

«Уночі, 3 березня 1945 року, українське село Павлокому в Березівському повіті оточили кількост озброєних вояків Армії Крайової під проводом поручника Юзефа Бісса псевдо “Вацлав”. На світанку за умовним сигналом вони пішли в атаку. Помітивши їх кількість, більшість переляканих мешканців покинули свої домівки й сховалися в павлокомській церкві, сподіваючися, що її мурі і святість захистять їх від лиха. Частина ж, переважно чоловіки й старі, залишилися вдома чи пробували сховатися у саморобних криївках, влаштованих головно в господарських будів-

³⁸⁴ Dąbbski S. Egzekutor. — Warszawa, 2010. — S. 81–82.

³⁸⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — К., 2005. — Т. 3. — С. 227.

³⁸⁶ Перша цифра походить зі списку осіб, встановлених поіменно професором Петром Потічним (див.: Потічний П. Павлокома. 1941—1945. Історія села. — Львів — Торонто, 1991); друга — з радянського звіту про переселення (див.: Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 228).

лях. Вояки АК, все тісніше стискаючи кільце навколо Павлокоми, наближалися до її центру. Як свідчать очевидці, майже всіх, кого вони зустрічали по дорозі, вбивали на місці. На цій фазі акції застрілили принаймні 50 осіб, серед них багато жінок і дітей. Тоді ж убили майже усіх українців, які жили на т. зв. присілках. Їхні тіла лежали непохованими ще багато тижнів. Коли село вже опанували, до Павлокоми наспіла валка возів з поляками з Динова й сусідніх сіл: Дильонгової, Бартківки й Сільниці. Їхали грабувати.

Українців, знайдених у криївках, убивали або гнали до церкви чи Народного дому, в якому була читальня ім. Тараса Шевченка Товариства "Просвіта". Там їх піддавали селекції: мужчин, жінок і дітей віком понад сім (за іншими джерелами десять) років виводили надвір, формували з них колону по двоє і гнали на старий, уже не діючий, греко-католицький цвинтар, ставили над викопаними ямами й розстрілювали. Лише малих дітей разом із їхніми матерями й вагітних жінок, загалом близько 40 осіб, під конвоєм кількох озброєних чоловіків відвели до найближчого українського села Селиськ. Далі під загрозою смерті, вони мали йти вже самі — "на Україну, за Збруч"³⁸⁷.

Ймовірно, схоже, з різною кількістю жертв, відбувалося й знищення інших українських сіл у той час. Як свідчать радянські документи: «Виконувачі цього розбою — озброєне польське населення і міліція. Розбій вчинили, головним чином, з метою вигнати і пограбувати українське населення, щоб воно не змогло вивезти худобу і майно. Місцева влада не робить нічого, щоб припинити розбій і грабежі»³⁸⁸.

Про спільні акції міліції та озброєних груп місцевого населення розповідають і документи українського підпілля. У звіті про одну з них із березня 1945 року читаємо: «Польська міліція та штурмовці (близько 300 осіб) пограбували села Люблинець Новий і Старий, спалили їх (на 80 %) і вбили 66 осіб, при тому

³⁸⁷ Павлокома З.III.1945... — С. 13–14.

³⁸⁸ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 228.

4 жінки»³⁸⁹. В іншому документі УПА польську міліцію названо не лише співучасником нападів на українські села, а й їх організатором. «Поляк Кухта Микола з Радави, — читаємо у вістях Ярославщини та Любачівщини, — що повнив службу міліціанта в селі Радава, зізнає, що банди, які сейчас нападають на українські села, організували міліціанти»³⁹⁰.

Стефан Домбський згадує про інший аспект співпраці між польським підпіллям та міліцією: «У ліквідації українців нам допомагала також місцева Громадська міліція. Ми мали один “свій” відділок, розташований в околиці Динова, близько Сяна, який допомагав нам тим, що після арешту українців, які підозрювалися в підпалі польських сіл, просто віддавали нам їх для розстрілу. Замість відвозити їх до головної комендатури чи до судів, давали нам знати через зв'язківця, що такий і такий українець чекає на нас у відділку та може бути заарештований. Тоді була робота лише для мене та “Твардого”. Йшли туди переважно ввечері і потім — понад річку. Тут ставили людину на підвищення і для певності дірявили її кулями з автоматів, так що вже мертве тіло падало до води [...]. Ці тіла впливали на поверхню тільки через тиждень. Пливли за течією, роздуті, наче вагітні, сині, повні дірок»³⁹¹.

Активний учасник українського визвольного руху на Закарпатті Іван Кривуцький був одним із тих, хто за дорученням керівництва підпілля розслідував антиукраїнські акції навесні 1945 року. Він також констатує активну співпрацю місцевої польської міліції з різноманітними напівкримінальними-напівполітичними збройними групами. У своїх спогадах він яскраво описує враження від побаченого в одному з українських сіл. «11 квітня, — читаємо в його книзі “Де срібнолентий Сян пливе...”, — поляки з

³⁸⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 79. — Арк. 184. Польський документ про цю акцію див.: Misilo E. Repatriacja czy deportacja. — Т. 1. — С. 94.

³⁹⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 79. — Арк. 188.

³⁹¹ Dąbbski S. Egzekutor. — S. 82.

Гути Березької і Бірчі разом з міліцією над ранком вимордували українців у селах Бахові, Берізці і Сівчині. На другий день від Проводу надрайону я отримав доручення, щоб на місці скласти протоколи з прізвищами жертв. За ніч ми дісталися до Бахова. [...] Що робилося на місці — страшно згадати. В деяких хатах усе побите, поламане, хто живий — утік, боявся повернутися, щоб хоч поховати рідних. Усе це сталося несподівано. Люди весь час жили мирно, ніколи з поляками не ворогували, їх навіть не насторожила трагедія Павлокоми кілька тижнів тому. Поляки над ранком набігли, вимордували, понищили, а що можна забрали з собою і втекли через ліс — не затримувались ні на хвилину. Все робилося поспіхом, наче боялися, що хтось наздожене. Ми прийшли через день після нападу, село було напівпорожнє, частина хат згоріла. Багато людей боялися повертатися. Залишилися ті, що сховалися десь по криївках. Спочатку я заходив до кількох хат і записував прізвища помордованих, але коли на підлозі побачив тіло шестиденної дитини, у котрої не можна було розрізнити ні голівки, ні ніжок, ні ручок — став записувати прізвища жертв лише зі слів гурту людей, які мене супроводжували. Коли хтось з них на плебанії покликав подивитись, що зробили зі священиком (здається, забили поліно до рота), я не пішов»³⁹².

Підтримуючи та ініціюючи антиукраїнські акції, польська влада намагалася пришвидшити переселення українців із теренів Закерзоння і таким чином позбавитися їхньої присутності в межах відновленої держави. Безпосередній зв'язок між цими діями і переселенням вбачали співробітники НКВД, які звітували керівникам партії, що «у лютому — березні 1945 року бандитські формування АК масово підпалювали українські села, грабували і вбивали населення. Внаслідок цих дій значно збільшилось надходження заяв на евакуацію. У лютому і березні 1945 року в Любачівському, Ярославському і Перемишльському повітах заяви

³⁹² Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...». — Львів, 2003. — С. 52–53.

подали 27 590 родин, тоді як протягом попередніх 5 місяців надійшло тільки 12 872 заяви»³⁹³. У тих же звітах співробітники радянських органів держбезпеки повідомляли, що за неповними даними лише протягом березня 1945 року «спалено українських господарств — 959; пограбовано українських господарств — 500; вбито і поранено українців — 925»³⁹⁴.

Не припинилися антиукраїнські акції і наступного місяця. «16.IV польська міліція і військо зробили акцію на с. Гораєць. Вже о годині 3-ій обступили село зі всіх сторін, найгустіше від ліса. До села ввійшли о годині 5.30. Населення почало втікати. Поляки почали ловити і стріляти. Друга частина зайнялася паленням господарств і рабованням українських хат. Під час акції спалили ціле село (180 господарств). Вбили 135 людей, з цього 69 мужчин, 40 жінок та 27 дітей до літ 15. Акція тривала до години 8-ї рано»³⁹⁵.

У ніч із 17 на 18 квітня на українське село Малковичі коло Перемишля напала банда поляків із сусіднього села Орли. Жертвами атаки стали 153 українці³⁹⁶. Наступного дня «18.IV.45 польська міліція і різні банди напали на с. Пискоровичі і проводили акцію через три дні — стріляючи українське населення, яке з'їхалося з сусідніх сіл, втікаючи перед терором польських банд»³⁹⁷. Свідок цих подій Марія Ожга подає більш детальну інформацію про акцію, здійснену польськими підпільниками на чолі з Йозефом Задзерським — «Волиняком»: «В школі Пискорович знаходилося близько двохсот осіб українського походження з Рухова, Пискорович, Теплиць, Ожани, Дубровиці, які мали виїхати до СРСР [...]. З самого ранку оточено село і школу.

³⁹³ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 371.

³⁹⁴ Там само. — С. 365.

³⁹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 79. — Арк. 188.

³⁹⁶ Встановлено прізвища 120 осіб. Див.: Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 234–235.

³⁹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 79. — Арк. 188.

До школи ввійшли, як казали свідки, чотири замаскованих чоловіки, які виконали екзекуцію осіб, що перебували в школі. Згідно списку в школі, загинуло 180 осіб. Врятувалося, напевно, кілька (Шукула, молодий хлопець, сховався під софітом, дівчина Со-рока вціліла під тілами вбитих). Крім того, вбивано втікаючих. Багато осіб згинуло над Сяном. Там відбувалося полювання на недобитків. Деяких застрелено у селі при забудовах [...]. В сумі загинуло близько 300 осіб в Пискоровичах»³⁹⁸.

За підрахунками сучасних польських дослідників, різні збройні польські формації (як підпільні, так і державні) навесні 1945 року атакували 78 українських місцевостей, жертвами чого стали від 2 600 до 3 900 осіб³⁹⁹. Схоже, нещодавно віднайдені документи українського підпілля уточняють цю цифру, і вона зростає.

* * *

У відповідь українські повстанці здійснили ряд антипольських виступів, зокрема проти польських осередків та міліційних пунктів. Проведенню акцій як проти населених пунктів, так і проти окремих станиць міліції передувало видання і поширення листівок із погрозами про можливу кару у разі неприпинення антиукраїнських дій. За інформацією Василя Галаси, заступника провідника ОУН на Закерзонні, всього протягом одного весняного місяця від 15 квітня до 15 травня українські відділи ліквідували більше 20 постів Міліції обивательської⁴⁰⁰.

Найбільшими антипольськими акціями цього періоду, які в українських документах подаються як відплатні, стали напади повстанців на села В'язівниця та Борівниця. «17.IV.45 о год. 4.30 відділ командира Залізняка зробив відплатну акцію на с. В'язовницю, — читаємо про це в повстанському звіті. — Спа-

³⁹⁸ Цитується за книгою: Garbacz D. Wołyniak, legenda prawdziwa. — Rzeszow, 2008. — S. 78–80.

³⁹⁹ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — С. 240.

⁴⁰⁰ Назаревич О. Масова збройна боротьба на українських землях за лінією Керзона (коротка інформація) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 223.

лено 160 господарств і вбито понад 200 поляків. В тому числі більшість штурмовців, міліціантів і большевиків. Наші втрати 8 вбитих, 7 ранених»⁴⁰¹.

Друга акція відбулася через чотири дні, 21 квітня, і була спрямована проти села Борівниці, жителів якого повстанці звинувачували в антиукраїнських діях. Ось як описує її учасник Іван Кривуцький: «Уночі на 21 квітня три наші сотні оточили Борівницю, і як тільки засіріло, почався бій. Найдовше захищалися ті, що вибралися на дзвіницю костелу. “Сліпий” [справжнє прізвище Котвіцький, командир польської збройної групи — В. В.] зі своєю п’ятіркою “волиняків” утік відразу після перших пострілів. До 10-ї години все затихло, лише горіло кілька хат. Загинуло троє наших стрільців. З місцевих поляків, які здалися, було відібрано, здається, 27, які вирізнялися під час нападів на українські села разом із Котвіцьким. Їх розстріляли серед села, а інших відпустили. Поспішаючи, попередили все населення, щоб вибирались із хат, бо о 14-ій годині будемо палити село»⁴⁰². Автор мемуарів не наводить кількості загиблих у ході штурму поляків, яка мала би бути значною, зважаючи на те, що оборона села була завзятою.

Отож, навесні 1945 року подальше розростання конфлікту було більш ніж імовірно, він міг набрати масштабів протистояння на Волині чи Галичині у 1943—1944 роках. На заваді цьому стали переговори 29 квітня 1945 року у Селиських Березнівського повіту між представниками українського і польського підпілля та підписання угод про перемир’я і співпрацю у боротьбі з НКВД⁴⁰³. На думку згаданого вище учасника переговорів Івана Кривуцького, безпосереднім приводом для перемовин стала повстанська акція проти Борівниці. Поляки відзначили, що її проводили не сили самооборони, а добре озброєні і струк-

⁴⁰¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 79. — Арк. 187.

⁴⁰² Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...». — С. 56.

⁴⁰³ Детальніше про переговори: Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945—1947. — Warszawa, 1997.

туровані відділи УПА. Це засвідчило наявність вагової збройної сили українців, а отже, схилило поляків до миру⁴⁰⁴.

Розбудова в цьому терені українських повстанських відділів, що стала наслідком польських акцій, не лише зупинила їх, але й посприяла зближенню польського та українського національних рухів.

Досягнуте перемир'я вилилося в суттєве зменшення масштабів взаємного протистояння, а відтак і в сповільнення темпів виселення українців. «У квітні кількість АКівських нападів зменшилася, — звітували своєму керівництву співробітники НКВД про ситуацію на Закерзонні, — і тому населення під різними приводами утримується від виїздів, а часто забирає подані заяви»⁴⁰⁵. Далі у документі наводяться такі цифри: спалено 180 українських господарств, вбито і поранено 620 цивільних українців.

21 травня 1945 року відбулася наступна зустріч між представниками обох підпільних рухів у селі Руда Ружанецька на Холмщині. З українського боку її учасниками були місцеві керівники підпілля, а також делегований найвищим керівництвом українського визвольного руху Юрій Лопатинський⁴⁰⁶. Через кілька днів, 27 травня, підпільники провели першу спільну акцію проти міліції Варяжа і Хороброва. Діалог тривав ще понад рік.

Хоча кількість жертв конфлікту в результаті перемир'я і зменшилася, проте зупинити протистояння відразу було неможливо, адже значна частина польських збройних угруповань не контролювалася польським підпіллям, а тому не вважала для себе обов'язковими ці угоди. Крім того, в терені й надалі активно діяли різноманітні кримінальні банди, що не мали чіткої політичної орієнтації чи навіть певного національного забарвлення.

⁴⁰⁴ Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...». — С. 57.

⁴⁰⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 371.

⁴⁰⁶ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny... — S. 90–92.

Одна з останніх кривавих акцій того періоду відбулася в українському селі Верховини 6 червня 1945 року. За підрахунками українських підпільників, жертвами стали 196 цивільних осіб⁴⁰⁷. Її виконавцями був відділ «Народових Сіл Збройних» (НСЗ) під командуванням Станіслава Секули — «Сокола». «Спеціальна комісія, — читаємо в документах слідства, — яка прибула на місце злочину, налічила серед останків 65 дітей віком до 11 років. Вбито також трьох старих людей віком понад 80 років»⁴⁰⁸. Учасник акції вояк НСЗ Мар'ян Ліпчак зізнавався: «Переважно стріляли без розбору, від найменших дітей до старих, такий був наказ Шарого [Мечислава Паздерського, одного з командирів загону — В. В.]»⁴⁰⁹.

Трагедія села Верховини цікава не тільки тому, що стала однією з останніх у період весни — літа 1945 року, а й тому, що її розголос забезпечила польська комуністична влада. Було створено спеціальну комісію, її матеріали публікувалися в тодішній пресі. Очевидно, все для того, аби скомпрометувати польське антикомуністичне підпілля. Про трагедію інших українських сіл, знищених зокрема з участю комуністичної влади, воліли не говорити взагалі. «Ті, хто кричать і судять за Верховини, — читаємо про це в листівці ОУН, — самі одночасно допускаються до таких самих злочинів, самі їх організують і проводять»⁴¹⁰.

Врешті зусилля керівників українського та польського визвольних рухів увінчалися успіхом, і взаємне поборювання влітку 1945 року практично припинилося. А разом із тим було цілком заблоковано переселення. Звіт українського підпілля за липень — серпень цього року говорить: «Акція виселювання українців до УРСР продовжується далі, однак в останніх місяцях не дала більших результатів. Повіїздили деякі кацапські оселиці Лемківщини і рештки записаних перед тим Холмщаків»⁴¹¹.

⁴⁰⁷ Miśiło E. Repatriacja czy deportacja. — Warszawa, 1996. — Т. 2. — S. 121.

⁴⁰⁸ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 142.

⁴⁰⁹ Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej... — S. 372.

⁴¹⁰ Miśiło E. Repatriacja czy deportacja. — Т. 2. — S. 121.

⁴¹¹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 5. — Арк. 90–92.

Розділ 2

1945—1946 роки. ПЕРЕГОВОРИ, ПЕРЕМИР'Я, СПІВПРАЦЯ З ПОЛЬСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ

Перемир'я між українським та польським підпіллям створювало підстави для налагодження тісніших стосунків між ними і їх переростання в активну співпрацю. Тим паче, що ситуація, в якій опинилися обидві сторони після завершення Другої світової війни, вимагала цього. Для поляків, після масових репресій проти національного підпілля і створення підконтрольних Москві органів влади, стала зрозуміла хибність їхнього ставлення до СРСР як союзника, дедалі утопічнішими видавалися сподівання на допомогу західних держав.

Для українського визвольного руху визначальними у міжнародній політиці післявоєнного періоду стають спроби створити єдиний антирадянський фронт поневолених СРСР народів, особливо тих із них, що опинилися під впливом Москви після 1945 року. Одним із найважливіших кроків творення спільного анти-тоталітарного фронту, на думку керівництва ОУН та УПА, було налагодження дієвої співпраці з польським підпіллям. «Передумовою перемоги над московсько-більшевицьким імперіялізмом, — читаємо в одному з документів українського підпілля, — є активна участь у спільному фронті боротьби проти нього народів українського і польського. Оце твердження впливає з таких фактів:

1. Довговічна ворожнеча між обома народами уможливила завжди розрив ворожих обом народам імперіялізмів Москви і Берліна, а передовсім причинилася до зросту сил московського імперіялізму, що в результаті приносило завжди поневолення України і Польщі.

Український і польський народи є найчисленнішими народами в комплексі середньої, південної, північної та східної

Європи і підсоветської Азії і в сучасний момент виказують найбільшу життєву та національно-визвольну снагу й динаміку в їх боротьбі проти московського імперіалізму.

2. Зроблені досі спільні кроки, зокрема в умовах німецької окупації Польщі і України, в напрямі ліквідації ворожнечі, порозуміння та спільних акцій проти московсько-німецьких імперіалізмів дали добрі наслідки, заохочують і зобов'язують до розбудови досі зробленого»⁴¹².

Тому після 1945 року польське питання в загальній стратегії українського визвольного руху не тільки не втратило актуальності, а й навпаки, набуло додаткової гостроти. Дуже яскраво видно зміну курсу в розвитку українсько-польських відносин з інструкції для пропагандистів на 1945 рік, яка була фактичним втіленням загальної стратегії ОУН у життя. Якщо у раніше згадуваних аналогічних вказівках з 1944 року, по суті, наголошувалося на неможливості співпраці з поляками, акцентувалося на продовженні боротьби з ними, то в наступній вже читаємо: «Відкидаємо в теперішній момент відплатні акції проти польського населення як недоцільні, бо вони не дадуть на довшу мету бажаного вислідку, а навпаки, можуть спровокувати ще більші наслідки. По-друге: такі акції, хоч яко відплатні були би у великій мірі оправдані, все ж таки поставили би нас в очах кожної незаінтересованої — третьої сторони до певної міри нарівні з тими, які dokonують цих злочинів на українцях. А нам не вільно за жодну ціну дати себе стягнути з тих ідейних позицій, які ми займаємо [...]. Ми визнаємо й обстоюємо тільки великі, шляхотні вільностеві ідеали, згідні з культурою і загальними людськими принципами моралі. Відплатні акції проти загалу населення і система збірної відповідальності не згідні з цими принципами, і ми їх відкидаємо. Збірну відповідальність осуджуємо найгостріше, як систему варварства. Ми не дозволимо жодними непродума-

⁴¹² Вихідні позиції (напрямні для розмов) // Україна в Другій світовій війні. Українсько-польські взаємини. — Львів, 2005. — С. 351.

ними поривами пімсти сплямити наші чисті прапори. По-третє: такі акції наші вороги використали б негайно усією силою пропаганди проти нас і роздули б до величезних розмірів»⁴¹³.

Програмні засади українсько-польського порозуміння після Другої світової війни відображені в цікавому документі українського підпілля «Думки в справі урегулювання польсько-українських відносин та в справі організації спільного визвольного фронту». Невідомий автор цієї декларації зазначає, що після розгрому німецького імперіалізму обов'язком для польського та українського народів, а також цілого культурного світу є об'єднати свої зусилля для протистояння більшовицькому імперіалізму — другому найстрашнішому ворогу Польщі й України та всіх волелюбних народів. Далі документ подає перелік постанов, які мали бути реалізовані визвольними організаціями обох народів для налагодження спільної боротьби:

«1. Доложити всіх сил, щоби довести до замирення існуючі польсько-українські конфлікти й протидіяти фактично всім намаганням підступної большевицької політики роз'єднати і поставити проти себе наші сили.

2. Нав'язати тісну співпрацю наших політичних і військових сил у спільній визвольній боротьбі на теренах України й Польщі, на всьому просторі СРСР і всіх інших країв, окупованих большевицькими імперіалістами, та на міжнародній світовій арені.

3. Доложити всіх сил до організації і скріплення якнайширших розмірів спільного визвольного фронту всіх народів, поневолених і загрожених московсько-большевицьким імперіалізмом.

4. Будемо змагати до того, щоби дотеперішня ненависть і ворожнеча між нашими народами обернулася на приязнь, — щоби ця приязнь, створена в тяжких роках спільної неволі і спільної визвольної боротьби, стала основою приязні і спільної політичної співпраці наших народів в майбутньому по здобутті вільних незалежних держав.

⁴¹³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 11. — Арк. 137.

5. Найглибший інтерес України і Польщі та всіх інших народів Східної Європи, від Фінляндії і до Дарданелів і Туреччини, вимагає, щоб на просторі Східної Європи запанувала на місці московського імперіалізму — відвічної загрози для всіх вільних народів — система незалежних національних держав, а на місці реакційної сталінської тотальної тиранії — система правдивого західно-європейського демократичного ладу, опертого на засаді самовизначення народів і волі людських спільнот та одиниць.

6. У всіх взаєминах будемо шанувати існуючий під цю пору стан національних відносин на наших теренах. Висловлюємо надію, що спірне питання польсько-української границі буде вирішене у майбутньому між урядами польської та української держави дорогою приязного порозуміння.

Ми віримо, що з'єднання наших сил у спільному визвольному фронті спричиниться дуже поважно до розбиття й ліквідації московсько-большевицької тюрми народів та вийде на добро й щастя наших народів та всього людства»⁴¹⁴.

В іншому документі під назвою «Вихідні позиції» українською стороною сформульовано принципи, на яких мала би базуватися співпраця між національними рухами обох народів. Найважливішими серед них залишалися взаємне визнання боротьби народів за творення власної незалежної держави, окреслення спільного ворога — радянського імперіалізму, визнання етнічного принципу у визначенні кордонів із правом кожного народу на самовизначення, плекання в суспільствах обох народів атмосфери взаємоповаги та потреби співпраці⁴¹⁵. Очевидно, для польської сторони найважчим для сприйняття був момент визнання етнічного принципу визначення кордонів. Зважаючи на це, представники українського визвольного руху у переговорах із поляками готові були навіть на заміну цього принципу на

⁴¹⁴ За свободу народів. Із документів краєвої боротьби. — Прага — Відень: Українське представництво в АБН, 1946. — С. 69–70.

⁴¹⁵ Вихідні позиції... — С. 352.

принцип вільного самовизначення населення спірних теренів. Інформуючи про хід переговорів за кордоном, Степан Бандера писав до Романа Шухевича: «Ми будемо стояти на тих позиціях, що і в минулих переговорах. Все-таки необхідно домовитися з ними. Труднощі будуть ті самі, що і раніше, — на базі спірних територій. Можливо, було б замість етнографічного принципу прийняти форму вільного самовизначення з пропозиціями щодо здійснення деякого переселення, яке зобов'язані будуть провести окупаційні держави. У деяких наших людей є побоювання, що це мало б поганий відгук серед українців. По-моєму, така формула, по суті, нічого не міняє, оскільки наша територія самовизначається до України. А такою постановою цього питаннями ставимо поляків у ситуацію, при якій їм важко буде заперечувати такий принцип»⁴¹⁶.

Прагнення налагодити плідну співпрацю з польським національним рухом не було лише теоретичною розробкою ідеологів ОУН. Українські повстанці отримували чіткі вказівки щодо реалізації зазначених вище положень. Саме на польські терени припадало найбільше закордонних пропагандистських рейдів, метою яких було поширення антибільшовицького фронту боротьби. Найбільше листівок, звернень та інших пропагандистських матеріалів, виданих УПА до іноземців, призначалося для поляків⁴¹⁷. Уже в травні 1945 року командування УПА наказало: «Серед польського населення проводити зорганізовані рейди відділів, розповсюджувати літературу, проводити сильну пропаганду на предмет спільного визволення всіх поневолених і загрожених большевицько-московським імперіалізмом народів»⁴¹⁸.

⁴¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 42. — Арк. 17.

⁴¹⁷ Роман Дрозд у збірнику документів у розділі «Ставлення ОУН-УПА до Польщі і поляків» наводить за період 1945—1947 років 16 різноманітних звернень до польського народу. Див.: Drozd R. *Ukraińska Powstańcza Armia*. — Warszawa, 1998. — С. 138–206.

⁴¹⁸ *Do dowodców oddziałów UPA, prowidów rejonów i kuszczów // Karta*. — 1999. — № 29. — S. 67.

Підготування пропагандистських акцій серед жителів Польщі відбувалася не хаотично, а згідно з чітко розробленим планом. Наказ командування УПА від травня 1945 року застерігав вояків від проведення з власної ініціативи якихось спільних дій чи самовільних розмов із поляками⁴¹⁹. Керівництво українського визвольного руху приділяло значну увагу цим акціям, підготовка до їх здійснення спиралася на відповідні теоретичні розробки. Серед занять, які проводили політвиховники зі стрільцями УПА, було, зокрема, й таке: «Значіння наших рейдів по польських селах та поведінка стрільців між польським населенням». Заступник провідника ОУН на Закерзонні Василь Галаса написав спеціальну роботу «Рейди і політично пропагандивна робота серед польського населення», яка визначала такі завдання пропагандистської роботи:

«1. Піднести до максимального рівня антибільшовицькі настрої в польському середовищі і дати поштовхи до активізації безкомпромісної революційної боротьби проти Москви і її варшавської агентури в найширших розмірах.

2. Промостити шлях ідеї польсько-українського порозуміння на антибільшевицькій платформі і взаємного респектування суверенності обидвох народів, а одночасно пропагувати ідеї Антибільшовицького Блоку Народів (АБН)»⁴²⁰.

У зверненні до поляків так визначено завдання рейдів польськими землями: «Ми, Українські Повстанці, приходимо до Вас як приятелі і союзники. Метою нашого прибуття є детальне ознайомлення польського населення з фактами гноблення поневолених Москвою народів, поділитися з ним досвідом, як треба боротися з більшовизмом [...]. Звертаємося до всіх поляків, щоб допомагали нам інформацією і всім, що буде потрібно для нас. Бо ми воюємо проти Вашого ворога — Москви і є воя-

⁴¹⁹ Do dowodców oddziałów UPA, prowidów rejonów i kuszczów // Karta. — 1999. — № 29. — S. 67.

⁴²⁰ Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939—1947. — К., 2004. — С. 705.

ками протибільшовицького фронту, який вирішує також і долю Вашої вітчизни»⁴²¹.

Політичним проводом визвольного руху було підготовлено спеціальну директиву «Короткі вказівки для тих, які зустрічаються з поляками». Документ надзвичайно цікавий як свідчення того, наскільки серйозно ставилися керівники українського визвольного руху до спроб налагодження стосунків із поляками. Він конкретизує теми та можливий зміст розмов із польською громадськістю. Щодо загальних тем зазначалося: проповідувати найширші, загальнолюдські ідеали свободи, братерства, любові, гуманізму, християнської культури, демократії, соціального прогресу; закликати проти варварства, реакції, терору, диктатури, тиранії. Головним гаслом визначено: «Воля народам! Воля людині!» У розмовах на політичні теми важливо було акцентувати на великій загрозі для обох народів з боку московського імперіалізму. При цьому наголошувалося, що поляки її суттєво недооцінюють, бо мають надто мало досвіду спілкування з більшовиками, натомість досвід українців вимірюється 25 роками боротьби.

Розділ «Конкретизація» містить тези: «Спільний визвольний фронт усіх поневолених і загрожених большевицьким імперіалізмом народів. Це дасть: спільну силу для підваження СРСР зсередини, найсильніший політичний фактор назовні, повну компрометацію большевицької системи в світі і спонуку до еventуального скорішого виступу альянтів [...]. Україна має азійський комплекс і схід Європи, також немало вже зроблено на Балканах. Вони [поляки — В. В.] мають Захід, вікно в Європу, світове значення. Злучення усіх сил й усіх можливостей дасть справжню реальну силу, дасть і нам, і їм кращу перспективу та допоможе їх предмету, якого кров'ю торгують по всіх світових ярмарках — конференціях, дійти до ролі підмету в новій політичній системі»⁴²².

⁴²¹ Drozd R. *Українська Powstańcza Armia.* — С. 194.

⁴²² За свободу народів... — С. 69–70.

Щоб здобути прихильність польського населення, керівництво українського підпілля наказувало воякам УПА під час жнив: «У тих селах, де поміж українцями живуть поляки, і де ми настільки сильні та зорганізовані, що будемо керувати весняними засівами та іншими подібними працями, не поминати в плані загальної помочі також поляків, але допомагати також їм»⁴²³. З цією ж метою українських повстанців застерігали щодо особливостей реквізицій продуктів та інших речей серед поляків. «Нашу збіркову акцію серед польського населення, — читаємо у спеціальній інструкції, — треба трактувати як добровільну і, з другої сторони, як акцію пропагандивну, та відповідно до цього поводитися. Невдачу збірки не трактувати як невдачу політичну. Хоч ми в якомусь випадку зберемо серед поляків мало обуви, білля чи харчу, але залишимо пам'ять, що ми поводитись примірно, нікого не тероризували зброєю, нічого не вимушували і, відправлені "з нічим", попрощалися добрим словом, — тоді це при одночасних пропагандивних розмовах дасть нам політичний капітал і допоможе навіть і в кращому проведенні збіркової акції в майбутньому»⁴²⁴.

Родинам загиблих у боях з УПА вояків ВП повідомляли про їхні втрати такими листівками: «Повідомляємо, що дня ... (дата, місцевість) згинув в бою з відділом Української Повстанської Армії (УПА) ... (ім'я, дані), що стверджено на підставі ... (документи, знайдені при поляглому, записки, листи, зізнання полонених). Повідомляючи про те Вас, просимо повідомити рідню і знайомих покійного. Висловлюємо при цій нагоді наше співчуття, що блаженної пам'яті (прізвище) був змушений віддати своє життя не за справу свого народу, але за інтереси большевицьких окупантів — ворогів українського і польського народів»⁴²⁵.

⁴²³ ГДА СБ України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 4. — Т. 22. — Арк. 52.

⁴²⁴ Там само. — Арк. 50.

⁴²⁵ Там само. — Арк. 51.

* * *

Пропагандистська кампанія швидко почала давати результат, змінюючи ставлення польського цивільного населення до українських повстанців. Зі звіту УПА з кінця 1945 року: «Пропагандивні рейди по польських селах переконали точно польські маси, що ми проти мирного польського населення не виступаємо, а б'ємо тільки агентів і вислужників НКВД»⁴²⁶.

Наведені вище ідейно-програмні засади були також платформою для проведення переговорів із поляками як в еміграції, так і на теренах Закерзоння. Перші з них тривали в Римі з участю представників Закордонного представництва Української головної визвольної ради та польського лондонського еміграційного уряду до 1946 року, проте завершилися практично безрезультатно⁴²⁷. Натомість значно продуктивнішими були переговори, які велися безпосередньо на території дії обох підпільних рухів на Закерзонні.

Хоча й у цих перемовинах легко помітити несиметричність ставлення до них обох сторін. Протягом 1945—1946 років відбулося багато двосторонніх зустрічей між обома підпіллями, при цьому з українського боку учасниками були уповноважені найвищим керівництвом командири повстанських відділів чи очільники визвольного руху, а з польського боку переговори вели на свій страх і ризик окремі місцеві командири. Одним із них був Мар'ян Голембйовський, який всіляко намагався налагодити контакти з УПА. Коли навесні 1945 року це нарешті вдалося і він доповів своєму вищому командиру Яну Мазуркевичу, той тільки легковажно махнув рукою і сказав: «З хамами немає про що говорити»⁴²⁸.

⁴²⁶ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 4. — Од. зб. 48. — Арк. 86.

⁴²⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 4. — С. 390–414.

⁴²⁸ Gołębiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarzmionych // Dialogi — Biuletyn polsko-ukraiński. — 1987. — № 7–8. — S. 6.

11 липня 1945 року відбулася зустріч між представниками Перемиського окружного проводу ОУН та керівниками АК на тій же території. Мова йшла про співпрацю на локальному рівні, метою якої було не допустити непотрібного протистояння. Під час зустрічі українські повстанці передали затриманого ними під час грабунку в українському селі поручника АК «Зигмунта» для здійснення над ним суду польськими підпільниками. Серед питань, які обговорювалися, — боротьба із кримінальними групами. Українські повстанці запевнили, що вони повністю контролюють поведінку українського населення і не допустять жодних самовільних антипольських виступів. Натомість представник польської делегації визнав, що командування АК значно гірше контролює терен і може відповідати лише за своїх вояків. «Слід зазначити, — повідомив польський делегат, — що останнім часом створилися групи, якій діють на власний розсуд. До таких відноситься група "Яструба" (Слепого), що здійснює грабежі і терористичні акти в цьому районі проти українського населення і яку АК збирається ліквідувати»⁴²⁹.

Незважаючи на взаємовигідні контакти і співпрацю на локальному рівні, у листопаді 1945 року командування АК видало наказ про категоричну заборону переговорів з УПА. Однак Голембйовський порушив його і продовжував підтримувати зв'язки з українцями. Повстанські командири з обох сторін домовилися про взаємний обмін інформацією та узгодження своїх дій. Польські підпільники навіть організували зустріч представників українського підпілля з англійським кореспондентом, який контактував із ними⁴³⁰. Врешті справа дійшла й до спільних українсько-польських бойових акцій⁴³¹. Однією з найвідоміших спільних операцій став штурм Грубешева об'єднаними силами УПА та польського підпільного формування ВіН, що прийшло на

⁴²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 40. — Арк. 44.

⁴³⁰ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 14. — Арк. 111–118.

⁴³¹ Мотика і Внук у своїй книзі говорять про п'ять імовірних акцій, див.: Мотука Г., Wnuk R. Pany i rezuny... — S. 155–175.

заміну АК. Зважаючи на важливість цього бою, розповімо дещо детальніше, тим паче, що маємо кілька докладних звітів про його перебіг⁴³².

Вперше ідею збройної співпраці втілено в життя 6 квітня 1946 року — тоді підпільники УПА і ВіН провели успішну акцію на станцію Вербковичі. Незабаром виникла потреба провести масштабнішу наступальну операцію на містечко Грубешів. Вона мала як конкретні практичні завдання — залякати комуністичні каральні органи, звільнити заарештованих, захопити документацію влади, так і політичні — маніфестація спільної боротьби українців та поляків. Ідея штурму Грубешева належала полякам, її ретельно обговорили на черговій зустрічі між представниками УПА та ВіН 18 травня 1946 року. Тоді ж визначили дату наступу — ніч із 27 на 28 травня.

Грубешів — типове для цього регіону провінційне містечко, більшість будинків дерев'яні, лише кілька в центрі муровані. Місто було перетворено на важливий центр нової влади: тут містилися повітові управління безпеки, міліції, комуністичної партії, розташовано гарнізон НКВД (близько 220 солдатів) та штаб-квартиру переселенчої комісії, яка організовувала виселення українців в УРСР. Недалеко за містом стояли вояки 5-го піхотного полку ВП та 32-го відтинка військ прикордонної сторожі. Отже, ворожі сили були досить поважні, хоча польські підпільники обіцяли, що вояки ВП та прикордонники не візьмуть участі в бою.

Зустріч між учасниками планованого наступу відбулася 26 травня в лісі недалеко Грубешева. З українського боку в ній брали участь вояки сотень «Давида», «Яра», «Чавса» та боївки Служби безпеки, з польського — відділи ВіН «Млота», «Слепого», «Віктора», «Геля». «Між стрільцями нашими і ВіН, — читаємо у

⁴³² На сьогодні відомо сім звітів, написаних учасниками акції, що є свідченням великої уваги, яку керівництво українського підпілля надавало цій акції. Очевидно, зібрані матеріали мали бути використані також у подальшій пропагандистській роботі ОУН. Див. ці звіти: Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 39. — С. 451–482.

звіті про зустріч, — почалася розмова, пізнавали себе, оповідали про минулі стрічі — коли ми ще були ворогами»⁴³³. Очевидно, пізнавали колишніх ворогів не тільки прості вояки, але й їхні командири. Серед них, до прикладу, був Станіслав Ксьонжек — «Вирва», на той момент комендант Замоїського інспекторату ВіН, а два роки перед тим — один із командирів АК, які проводили так звану грубешівську революцію. Серед українських старшин, зрозуміло, були учасники антипольських акцій. Проте це не завадило колишнім ворогам ретельно спланувати наступ на спільного ворога.

Згідно з розробленим планом, 120 вояків УПА отримали завдання штурмувати приміщення НКВД, боївка СБ — переселенчу комісію, вояки ВіН мали нападати на польську безпеку (УБП), міліцію та осередок компартії⁴³⁴. Особливістю цього бою було використання українськими повстанцями так званих торпед — трофейних німецьких 150-міліметрових турбореактивних снарядів. Торпедник для цих снарядів винайшов чотовий УПА, уродженець Полтавщини Гриць Руденко, для запуску застосовували електричний струм або підпалену солому. Про точність наведення снарядів говорити не доводилося, їхнє використання мало за мету не стільки завдати фізичної шкоди ворогові, як залякати. Учасники бою згадували: «торпеди» летіли з пронизливим ревом літака, залишаючи за собою вогняний слід, як у комети.

Власне з артобстрілу міста й почалася атака повстанців, за свідчивши серйозність їхніх намірів. «Першу торпеду, — згадував «артилерист» УПА, — пустив я в кошари (казарми) НКВД. Торпеда попала всередину. Перед випущенням торпеди в будинку було світло, та видно було, що всередині кімнати робиться. Отже, я бачив, як двоє большевиків милось, а пізніше убирались. По вибуху торпеди я не бачив вже жодного світла, ані людей в кімнатах»⁴³⁵.

⁴³³ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 39. — С. 454.

⁴³⁴ Там само. — С. 453–454.

⁴³⁵ Там само. — С. 471–472.

Бій у місті тривав півтори години, за цей час розбито будинки НКВД, УБП, пошти, захоплено комендатуру міліції, знищено автомобілі та документацію, звільнено з полону 25 в'язнів. Невдачею закінчився штурм переселенчої комісії — її чиновники виявилися дуже добре озброєними і зуміли відбити атаку повстанців. Вояки ВП, як і обіцяли польські підпільники, не взяли участі в бою у місті.

Об'єктивно оцінити кількісні втрати у бою важко: як звично, кожна сторона подає дуже відмінні цифри. Згідно з повстанськими звітами, НКВД та польські комуністичні сили втратили близько 100 вояків вбитими, натомість комуністи офіційно повідомили про загибель 9 вояків НКВД, 5 польських прикордонників, 2 функціонерів комуністичної партії та 2 службовців УБП⁴³⁶. З боку повстанців двоє українців загинули в місті, троє при відступі з нього і ще троє, в тому числі український командир операції Євген Штендера, були поранені.

Значно більшими були політичні втрати комуністів — результативна атака на певний час практично паралізувала їхню репресивну активність. Інформація про успішну українсько-польську акцію позбавила владу можливості спекулювати на протистоянні між обома народами.

В одному з повстанських звітів із червня 1946 року про ситуацію на Закерзонні читаємо: «Між польським підпіллям і нашим занотовано в ряді місцевостей добрі взаємини. Поляки в багатьох місцевостях домовляються про достарчення їм німецької амуніції, якої їм не достає; в заміну пропонують російську або якийсь товар. Одначе часто поодинокі власновольні акти українців проти поляків також нерідко трапляються, чи то з пімсти за попередні кривди, чи для звичайного грабунку, виводять поляків дуже скоро з рівноваги, й вони сейчас [нрзб.]лять погрозами відновлення терористичних акцій. Факт замирення між польським та українським підпіллям, хоча він ще дуже хиткий

⁴³⁶ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945—1947. — Warszawa, 1997. — S. 169.

і не прибрав уже розмірів ширшої співпраці, затривожив, як треба було сподіватись, найбільше большевицьких окупантів. Вони вдарили в усіх польсько-большевицьких газетах на алярм та намагаються розбити це порозуміння шалено шовіністичною протиукраїнською пропагандою»⁴³⁷.

Занепокоєність активною співпрацею українського і польського підпільних рухів весною 1946 року висловлював і керівник Міністерства державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Савченко, який розіслав інформацію про переговори в усі обласні управління МГБ Західної України. При цьому наказав: «Під час проведення агентурно-оперативних заходів і чекістських операцій звернути особливу увагу на виявлення українсько-польських нелегальних документів і інших матеріалів, що підтверджують якоюсь мірою факти переговорів [...]. Піддати кваліфікованому допиту заарештованих з числа керівного складу ОУН-УПА і АК з питань переговорів і угоди між українськими і польськими націоналістами в останній час»⁴³⁸.

Та незважаючи на військовий успіх акції у Грубешеві та ефект залякування, який справив факт співпраці між українськими та польськими підпільниками на представників комуністичної влади, розвинути далі співпрацю у політичній площині не вдалося. На чергових українсько-польських переговорах, проведених уже після цієї операції, командир Замоїського інспекторату ВіН Станіслав Ксьонжек — «Вирва» (наступник Мар'яна Голембйовського після арешту останнього на початку 1946 року) повідомив свого українського колегу, командира Тактичного відтинка УПА «Данилів» Євгена Штендеру — «Прірву», що лондонський уряд проти підписання будь-яких порозумінь із УГВР та співпраці польського і українського підпілля, а також забороняє відділам ВіН проводити бойові дії разом із упівцями⁴³⁹.

⁴³⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 67.

⁴³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 4. — Арк. 6–7.

⁴³⁹ Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії УПА // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26–27. — С. 223.

Проте вже незабаром це питання перестало бути актуальним: до кінця 1946 року польське підпілля практично згорнуло свою діяльність, а отже, співробітничати з ним стало неможливо.

Перемир'я між українським та польським визвольними рухами протягом другої половини 1945—1946 років, на жаль, не гарантувало повного спокою для цивільного населення, яке й надалі залишалося об'єктом атак кримінальних банд. З повстанського звіту з вересня 1945 року: «В надсянських селах, де переселенча акція перейшла на початку місяця вересня, поодинокі українські села і поодинокі родини були у звітному місяці об'єктом нападів польських цивільних банд з-за Сяну. Тут польські банди виступали в характері АК або звичайних банд. Ця їхня бандитська акція не мала зорганізованого характеру й не принесла великої шкоди українському населенню»⁴⁴⁰.

⁴⁴⁰ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 10. — Арк. 62.

Розділ 3

1945—1947 роки. У боротьбі з комуністичною владою Польщі

1. Українське повстання

Протягом наступного періоду (осені 1945 — весни 1947 року) українське цивільне населення страждало найбільше від збройних формувань польського комуністичного уряду, що поставив собі за мету очистити від українців східні терени нової Польщі. Відбувалися окремі переговори українських повстанців із представниками влади на місцях. Проте вони не мали жодних перспектив, адже місцеві комуністи чи міліція йшли на них лише для гарантування власної безпеки з боку бандерівців, а тому не хотіли й не могли брати на себе жодних зобов'язань щодо припинення владою антиукраїнських акцій. Тому протистояння між українцями та поляками, тепер переважно тими, хто представляли силові та владні структури комуністичної Польщі, продовжилось.

При цьому слід зазначити, що ОУН не ставила собі за мету загальнонародне антикомуністичне повстання українського населення на цих теренах. Її головним завданням було захистити українців, завадити їх виселенню. У спеціальних інструкціях із серпня 1945 року, які регламентували ставлення до поляків та нової влади, зазначалося: «Там, де будуть вимагати від українського населення лише заведення адміністрації, зложення контингентів, нормалізації відносин і т. п., загал населення повинен це виконувати. Теперішній час на цих теренах не дозволяє на це, щоби загал українського населення поставив загальний, безоглядний збройний спротив в заведенню державної адміністрації і т. п. В тих околицях, де будуть вимагати лише такої нормалізації відносин і не будуть стосувати примусового виселювання чи винищувального терору, — треба до цього застосуватись. Треба тоді спеціально уникати таких потягнень, які заго-

стрували би відносини»⁴⁴¹. Проте уникнути ескалації не вдалося через рішучу налаштованість нової польської влади швидко та остаточно вирішити українське питання на східних територіях.

Тоді ж у серпні стан справ із виселенням залишався невідзначеним, тривало інформаційне протистояння влади та українського підпілля. Перша намагалася представити переїзди вкрай позитивно, друге — як велике зло для переселених. У той час багато виселених українців поверталися до своїх домівок, і їхнім поверненням намагалося скористатися українське підпілля, аби утримати на місці інших. «В терени захитані, zagrożені виїздом, — читаємо в інструкції з серпня, — треба вислати добрих пропагандистів, щоби піддержали населення на душі. До цього можна використати з великим успіхом тих, які виїхали, і тепер голі й босі втікають сюди назад. Таких вже є багато. Декуди вернула половина сіл. Треба між ними вибрати пропагандистів мужчин чи жінок, ще відповідно перешколити і післати в другі околиці, zagrożені виїздом, хай скажуть людям правду про благодаті виїзджаючих»⁴⁴².

У вересні 1945 року, коли для комуністів став зрозумілий крах акції добровільного переселення, вони вирішили надати їй нової форми через залучення урядових військ. З довідки народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Рясного дізнаємося про радянську участь у прийнятті такого рішення. «За клопотанням НКВД УРСР, — читаємо тут, — через товариша Л. П. Берію Тимчасовий Польський уряд виділив дві дивізії Війська польського для боротьби з бандами УПА і забезпечення евакуації українського населення на території Польщі»⁴⁴³. Тобто з цього документа випливає, що ініціатива залучення військ до депортації належала радянській владі.

⁴⁴¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 11. — Арк. 139.

⁴⁴² Актуальні завваги. 10.08.1945 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

⁴⁴³ Переселення поляків та українців 1944—1946. — Варшава — К., 2000. — С. 610.

Брутальність поведінки військових щодо цивільного населення, залякування та вбивства були щоденною практикою нового періоду депортацій. Це стало причиною чергового витка кривавого протистояння.

9 вересня 1945 року командир Воєнної округи «Сян» Мирослав Онишкевич видав наказ відділам УПА про початок масштабної збройної акції, спрямованої на зрив насильницького викинення українців із Закерзоння. У цьому документі читаємо: «Всюди там, де будуть відповідні можливості, перевести боєві акції проти тих, які переводять виселення, знищувати виселенчі комісії та всіх інших, які змушують до виселення. Виселені українські села обов'язково спалити так, щоби не остали жодні будинки ні будівельний матеріал»⁴⁴⁴.

Через тиждень після початку насильницьких депортацій керівництво підпілля відзначало перші обнадійливі результати своєї діяльності: «Досвід останніх днів показує ще раз, що однастайний рішучий опір населення проти виселення є можливий і дає добрі висліди. Виїхали тільки ті села, які дали себе залякати акцією війська і погрозами. Села, які втікали, ховалися, а жінки, які остали, не боялися, але заявили, що ми не вступимося, не виїдемо, згинемо, але своєї землі не кинемо — по різних труднощах остали на місці. Такі села потерпіли тільки від грабунків»⁴⁴⁵.

Пропагандисти підпілля за головне завдання мали підтримувати і посилювати опір людей, інші підпільники — бути готовими до збройного його захисту. «Там, де будуть стосувати до населення терор, побої, розстріли й т. п., наказується негайно виступити збройно всіма силами. Стріляти переселенчі комісії, атакувати тих, які переводять виселення й тероризують населення, зривати мости, телефони, рейки»⁴⁴⁶.

⁴⁴⁴ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 1. — Арк. 1.

⁴⁴⁵ Інструкція. 15.09.1945 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

⁴⁴⁶ Там само.

Вже через два дні після видання цієї інструкції провідник Закерзонського краю ОУН Ярослав Старух жорстко критикував своїх підопічних за недоліки в організації опору і недостатню стійкість у критичній ситуації. «Провідники терену, замість підготувати своїх людей до героїчного опору й оборони, самі улягають часто панічним настроям, — писав він. — Замість гарячим серцем, палким словом і твердою рукою держати керму життя й боротьби, вони самі ходять непевні, що робити, й тільки випитують населення, “що чувати”, де облава, куди тікати»⁴⁴⁷. Для опанування ситуації провідник вимагав застосування крайніх засобів: «Тих, які будуть вагатися, — ганьбити й карати, а навіть розстрілювати! Натиснути на цілий організаційний апарат найтвердішими засобами для переведення цієї кампанії, для практичного переведення акції оборони перед виселенням!»⁴⁴⁸. Врешті паніку і непорозуміння перших днів вдалося подолати: українське підпілля організувало системний опір депортації, який тривав майже два роки, до весни 1947 року.

Наприкінці 1945 — у першій половині 1946 року акції УПА вилилися у повномасштабну партизанську війну: періодичні напади на військові гарнізони, виселенчі комісії, навіть на невеликі міста, нищення комунікацій (доріг, мостів, залізничних станцій, телефонного і телеграфного сполучення), спалення виселених українських сіл, аби їх не заселили поляки. При цьому акції проводилися доволі великими військовими з'єднаннями — сотнями, а іноді й куреннями, які зводили відверті наступальні бої з польським військом.

Врешті події переросли у те, що сучасний польський дослідник Гжегож Мотика називає «українським повстанням»⁴⁴⁹. Навіть польські комуністичні автори визнають, що більш як півроку ініціатива у бойових діях повністю належала УПА, яка проводила

⁴⁴⁷ До інструкції з дня 15.09.1945 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

⁴⁴⁸ Там само.

⁴⁴⁹ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — С. 269–355.

активні наступальні дії. Люблінський воєвода Рузга, описуючи активність українських повстанців у жовтні 1945 року, просив Варшаву про виділення додаткових військових сил для їх придушення. «Оскільки операція українських банд є широкомасштабною, — читаємо в його листі, — а Народна міліція, Управління громадської безпеки і полк внутрішніх військ не можуть протистояти цим бандам з огляду на їх чисельність і добре озброєння, прошу громадянина Міністра залучити військо з метою ліквідації банд і повернення спокою на ці території. Тоді можна буде спокійно здійснювати переселення українського населення до УРСР»⁴⁵⁰.

Паралельно зі збройними діями українські повстанці розгорнули широку пропагандистську кампанію, спрямовану на цивільних поляків. Її метою було заручитися підтримкою у спробах зірвати виселення. «Сьогодні вивозять нас, а завтра Вас, — читаємо у зверненні "Поляки" від 10 вересня. — Наша доля однакова. Тільки Вас ще пробують дурити польськими мундирами, гербом, прапорами, виборами, відзнаками та гарними, але фальшивими словами про демократичну Польщу. Однак рішає про все не польський народ, але Сталін і його кліка. [...] Поляки! Наша доля тепер однакова і наш шлях до волі той сам! — Зустрінемося незадовго знову, або разом на Сибірі, — або разом в новому вільному світі на руїнах московської тюрми народів. Це залежить в найбільшій мірі від нашої постави і від нашої боротьби. Ставайте, отже, до спільної визвольної боротьби за спільні, великі вільностеві ідеали народньої і особистої людської свободи!»⁴⁵¹

Попри наступальні і проактивні дії УПА, застосування польськими військовими сили при переселенні швидко почало давати результат. Кількість виселених восени 1945 року знову зростає. «11.10 в с. Дубрівка ВП викидало населення з хат, — читаємо про це в підпільному звіті. — З помешкань викидали лю-

⁴⁵⁰ Переселення поляків та українців... — С. 590.

⁴⁵¹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 30. — Арк. 84.

дей і всю хатню обстановку на подвір'я, били людей, внаслідок чого солтис цього села поїхав до Сянока, привіз виселенчу комісію, в якій записалось 50 українських родин на виїзд. Не записалось тільки 11 українських родин»⁴⁵².

Крайовий провідник ОУН на Закерзонні Ярослав Старух, аналізуючи перший місяць насильницького вивезення, вважав, що за лаштунками цього процесу діє радянська влада, яка, між іншим, ставить собі за мету подальше розпалювання польсько-українського конфлікту. «Усім тим, — пише він про виселення, — кермують до найменших дрібниць большевицькі старшини в польських мундурах [...]. Вони власне натискають всіма силами на переселення й намагаються надати тій акції якнайбільш терористичні форми. Опісля другі, вже в більшовицьких мундурах, на кордоні, в переселенських комісіях чи за кордоном звалюють на поляків і намагаються серед вигнаних, стероризованих людей розбудити ненависть до "палячків", які таке з нашим народом виробляють»⁴⁵³.

Тим часом між відділами УПА та ВП восени 1945 року розгорілися запеклі бої. «Дня 11 вересня сотня УПА заатакувала польське військо в селі Жогатин, — читаємо у звітах за жовтень 1945 року, — яке знущалося жорстоко над українським населенням і змушувало до виїзду. Ворог мимо великої чисельної переваги втратив 18 вбитих, 16 ранених і рятувався панічною втечею. Здобуто амуніцію і телефонічні апарати. Багато амуніції втратив ворог у вогні. Між вбитими є кількох старшин. В багатьох інших місцевостях відбулися бої. Терористичним частинам військ і міліції ворога завдано поважних втрат. Від границь Словаччини до Бугу спалено багато сіл, з яких польсько-большевицькі людоїди вигнали українське населення. В багатьох місцевостях загал населення ставляв терористам з польського війська й міліції рішучий, завзятий спротив. Акція виселювання українців переміни-

⁴⁵² АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 17. — Арк. 107.

⁴⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 31. — Арк. 202.

лася у важку боротьбу великих розмірів. Ця боротьба стає щораз більше широка й голосна, чого ворог боїться»⁴⁵⁴. Повстанські документи подають інформацію про десятки нападів відділів ВП на українські села та про бойові виступи УПА. У підсумковому звіті про ситуацію на Закарпатті за листопад вказано, що на теренах Перемищини від початку акції спалено 46 сіл⁴⁵⁵.

Згаданий вище наказ від вересня 1945 року передбачав знищення залишених українських сіл. Проте часто господарства швидко заселялися польським населенням, що приводило до чергових польсько-українських зіткнень. «29.12 відділи командирів Хріна і Дідика спалили село Новосільці (200 чисел). З того села поляки вигнали в місяці липні 45 українських родин. Новопоселені поляки на сусідні польські села ставили завзятий опір, і сотні мусіли зводити бій. З ворожої сторони впало около [нрзб.] вбитих та багато ранених. Здобуто кріси й амуніцію. З нашої сторони один легко ранений. На згарищах розкинено летючки: "Поляки виселенці!"»⁴⁵⁶

* * *

Активна відповідь українських повстанців призупинила подальше стрімке розростання переселенчої акції. Новий спалах протистояння припадає на початок 1946 року. «1 січня 1946 року, — читаємо у звіті УПА, — о год. 20.00 відділ У-2 провів акцію спалення двох польських бандитських сіл: Дилягова та Сільниця. Поляки, мешканці цих сіл, нападали на довколишні українські села, грабували та тероризували наше населення. Підвідділ 504 і 506 спалив Дилягову, а підвідділ 505 і БСБ спалив Сільницю. Поляки повтікали за річку Сян і опору не ставили. Спалено: 2 села (усі будинки). Здобуто: 12 штук худоби та 4 коні»⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 249.

⁴⁵⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 31. — Арк. 204.

⁴⁵⁶ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 15. — Арк. 59.

⁴⁵⁷ Misilo E. Repatriacja czy deportacja. — Т. 2. — S. 28.

Протягом усього січня тривають завзяті бої між УПА і ВП. Згідно з даними узагальненого звіту, за цей місяць відбулася 31 збройна сутичка. Повстанці втратили 47 вояків вбитими і 26 пораненими. З боку ВП втрати становили 89 вбитих і 41 раненого. «Польський терор по відношенні до українського населення у звітному місяці, — читаємо у тому ж звіті, — заключається в слідуючих цифрах: вбитих, постріляних і помордованих українських селян бандами в ВП — 40, ранених 12, арештованих 357»⁴⁵⁸.

7 січня 1946 року відділи УПА вчинили напад на містечко Бірча — опорний пункт польських військ у районі. Тижнем раніше, 1 січня, загони польського війська з цього містечка атакували село Ляхава. «В селі, — написано у повстанському звіті, — розпочали тоді свій кривавий танець. З хат забрали тоді 7-ох господарів-українців у віці 40–80 р. та 2-х хлопців по 16 років, та всіх розстріляли біля школи. Одного застріленого господаря вкинули в вогонь»⁴⁵⁹. Наступного дня брутально викинено більше 300 українців із села Монастирець, 6 січня вранці, напередодні Святвечора, польське військо з Бірчі атакувало село Добре.

Така активність гарнізону Бірчі на антиукраїнському фронті не могла залишитися непоміченою для командування УПА на Закерзонні. Ще наприкінці 1945 року кілька сотень УПА вчинили два наступи на це містечко. Найуспішнішою була перша акція, здійснена в ніч із 22 на 23 жовтня куренем УПА під командуванням Павла Вацика — «Прута». Повстанці прорвали ворожу оборону, ввірвалися у містечко, розбили тюрму, визволивши її в'язнів, знищили військові казарми. Успіх повстанців примусив польське військо ще більше укріпити свою твердиню, тож заурокою успіху нового нападу на Бірчу мала стати в першу чергу несподіванка. Саме тому штурм запланували безпосередньо на українське Різдво: «Акція спеціально була запланована в часі,

⁴⁵⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 9. — Арк. 45–49.

⁴⁵⁹ Там само. — Од. зб. 26. — Арк. 155.

коли поляки могли її найменше сподіватися, і мала за завдання викинути ворога з його укріплень і знищити ворожі укріплення та само містечко, котре має ще кільканадцять мурованих будинків»⁴⁶⁰. Запланований у різдвяну ніч бій був несподіванкою і для вояків УПА, які зазвичай відзначали це свято разом із цивільним населенням у контрольованих ними селах.

Загалом до штурму залучено чотири відділи, а саме: сотні «Ударники-4» (командир Володимир Щигельський — «Бурлака»), «Ударники-7» (командир Григорій Янківський — «Ластівка»), «Ударники-2» (командир Дмитро Карванський — «Орський» заступав пораненого сотенного Михайла Дуду — «Громенка») та «Ударники-6» (командир сотенний «Яр», прізвище невідоме). Загальне керівництво перебрав на себе курінний Михайло Гальо — «Коник». Увечері 6 січня він виступив перед вишикуваними і готовими до бою повстанцями. «У цей Святвечір, — згадує його слова учасник бою Михайло Озимко, — наша мета піти у відплатну акцію проти Бірчі, щоб знищити це вороже кубло, яке палить українські села (показує в сторону присілка Роба, де догоряла решта хат), вбиває невинних людей, старців, жінок і дітей та не дає спокійно відсвяткувати навіть того Святвечора. За ті всі кривди, за пролиту українську кров, за смерть наших упавших героїв ми сьогодні відплатимо. Замість колядок Різдва Христового, будуть грати наші повстанські кулемети і вибухати гранати»⁴⁶¹.

Наступ відбувався двома групами зі східного і західного боку. До першої групи, яку очолив «Бурлака», окрім його сотні входила також сотня «Ластівки». Її завданням було привернути на себе увагу ворога та зв'язати його вогнем, тим часом як дві інші сотні під командою курінного мали безпосередньо прорватися до міста і спалити його. Групі Володимира Щигельського вдалося під час наступу не лише привернути увагу ворога на

⁴⁶⁰ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 26. — Арк. 155.

⁴⁶¹ Озимко М. Три акції УПА на Бірчу // Вісті комбатанта. — 1965. — № 2. — С. 29.

себе, але й вступити у східну частину міста і здобути там кілька ворожих бункерів. Проте вже на початку бою стало зрозуміло, що поляки готові до активної оборони. «Поляки були сильно окопані, — читаємо у звіті з акції, — і мали навколо міста пороблені бункри, в котрих безпереривно мешкали. Вже в перших хвилинах бою навколо міста грали ворожі кулемети, що свідчить про те, що ворог був приготований, чи радше, що був постійно на становищах. Момент заскочення ворога неприготованим в цім випадку відпав цілковито, одначе відділи даліше виконували положені на них завдання»⁴⁶². Бій на східному відтинку тривав аж до ранку — у повстанців неухильно закінчувалася амуніція. Врешті, коли о 8:00 стало цілком зрозуміло, що бій на західному відтинку припинився і поляки всі свої сили перекинули проти відділів, підпорядкованих «Бурлаці», він дав їм наказ відступати. «Відворот відбувався під безперервним обстрілом автоматичної і крісової зброї ворога, — читаємо в звіті Тактичного відтинка УПА «Лемко», — а також тяжкого кулемета, якого противник примістив на узбіччі гори Валькова. По ворожих рухах було видно, що він намагається відтяти нам дорогу до лісу та унеможливити відступ потоками, що ведуть з міста Бірчі в південному напрямку, і тим способом оточити відділ на відкритому терені. Однак ворогові не вдалося досягнути своєї цілі, бо підвідділ час до часу ставив спротив, стримуючи наступ противника з крила та ззаду. Ворожа погоня тривала на шляху близько трьох кілометрів і мимо цього, що за відступаючими вислано сотню кінноти ВП, відділи добилися-таки до лісу і там, на скраю лісу, відкрили збройний гураганний вогонь по противникові, і це саме відбило ворогові охоту до дальшої погоні. Після чого відділи відступили на умовлений збірний пункт»⁴⁶³.

⁴⁶² АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 26. — Арк. 156.

⁴⁶³ Повстанські могили. Пропам'ятна книга впавших на полі слави вояків Української Повстанської Армії — Захід Військової Округи «Сян» Тактичного Відтинка «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944—1946) / за ред. Є. Місила. — Варшава — Торонто, 1995. — Т. 1. — С. 226.

Дещо інакше розвивалися події на західному відтинку напад. Першим недоліком стало те, що сотні через складні теренові умови не змогли вчасно прийти на визначені місця і синхронно розпочати акцію. У ході штурму міста нападники були дуже добре помітні для поляків завдяки підпаленим упівцями хатам. Зважаючи на те, що відділи опинилися під прицільним вогнем ворога, о 5:00 дано наказ про їх відступ. Загалом під час акції повстанці зазнали великих втрат, найважчими з яких були загибель курінного Михайла Галя — «Коника» та виконувача обов'язки сотенного Дмитра Карванського — «Орського». Разом загинуло 23 повстанці, ще 22 було поранено⁴⁶⁴. Найважливішими причинами невдачі була нескоординованість початку акції (частина відділів через засніжений терен надто пізно прибула на місце і не мала жодної технічної можливості попередити про це інших), польський гарнізон виявився готовий до акції (його кількість становила 1 500 польських вояків та рота солдатів НКВД, які, крім чисельної переваги, мали ще й можливість використовувати укріплення), повстанцям забракло важкої зброї для штурму укріплень, а згодом і амуніції для продовження бою, що затягнувся. Хоч операція завершилася поразкою для повстанців, вона засвідчила розмах дій УПА, відділи якої наважувалися штурмувати укріплені міста.

* * *

Через два тижні, 25 січня, вояки 34-го полку ВП спільно з мешканцями польських сіл Небецани і Пораж напали на українське село Завадка Морохівська. «Около год. 9-ої спалили банди з ВП с. Завадку Морохівську та вимордували майже всіх людей, які там знаходилися. Тут не щадили навіть немовлят та старих

⁴⁶⁴ Повстанські могили: Пропам'ятна книга впадших на полі слави вояків Української Повстанської Армії — Захід Воєнної Округи «Сян» Тактичного Відтинка «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944—1946) / за ред. Є. Місила. — Варшава — Торонто, 1995. — Т. 1. — С. 228.

жінок. Всіх майже різали багнетами в нелюдський спосіб, немовлятам розпорювали животи, виколювали очі, жінкам відрізували груди, язика, живих кидали в огонь. Всі помордовані були катовані в страшний спосіб, так що годі це все описати. Замордовано 62 особи, 3 важко ранені, зрабовано всю худобу й майно»⁴⁶⁵. Це ж село стало жертвою ще двох жорстоких польських нападів. Напевно, саме тому всесвітньо відомий юрист Рафаель Лемкін серед актів комуністичного геноциду проти українців називає триразове знищення цього села і порівнює його з чеським селом Лідіце, знищеним нацистами⁴⁶⁶.

Загалом у січні — лютому 1946 року перевага впевнено залишалася на боці українських повстанців. Це змушені були визнавати навіть керівники комуністичної Польщі, які доповідали у Варшаву: «Репатріаційна кампанія триває, однак її інтенсивність в січні і лютому зменшилася у зв'язку з ударами і диверсійною діяльністю українських банд. Українські націоналістичні елементи продовжують заважати переселенню українського населення, нищенням державного майна, підривами мостів і залізничних колій та підпаленням господарств приватних власників. На цей час українськими бандами спалено 8 362 господарства, втрати цивільного населення — 525 осіб. Найбільшою зухвалістю і агресивністю відзначаються українські банди у Ліському повіті. На територію цього повіту прибули останнім часом банди із сусідніх повітів (насамперед Перемиського), а також Чехословаччини і навіть УРСР. Щодня доповідають про розбійницькі напади і вбивства, напади на пости МО і військо, підриви мостів і телефонних ліній та викрадення польського населення. Сили розташованого на території повіту війська і міліції недостатні, внаслідок чого військові дії вести важко. Припинено контакти староства майже з усіма управліннями волостей»⁴⁶⁷.

⁴⁶⁵ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 22. — Арк. 148.

⁴⁶⁶ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. — К., 2009. — С. 41.

⁴⁶⁷ Переселення поляків та українців... — С. 724.

Та все ж протягом наступних місяців виселенчий терор практично не припинявся, що викликало неабиякі побоювання у керівників українського підпілля. «Виселення з кожним днем набирає на силі, — читаємо в документах УПА за квітень 1946 року, — а ВП не перестає грабити й палити українських сіл. Населення поки що держиться добре і ставить активний й пасивний спротив. Однак якщо такий терор потриває далі, то населення почасти виснажитьсь і заломиться та виїде зо страху перед репресіями польського червоного війська на схід»⁴⁶⁸.

Так само не припинялися бойові акції УПА, спрямовані як проти польських військ, так і проти польського населення, яке звинувачували в участі в антиукраїнських акціях. «Відділи УПА перевели відплатно-карну акцію на польські села, які брали участь разом із ВП в паленні і грабуванні українських сіл. Спалено повністю: містечко Буківське, с. Новотанець і Нагожани. Пограбоване в українських селян добро і худобу відібрано і віддано власникам-погорільцям»⁴⁶⁹.

У березні 1946 року відділи УПА провели кілька успішних атак на прикордонні застави в селах Лемківщини. «В с. Яселко, — розповідає повстанський звіт, — зібралися більші частини погранзастав з Радошиць, Лупкова, Команчі з метою грабувати і палити українське село Вислік (повіт Сянок). Відділ Мирона зробив застави, а підвідділи В. і О. відділу Хріна робили наступ на село. Підвідділ гранатометчиків розпочав обстріл ворога. По перших трьох цільних стрілах ворог зазнав великих втрат. Перше стрільно впало на станицю ВП, де знаходилося 21 ворожих вояків, які внаслідок розриву стрільна всі погинули, одні від відламків, а другі, поранені, згоріли в огні, бо зараз станиця загорілася. Друге — впало між ворожі вози, третє — на роздоріжжя, де знова вбило кількох поляків. Ворог зразу ставив сильний опір,

⁴⁶⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 13. — Арк. 80.

⁴⁶⁹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 7. — Арк. 55.

але цільний вогонь наших мінометів і ураганний наступ повстанців зломали ворожий спротив і розгромили ворога на голову. Ворожі вояки кинулися до втечі, але кругом витав їх сильний вогонь наших застав. Тоді ворог почав ховатися по хатах, пивницях, стрихах. Однак повстанці за дуже короткий час впоралися з ворогом і, повитягавши бандитів з-під ліжок, покарали їх так, як собі заслужили. Вбито 24 вояків польського червоного війська, 6 ранено, яких забандажовано і вислано на Словаччину, зловлено живими 79 вояків, в тому 12 старшин, 32 підстаршин»⁴⁷⁰. Після цієї акції прикордонні станиці з сіл Воля Міхова, Команча, Радошиць втекли до села Лупкова, де намагалися укріпитися, аби зупинити повстанський наступ, проте невдало. «26.3.1946 р. відділ Дідика заатакував Лупків, — звітували повстанці. — Поляки сильно укріпились, так що не вдавалось здобути їх позицій. Однак другого дня (27.3.1946 р.) раненько сіли на поїзд і втекли на Словаччину. Там їх словаки роззброїли і щойно за кілька днів на інтервенцію Варшави, звільнили. Ворожі вояки оправдовували свою втечу напором величезної сили військ УПА і переконали словаків, їм, себто бандерівцям, ніяка сила не встоїться. Словаки тішилися, що так здорово наші повстанці прижарили червоних поляків (словаки їх ненавидять). По утечі ворога наш відділ знищив залізничну станцію wraz з усім урядженням, будинок погранзастави і залізничної міліції та кілька мостів»⁴⁷¹.

* * *

Попри успіхи, становище українських повстанців на Закарпатті ускладнювалося з кожним днем, особливо це стало помітно у квітні — травні 1946 року. У той час по інший бік кордону — в УРСР — тривала наймасштабніша антиповстанська операція НКВД, так звана Велика блокада, до участі в якій було залучено близько півмільйона радянських солдатів. До того

⁴⁷⁰ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 7. — Арк. 50.

⁴⁷¹ Там само. — Арк. 51.

часу кордон охороняли практично тільки війська НКВД, отже, вони під час боротьби з УПА переходили на польські території, продовжуючи тут свою діяльність. «В другій половині місяця квітня та в місяці травні, — читаємо про це у звіті УПА, — відбулись на всьому терені українських земель за лінією Керзона великі облави й масові терористичні акції польського червоного війська й большевицьких спеціальних оперативних груп НКВД. Ці ворожі акції набрали тим разом найбільшого розміру і мали найбільше насилення з усіх дотеперішніх від часу переходу фронту»⁴⁷². Тоді ж, у квітні 1946 року, для протистояння українським повстанцям створюється операційна група «Жешув», відділи якої брали активну участь у вивезенні українців і в ліквідації українського підпілля.

Строк переселення, передбачений угодами 1944 року, завершувався у липні 1946 року, і польська влада вирішила в заключний момент кинути на пришвидшення депортації максимум своїх сил. «В місяці травні й червні примусова виселенча акція була найсильніша і передусім найширша своїм територіяльним засягом. Ворог обіймив своїми військами відразу цілу Лемківщину, невиселені ще залишки північної Перемищини, Ярославщину, Любачівщину, Томашівщину, Грубешівщину і на півночі Володавщину. Населення всюди втікало, ховалося, боронилося, як могло. Ворог, при помочі війська, примінював, як і досі, терор, грабунок, насильство. Багато сіл було частинно чи цілковито спалених ворогом, як, наприклад, ціле велике й багате село Переводів у Грубешівщині, багато людей арештованих, цілковито пограбованих і помордованих. Деякі села і цілі околиці держалися дуже твердо, прямо по-геройськи. Деякі видержали, mimo найбільших жертв, та залишились до сьогодні, в меншому чи більшому числі своїх мешканців. Більшість, однак, таки вигнали, одних по коротшому, других по довшому і важчому часі терору»⁴⁷³.

⁴⁷² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 31. — Арк. 206.

⁴⁷³ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 6. — Од. зб. 7. — Арк. 93.

Для прискорення переселень продовжено пропагандистську кампанію, яка набула особливої актуальності після сповільнення депортацій у 1946 році. У зверненні до українців, виданому тоді польською владою, читаємо: «Українці! Не слухайте агентів реакції, якою б мовою вони до Вас не говорили! Не дайте себе ошукати! Репатріація українців на терени СРСР з Польщі не буде перервана. Записуйтеся добровільно на виїзд до СРСР, Вашої справжньої батьківщини. Польська адміністративна влада і польське військо охоче допоможе Вам в транспорті і в забезпеченні Вашого майна від грабунку з боку банд. Якщо почувашся українцем — виїжджай до Української радянської республіки. Геть агітацію українських і польських реакціонерів»⁴⁷⁴.

У завзятому протистоянні траплялися випадки, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини. На початку липня 1946 року підрозділ 36-ї комендатури Військ охорони пограниччя із Волковиї вчинив криваву розправу над жителями українського села Терка. За різними даними, тут було жорстоко вбито від 20 до 33 осіб, причому знищення цивільних не було стихійним і відбувалося за чітким сценарієм. «Дня 8.7.46 привезли усіх арештованих, яких після втечі з дороги осталося 26 осіб, з поворотом до села Терка. Тут загнали всіх до одної хати. В хаті забрали окремо трьох стариків — Матвія Дяка, років 60, Миколу Хамея, років 55, і Михайла Осташа, років 79. Крім того, відставили на бік дві жінки: Тетяну Лавер, років 45, і Марію Лавер, років 22. Обі ці жінки мали американського громадянства. Після цього залишилися лиш самі жінки й діти в числі 21 осіб, з того було 14 жінок і 7 дітей (хлопці і дівчата). Усіх залишених 21 осіб посадили на землі у хаті й постріляли з автоматів та порозривали гранатами. Опісля трупи і тих, що не згнули від куль і гранат, ще живих спалили разом у хаті»⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939—1947. Teki edukacyjne IPN / red. G. Motyka. — Warszawa, 2002. — S. 11.

⁴⁷⁵ ГДА СБ України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 4. — Т. 78. — Арк. 197–198.

2. Відповідь влади. Акція «Вісла»

Перелом у війні між українським підпіллям та польською комуністичною владою стався у липні — серпні 1946 року. Наступальний характер дій українських повстанців почав відчутно знижуватися. Причиною стало офіційне завершення репатріації між УРСР і Польщею, а отже, припинення масштабних насильницьких акцій польського війська проти українських сіл. Рівень підтримки українських повстанців цивільним населенням також почав спадати. Значна частина українців, яка залишилася на теренах Закерзоння, сподівалася на дозвіл жити в межах польської держави, а тому намагалася бути лояльною до неї.

Зміну громадських настроїв фіксували і діячі українського підпілля. У звіті, який описує ситуацію в 1946—1947 роках, зазначається: «Загально беручи, то настроїв серед населення часто мінявся, а залежало це в великій мірі від обставин, однак чим далі, то все більше ставало помітним невдоволення з причини боротьби і все легкий песимізм опановував щораз то ширші круги українського загалу»⁴⁷⁶. В іншому звіті про громадську думку після завершення виселення і спроби пристосуватися до нової ситуації читаємо: «Дуже велика частина населення, яке залишилося, живе на різного роду польських документах, звичайно дуже солоно оплачених і оплачуваних. Документи ці лиш “толеровані” радше згідно і часово і не мають “твердої” тривалої вартости. Деякі намагаються “скріплювати” силу своїх сумнівних “документів” ходженням до костела та зовнішньою “патріотичною поставою”»⁴⁷⁷.

Перелом у співвідношенні сил на Закерзонні зумовлювався також тим, що після ліквідації польського національного підпілля на теренах Закерзоння органи безпеки комуністичної влади з кінця 1946 року отримали можливість зосередити усі свої сили на боротьбі з ОУН-УПА.

⁴⁷⁶ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 5. — Од. зб. 36. — Арк. 91.

⁴⁷⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 31. — Арк. 267.

Ще одним чинником були зміни в загальній тактиці визвольного руху. Керівництво ОУН-УПА після Великої блокади зими 1945—1946 років і значних втрат розпочинає перехід від повстанських форм боротьби до підпільних. Станом на середину — кінець 1946 року майже на всіх теренах, за винятком Карпат, відділи УПА були розформовані у невеликі боївки. Іншим винятком стало Закерзоння. Хоча керівництво цих земель і отримало відповідні інструкції, проте не вважало за можливе розформування відділів УПА в даний момент. Очевидно, справді важко було говорити про розпуск повстанських сотень, які ще кілька місяців тому повністю контролювали ситуацію, відкрито пересувалися тереном і були готові до відкритих фронтальних боїв із військом. Проблема полягала як в організаційній площині (як швидко переформатувати повстанські загони в підпільну мережу, а повстанця, що звик відверто воювати, — на підпільника), так і в психологічній: різке скорочення масштабів боротьби на фоні успішного завершення переселень виглядало би капітуляцією. Заступник крайового провідника ОУН на Закерзонні Василь Галаса твердив: «Нам не можна було думати про скорочення кількості сотень в цій окрузі тому, що це була б психологічна помилка. Ми не могли сказати тому, хто сам добровільно зголосився служити, що чомусь-то він вже не потрібний»⁴⁷⁸.

Місцеве керівництво визвольного руху лише частково виконало розпорядження: значно скорочено кількість бойових акцій підпілля (згідно з повстанськими звітами, у червні 1946 року їх було 63, у липні — 39, у серпні — 23). Попри суттєву зміну ситуації, відділи УПА продовжували захищати українське населення, проводили наступи на польські населені пункти, звинувачувані в антиукраїнських діях. В одному з повстанських звітів за верес-

⁴⁷⁸ Стратегії 1945—1947 років на Закерзонні. Розмова з Василем Галасою — «Орланом», заступником провідника Закерзонського краю Ярослава Старуха — «Стяга» з політично-пропагандивної праці // Вісник Закерзоння. — 2002. — № 7–9. — С. 36–37.

сень 1946 року читаємо: «Наші відділи перевели карально-відплатну акцію на польські бандитські села за Сяном, що на протязі польсько-большевицької окупації визначилися особливою жорстокістю у своїй терористично-бандитській діяльності по відношенню до позісталого українського населення по цій стороні Сяну. У висліді відплатної акції спалено села: Гломчу, Долину і половину села Вітрилова. Напади терористично-грабункового характеру здичавілих польських елементів зі згаданих польських сіл не переводяться навіть по спаленні нами сіл»⁴⁷⁹.

У жовтні 1946 року відділи УПА знищили містечко Варяж, причому постраждали невинні цивільні поляки. У листівці, яка пояснювала причину акції, зазначалося: «Відділи УПА мусіли знищити Варяж, гніздо гнилі і безправ'я. Вправді, потерпіло при цьому польське цивільне населення, якому співчувається. Однак воно мусить зрозуміти, що боєві часто носять кривди і населенню. Місцеве командування зробило все, що могло, щоб охоронити населення, а відповідальність за невинні жертви спадає на тих, що вже багато накоїли лиха і біди в цьому терені та порізнили українців з поляками. Таку роботу продовжують вони далі, щоб розірвати затіснену приязнь братніх поневолених українського і польського народів та перешкодити їм будувати вільні держави. Хай, отже, Варяж буде наукою та пересторогою для тих, що хочуть українців знищити»⁴⁸⁰.

* * *

Узимку 1946—1947 років війна поступово пригасає. Поперше, через об'єктивні причини (зима суттєво скорочує можливості проведення партизанських дій), по-друге, керівництво українського визвольного руху розпочало підготовку до переформатування своїх структур на теренах Закерзоння. Його метою було суттєве скорочення чисельності повстанських відділів,

⁴⁷⁹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 30. — Арк. 168.

⁴⁸⁰ ГДА СБ України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 4. — Т. 73. — Арк. 17.

перехід від повстанських до підпільних форм боротьби. Разом із тим підпілля отримало інформацію про можливе поновлення виселення українців. З огляду на це, крайовий провідник Ярослав Старух ще наприкінці 1946 року видав інструкцію, якою наказував: «Посилити заходи щодо складування та збереження всього майна, щоб бути готовими до всіх можливих подій. Це стосується всього населення. Всім військовим та бойовим підрозділам підготувати необхідні вибухові матеріали і т. п. у разі, коли ворог зробить спробу провести ще одну акцію виселення, знову чинити максимально активний опір. У випадку початку такої акції, мають вибухнути масові пожежі, а також “піти в рух” мости та всіляка комунікація»⁴⁸¹. Проте події розвивалися дуже швидко, і українські підпільники не встигли провести реформування своїх лав чи підготуватися до очікуваної ворожої атаки.

28 квітня 1947 року польська комуністична влада розпочала масштабну операцію «Вісла». За мету було покладено цілковите виселення українського населення південно-східної Польщі (близько 150 тисяч осіб, котрі залишилися тут після переселень 1944—1946 років) та остаточна ліквідація українського підпілля.

Комуністична пропаганда артикулювала тільки друге завдання. В листівці, поширюваній польськими вояками серед українського населення після початку операції, зазначалося: «З метою остаточної ліквідації вогнища бандитизму на південно-східних територіях уряд Речі Посполитої постановив, згідно з законом про прикордонну смугу, переселити українське населення з теренів, охоплених бандитизмом. Ці акції проводить державний репатріаційний уряд. Українське населення має зрозуміти, що переселення є наслідком дій УПА. Це важке, але необхідне рішення, котре забезпечить переселеному населенню спокійне життя в нових оселях, приготовлених урядом на інших теренах Речі Посполитої. Ті, хто не підпорядкується наказу і за-

⁴⁸¹ Переселення поляків та українців... — С. 50.

лишаться в околицях, охоплених переселенчою акцією, будуть трактовані як бандити УПА»⁴⁸².

Але ще в першому варіанті плану операції (її тодішня назва була «Схід») дуже чітко вказана мета: «Остаточне вирішення української проблеми в Польщі»⁴⁸³.

Довгий час тривають дискусії, чи сама польська влада була ініціатором «Вісли», чи її спонукали до цього з Кремля. Відомий польський історик Ришард Тожецький стверджує, що рішення про проведення операції було ухвалене в Москві в лютому 1947 року, підготовкою її плану займався нарком внутрішніх справ УРСР Сергій Савченко. Лише після того було відповідне рішення польських комуністів⁴⁸⁴. Цю версію підтримує і Гжегож Мотика, наводячи як аргумент цікавий факт: перша назва акції «Вісла» — «Схід», а в жовтні 1947 року в УРСР відбулася інша масова депортація — операція «Захід»⁴⁸⁵. Крім того, можна згадати, що саме НКВД було ініціатором залучення військ до виселення українців восени 1945 року.

Ще одним аргументом на доказ даної версії є цікавий документ, нещодавно віднайдений в архіві СБУ. Це лист міністра безпеки УРСР Савченка своєму керівникові міністру Абакумову від 20 лютого 1947 року. «Товариш Хрущов, — читаємо тут, — запропонував нашими оперативними і військовими силами підготувати і провести операцію з ліквідації банд у прикордонних районах Польщі. Зі свого боку вважаю доцільним проведення таких операцій, оскільки банди, що діють у польському прикордонні, чинять шкоду не тільки населенню Польщі, але й нерідко переходять кордон на наші території і здійснюють бандитські

⁴⁸² Do miejscowej ludności! // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

⁴⁸³ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. — К. — Варшава, 2006. — Т. 5: Акція «Вісла». — С. 66.

⁴⁸⁴ Torzecki R. Wisła zaczęła się w Moskwie // Gazeta Wyborcza. — 20.05.1997.

⁴⁸⁵ Motyka G. Ukraińska partyzanka. — S. 533.

напади. Разом із тим вважаю, що в операції мають взяти участь і прикордонні війська МВД»⁴⁸⁶. Відповіді Абакумова, як і інших документів, що стосувалися цього сюжету, поки не виявлено. Натомість відомим є факт співпраці польської армії з радянськими військами під час самої операції.

* * *

Уже в перший день акції «Вісла» влада продемонструвала брутальність, з якою операція триватиме до завершення. «28.4.47 року, — читаємо у звіті українського підпілля, — почалась у цілому терені виселенча акція місцевого українського населення на захід. ВП ранніми годинами окружувало село і наказувало селянам від півгодини до чотирьох спакуватись і винестись за село на означене місце. Люди брали зі собою, хто що міг, бо запрягу по селах було дуже мало. Все майно оставили в хатах. Населення з плачем опускало свої села, не маючи змоги протиставитись ворогові. Того дня вигнано силою на захід населення з 54-ох українських сіл. Селяни піхотою або власними підводами мусіли йти аж до залізничної станції. Всюди були потворені перехідні пункти, де УБП перевіряло населення. Підозрілих та родини підпільників давали окремо»⁴⁸⁷.

Заходи не обмежувалися викиненням українців із їхніх сіл, слідом за цим знищувалися самі населені пункти. «29.4.47 року спалило ВП такі села: Студене, Творильне, Завій, Лопінка. Попереднього дня, то є 28.4.47 року, спалено польськими червоними варварами на очах вигнаних силою людей такі села: Устрики Горішні, Ветляна, Стрибовиська, Гільське, Криве, Кобильське, Явірець, Бук, Присліп, Довжиця (частинно). Спалено не тільки хати, але всі стайні, шопи, пивниці, дерева на будову, дошки»⁴⁸⁸.

⁴⁸⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 63 (за 1953 р.). — Спр. 1. — Арк. 13.

⁴⁸⁷ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 3. — Од. зб. 33. — Арк. 202.

⁴⁸⁸ Там само. — Арк. 203.

Українські повстанці не могли зупинити «Віслу» чи бодай чинити їй суттєві перешкоди. Звіти УПА лише констатують проведення польських акцій в тих чи інших селах, фіксують захисні дії підпілля. Та це й не дивно, адже повстанські сили Закерзоння, які становили близько двох тисяч вояків УПА і членів ОУН, змушені були протистояти двадцятьом тисячам солдатів польського війська та корпусу безпеки. «Тим разом супроти величезних сил, — пише у своєму останньому звіті із Закерзоння Ярослав Старух, — в порівнянні до наших, які кинув ворог, наші сили не вистачали, щоб поставити оборону населення перед виселенням. Зрештою, виселення прийшло нагло, скоро, переведене відразу майже всюди повністю в часі, коли терен був цілковито опанований ворожими силами»⁴⁸⁹.

Труднощів у протистоянні польському наступу додавало те, що УПА досі була структурована у відділах чисельністю близько ста вояків у кожному, що дозволило польському війську легше розгромити їх. Адже ця кількість була недостатньою для того, аби чинити ефективний опір діям ворога, з іншого боку, вона була надто великою, щоби уникати зіткнень із ним.

Польським військам вдалося завдати вирішального удару по мережі українського визвольного руху на Закерзонні: більшість повстанських відділів було розгромлено, тільки незначній кількості вояків вдалося прорватися на терени Чехословаччини чи УРСР, керівництво підпілля втратило зв'язок із підпорядкованими ланками⁴⁹⁰. Доповідаючи у липні 1947 року Проводу ОУН, Ярослав Старух вказував на безперспективність спроб продовжувати тут боротьбу у попередніх формах: «Однак умовини дальшого побуту й боротьби у таких широких розмірах, як дотепер, переходять вже границі навіть надлюдських зусиль. Тому наша боротьба на цих теренах в найближчому майбутньому мусить прибрати дещо інші форми, а оставші сили мусять бути роз-

⁴⁸⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 31. — Арк. 272.

⁴⁹⁰ Детальніше про це див.: В'ятрович В. Передумови переходу сотень УПА на Захід // Воля і Батьківщина. — 2000. — № 1. — С. 39–45.

міщені відповідно до доцільності дальшої визвольної боротьби у витвореній тепер новій дійсності на цих теренах»⁴⁹¹.

Реформуватися для дій у нових умовах українське підпілля на Закерзонні так і не зуміло. Оголошена командиром Воєнної округи «Сян» Мирославом Онишкевичем у вересні 1947 року демобілізація УПА була вже явно запізною. Створювати дрібніші ланки, що мали би працювати по-новому, вже не було з кого, та й, зрештою, після виселення українців, не було для кого.

Підсумовуючи кількалітню боротьбу на Закерзонні, Ярослав Старух незадовго до своєї смерті писав: «Безмір жертви крові і терпінь народу, принесений на цьому клапті української землі, та розмір і героїчність його боротьби творять таку величню карту історії, якої не було ще ніколи в минулих віках і тисячоліттях! Незатертою пам'яттю найбільших гордоців і слави лишитьс'я майбутнім поколінням українського народу той образ, коли рештки ограбленого, вигнаного насильством із його землянок, побитого і скатованого до крові населення української Перемищини, везли ворожі людолови на вивіз в чужу землю, а вони з вагонів, незважаючи на побої, махали на прощання своїм повстанцям до лісів хусточками свій привіт, одверто перед лицем ворога-ката»⁴⁹².

* * *

Варто оцінити втрати, яких зазнали обидві сторони в останньому акті польсько-української війни. Опиратимемося на дослідження польських істориків, оскільки ґрунтовних підрахунків українські дослідники не проводили. Польські комуністичні історики Антоні Щесняк і Веслав Шота у своїй монографії вказують, що за 1944—1947 роки від рук українських повстанців на Закерзонні загинули 997 польських вояків, 603 члени партій, міліціонерів, сільської адміністрації, 599 цивільних осіб⁴⁹³. При-

⁴⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 31. — Арк. 274.

⁴⁹² Там само.

⁴⁹³ Szczesniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa: MON, 1973. — S. 526–529.

чому найбільше вояків загинуло в 1946 році, коли УПА досягла апогею свого розвитку на Закерзонні, тоді ж полягло 98 цивільних осіб. Більшість цивільних (368) загинуло в 1945 році, очевидно, під час відплатних акцій українського підпілля після хвилі польського терору весною того року⁴⁹⁴. Акцентуючи увагу на кількості втрат цивільного населення протягом трьох років, інший польський дослідник, Збігнєв Ковалевський, вказує, що за значно коротший період 1945—1946 років від рук польського підпілля загинуло 536 цивільних осіб⁴⁹⁵.

Структура втрат і їхня динаміка яскраво засвідчують, що українське підпілля на теренах Закерзоння боролось не проти поляків, а проти комуністичної адміністрації, її військ та сил безпеки. Натомість з українського боку в період 1945—1948 років, за підрахунками Гжегожа Мотики, загинуло 6–7 тисяч осіб, причому більшість із них цивільних⁴⁹⁶. Отже, польська комуністична держава воювала не тільки, а може, й не стільки проти українського повстанського руху, як проти українського населення загалом. Це чи не найкраще ілюструє проведена у 1947 році акція «Вісла», коли під приводом ліквідації УПА було повністю депортовано і розсіяно українську національну меншину.

Поборювання польською комуністичною владою українського підпілля тривало і після «Вісли», але воно вже не мало попереднього розмаху, тим паче не мало характеру польсько-української війни. Отож, саме операція «Вісла» стала завершальним актом Другої польсько-української війни.

Війни, яка тривала п'ять років і збрала кривавий урожай жертв з українського та польського боку. Вона закінчилася в липні 1947 року без жодних капітуляцій, так само, як і починалася в 1942 році — без жодних оголошень.

⁴⁹⁴ Szczesniak A., Szota W. Droga do nikąd... — S. 526–529.

⁴⁹⁵ Ковалевський З. Польське підпілля у повоєнній стратегії УПА // Україна. Наука і культура. — Вип. 26–27. — 1993. — С. 227.

⁴⁹⁶ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... — S. 481.

ЧАСТИНА V

«ВІЙНА» ДОВКОЛА ВІЙНИ

Другій польсько-українській війні судилося довге життя в пам'яті обох народів. Причиною цього був її драматичний характер, а також те, що кривавий вихор зачепив тисячі українських та польських родин. Не менш важливою стала необхідність тривалого приховування переживань — у комуністичні часи як у Народній Польщі, так і в УРСР говорити про цю війну заборонялося. Адже вона руйнувала одну з комуністичних ідеологем про дружбу народів, крім того, згадки знову привертали б увагу до діяльності підпільних антирадянських рухів. Тож про конфлікт між українцями і поляками радянська пропаганда згадувала дуже рідко і лише для того, аби черговий раз розповісти суспільству про «звіряче обличчя націоналізму» — чи то українського, чи то польського.

Лише за межами комуністичного блоку могло відбутися бодай якесь обговорення цієї проблеми. Зокрема, українські та польські емігрантські структури першими почали публікувати спогади учасників тих подій чи документи того часу. Проте для подолання травматичного досвіду, яким була дана війна, закордонних ініціатив було надто мало, адже основні її учасники та очевидці, котрі жили в межах радянського впливу, були позбавлені права говорити про свій біль. Можливо, якби не було цієї заборони, тема Другої польсько-української війни через кілька десятиліть втратила би свою суспільно-політичну складову і обговорювалася лише її свідками та науковцями.

Тим часом весь невисловлений і накопичений за десятиліття мовчання біль «прорвало» щойно після падіння СРСР і утворення незалежних держав України та Польщі. Головними ініціаторами та промоутерами обговорення гострих питань польсько-української війни стали ті, хто протягом багатьох років змушений був мовчати, — її учасники, очевидці та жертви. Однією з перших польських публікацій на цю тему стала книга під редакцією Юзефа Туровського і Владислава Семашки «Злочини

українських націоналістів проти польського населення Волині 1939—1945 років», яка складалася з 350 свідчень ветеранів АК про факти антипольського терору на Волині⁴⁹⁷. Метою упорядників книги, як видно вже з її назви, було описати «злочинну» діяльність вояків УПА та членів підпілля ОУН. Заданий публікацією напрямок поступово став домінувати в польській суспільній свідомості, а згодом навіть у історіографії.

Тож дискусії, які наростали протягом 1990-х років, від самих початків були надзвичайно емоційно зарядженими. Їх учасники часто хотіли не стільки обговорити щось чи почути інших, а передусім висловитися самим. З обох сторін звучали гострі заяви і звинувачення, причому головною темою для поляків стала Волинь у 1943-му, а для українців — жертви Закерзоння та акція «Вісла». Долучення до обговорення професійних істориків з обох сторін додало їй пізнавальної цінності, проте далеко не одразу позбавило емоційної складової.

У цьому відношенні надзвичайно показовими є семінари під загальною назвою «Польща — Україна: важкі питання», що тривали понад десять років з участю науковців двох країн⁴⁹⁸. Той факт, що ініціаторами проекту були Світовий союз воїнів АК та Об'єднання українців Польщі, які згуртовували у своїх лавах зокрема і ветеранів польсько-української війни, часто проявлявся в надзвичайно гарячих диспутах чи спробах їх надмірної політизації⁴⁹⁹. Зрештою, одна з таких суперечок (до речі, при-

⁴⁹⁷ Zbrodnie nacionalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939—1945 / oprac. J. Turowski, W. Siemaszko. — Warszawa, 1990. — 180 s.

⁴⁹⁸ Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна — Польща: важкі питання» у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 1. — С. 190–203.

⁴⁹⁹ Детальніше про мотиви організації цих семінарів та їх перебіг див.: Смоленський П. «Ми засідали, щоб винести вирок» // Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій». — К. — Варшава, 2010. — С. 221–240. Один із активних організаторів

свячена причинам та перебігу акції «Вісла») мало не припинила реалізацію самого проекту — зі складу його ініціаторів вийшло Об'єднання українців Польщі.

«Важкі питання» продемонстрували не лише емоційний фон довкола проблеми польсько-українських стосунків, але й певну асиметричність у ставленні сторін до її вивчення. Якщо з польського боку семінари всіляко підтримувалися державними структурами, їм надавали загальнодержавного статусу, то з українського основними виконавцями були західноукраїнські університети, що зводило рівень конференцій та обговорень до локального. Крім організаційної, в матеріалах семінарів відчувалася й певна наукова диспропорція. Більшість польських науковців — фахівці з історії польського чи українського підпілля, дослідники, які вже тривалий час вивчали конфлікт. Натомість з українського боку чітко проявився брак таких фахівців, адже навіть із відродженням незалежності України дослідження історії УПА ще довгий час перебувало на маргінесі української історичної науки. Тож якщо польські науковці мали великий багаж опрацьованих джерел та літератури, з якими вони виходили на дискусію, українські історики часто лише починали відкривати для себе невідомі сторінки минулого, які жваво обговорювалися. Попри певні проблеми, серія конференцій «Важкі питання» відіграла значну роль у вивченні Другої польсько-української війни, ввівши до наукового обігу велику кількість нових фактів та джерел, врешті, вивівши дискусію в наукову площину.

цих заходів ветеран АК Анджей Жупанські у своїй книзі про досвід семінарів не приховує, що його метою було історичне засудження ОУН та УПА. Див.: Żupański A. Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przez ponad sześćdziesięciu laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich. — Warszawa, 2007. Книга, видана за підтримки президента Леха Качинського, містить як спогади та міркування Жупанського про конференції, так і витяги з її рішень. Причому автором відібрані лише ті з них, які спрямовані проти ОУН та УПА.

* * *

Апофеозом суспільного інтересу до польсько-українського конфлікту став 2003 рік, причому знову ініціаторами такого загального занурення у трагічне минуле стали не історики, а польські ветеранські та громадсько-політичні організації. Саме під їхнім тиском до відзначень «60-ї річниці Волинської трагедії» спочатку долучилися органи державної влади Польщі, а згодом і України. З самого початку ними задано напрям цих відзначень, локалізований хронологічно лише на 1943 році, а географічно до Волині. Отже, увагу було зосереджено майже виключно на польських жертвах протистояння, його початки і продовження винесено поза увагу, інформація про українські жертви маргіналізувалася.

Польські засоби масової інформації надали історичній темі небаченого досі актуального звучання: про «Волинську трагедію» чи «Волинську різню» в 2003 році писали «Газета виборча», «Жеч Посполіта», «Впрост» та десятки інших видань. Напевно, жодна історична проблема, включно із Катинню та Єдвабним, не обговорювалася в польському суспільстві настільки жваво. На думку відомого українського історика Ярослава Дашкевича, така надмірна увага до подій минулого була спробою окремих політичних сил Польщі відволікти увагу громадськості від проблем сьогодення, зокрема скандалів, що назрівали на владному Олімпі. Крім того, вона, на думку згаданого дослідника, була виявом ширшої міжнародної гри, учасниками якої, як і шістдесят років тому, були Німеччина та Росія⁵⁰⁰.

Врешті потужна інформаційна хвиля перекинулася в Україну і змусила реагувати українську громадськість, політиків, можливо-владців та науковців. Реакція останніх у 2003 році була чи не найменш помітною — попри проведення істориками ряду наукових конференцій (у Києві, Львові, Острозі), підготовку кількох

⁵⁰⁰ Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 141.

публікацій, їхній голос у бурхливій дискусії був далеко не визначальним. Саме тоді стало надзвичайно помітним, наскільки мало вивчається проблема польсько-українського протистояння в українській історіографії і наскільки українські науковці менше готові до обговорення. Тож не дивно, що і наукова, і ширша громадська дискусія відбувалася майже виключно у заданих польською стороною рамках.

Інші учасники обговорення з українського боку виявилися ще менш готовими, ніж історики, адже для багатьох із них новиною стала сама інформація про кривавий конфлікт. Тим не менше, чи не кожен політик (серед них президент Леонід Кучма, спікер Володимир Литвин, тодішній очільник опозиції Віктор Ющенко) або громадський діяч, який претендував на певну суспільну роль, вирішив висловити власну думку щодо гостро актуальної теми. Частина зайняла позицію виправдовування: «не ми перші», «не ми одні», «а наших також багато побили». Інші ж, не намагаючись розібратися в суті справи, вирішили взяти на себе «важку ношу» і висловили готовність покаятися у всіх «гріхах» свого народу, які будуть запропоновані польською стороною. При цьому висувався «важливий» геополітичний аргумент: «Польща — наш єдиний шлях до Європи, не сміємо його втратити»⁵⁰¹.

Цікавою є реакція офіційної влади України на ініціативу західного сусіда. Тривалий час українські чиновники уникали необхідності визначення свого ставлення до українського вивольного руху ОУН та УПА, тому зайняти якусь позицію в оцінці конфлікту, одним із головних суб'єктів якого був цей рух, було особливо непросто. Пришвидшена і дещо хаотична підготовка до формування офіційної позиції почалася наприкінці 2002 року, коли вже на повну силу розгорталася польська інформаційна

⁵⁰¹ Матеріали дискусії довкола цього питання див. у книжці: Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій». — К. — Варшава, 2010; також: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn-arhiv.htm>

кампанія. У листопаді цього року дано термінове доручення про пошук документів архіву СБ України, у грудні на виконання доручення президента України розпорядженням секретаря Ради національної безпеки і оборони України створено Робочу групу експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині. Тобто, якщо польська сторона на той момент вже опиралася на серйозні наукові напрацювання та концепції, зокрема матеріали слідства, проведеного Інститутом національної пам'яті Польщі з 2001 року⁵⁰², то українська лише починала пошук матеріалів⁵⁰³. Тож немає нічого дивного в тому, що керівництво країни так і не зуміло сформулювати для себе більш-менш цілісного бачення подій 60-літньої давності і змушене була рухатися у руслі, визначеному Польщею.

Політичним підсумком дискусій цього періоду стала прийнята мінімальною більшістю (227 голосів) заява Верховної Ради про річницю волинської трагедії. Вже перше її речення свідчить, що українські політики не вийшли за рамки, окреслені їхніми польськими колегами: «60-та річниця трагедії польського населення на Волині і в Галичині періоду німецької окупації схиляє до роздумів про минуле і майбутнє польсько-українського сусідства»⁵⁰⁴. Лише в наступних реченнях йдеться про події, які стали трагедією обох народів.

⁵⁰² Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. — № 8. — 2001. — S. 17–20.

⁵⁰³ Надзвичайно показовим у цьому випадку є видання «Волинь — Східна Галичина 1943—1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах», що з'явилося 2003 року. Якщо польська частина книги містить ретельний опис документальних колекцій у 31 архіві, то українська подає інформацію лише про 6 архівів. Причому в інформації ГДА СБ України, який на сьогодні містить найбільшу колекцію документів з цієї теми, йдеться про 8 (вісім!) документів (Волинь — Східна Галичина 1943—1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах. — Варшава — К., 2003. — Т. 1. — С. 267–271).

⁵⁰⁴ Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 7. — Ст. 61.

Кульмінацією відзначень у 2003 році стало відкриття 11 липня президентами України та Польщі меморіалу загиблим полякам у селі Павлівка (колишній Порицьк). Попри атмосферу взаємоповаги та взаємопрощення, це не стало подією, яка за-свідчила би подолання трагічного минулого. Адже офіційний захід значною мірою не відображав суспільних настроїв ні в Польщі, ні в Україні, де активна інформаційна кампанія радше роз'ятрила рани минулого. Символом цього став щільний кордон міліції довкола села Павлівка, який відгороджував учасників акції від представників українських націоналістичних сил, котрі виступали з протестом проти її проведення.

Загалом, попри запевнення ініціаторів, що «відзначення трагічних подій на Волині 1943 року сприятиме налагодженню справді приятних стосунків між сусідніми народами», це вшанування вилилося передусім у надмірну політизацію теми польсько-українського конфлікту. Політизацію, яка стояла і значною мірою досі стоїть на заваді не лише спроб об'єктивно розібратися в причинах та перебігу війни, але й належно вшанувати її жертви з обох боків.

З 2003 року 11 липня стало днем поминання жертв польсько-українського конфлікту, майже обов'язковим для польських політиків. Саме польська сторона й надалі залишалася проактивною у заходах та інформаційних кампаніях, присвячених цим подіям.

Однобокий підхід до вшанування жертв війни дещо вирівнявся зі зміною влади в Україні — у 2005 році з участю президентів Віктора Ющенка та Леха Качинського відкрито пам'ятник українцям, замордованим у селі Павлокома. Ймовірно, приятні стосунки між новими президентами Польщі та України в 2008 році не дали розгорнути інформаційної кампанії «65-ї річниці Волинської трагедії» до масштабів п'ятилітньої давнини.

На жаль, брудні політичні спекуляції довкола історичної трагедії не припинилися. Одним із дуже показових її сюжетів стала історія зі спорудженням пам'ятника жертвам ОУН-УПА у Варшаві, основою якого мала стати вже згадувана фальшована

фотографія «вбитих УПА» польських дітей. Проте викриття журналістами цієї нахабної фальсифікації не зупинило подальших спроб використати трагедію для здобуття політичних дивідендів. Частими стали заяви місцевих органів самоврядування з різкими оцінками подій минулого⁵⁰⁵. Права польська партія «Ліга польських родин» у 2007 році через своїх депутатів у Європарламенті намагалася провести проект ухвали про визнання подій на Волині геноцидом проти поляків⁵⁰⁶.

Взагалі тема юридично-правової оцінки цих подій як геноциду періодично ставиться на порядок денний тими чи іншими польськими політиками. Її дуже швидко підхопили й розкрутили російські ЗМІ, котрі побачили в ній можливість протиставитися активним міжнародним зусиллям України, спрямованим на міжнародне визнання геноцидом Голодомору 1932—1933 років⁵⁰⁷. Врешті, 15 липня 2009 року Сейм Республіки Польща прийняв ухвалу «У справі трагічної долі поляків на Східних Кресах». Очевидно, вона стала не результатом юридичних чи історичних дискусій, а передусім політичного компромісу, адже в ній ідеться не про геноцид, як того вимагали окремі праві партії, а міститься досить дивне формулювання про «масові вбивства з характером етнічних чисток і ознаками геноциду»⁵⁰⁸. Попри приязні стосунки з президентом Ющенком, Лех Качинський не забував про власні президентські вибори, що мали відбутися в 2010 році, і на яких він розраховував мобілізувати правий електорат.

⁵⁰⁵ Сеймик воєводства Дольноślонзького 28 вересня 2008 року, сеймик воєводства Опольського 27 жовтня 2009 року, сеймик Підкарпатського воєводства 28 грудня 2009 року, сеймик Любельського воєводства 23 лютого 2010 року.

⁵⁰⁶ Europoslowie reagują na próby rehabilitacji UPA [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://rp.pl/arttykul/2,65650.html>

⁵⁰⁷ Забытый геноцид. «Волынская резня» 1943—1944 годов. Документы и исследования. — М., 2008.

⁵⁰⁸ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 roku w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach wschodnich [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa-/2183_u/\\$file/2183_u.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa-/2183_u/$file/2183_u.pdf)

Тож сьогодні триває інформаційна війна довкола війни, що закінчилася багато десятиліть тому. І знову у ній з'являється третя сторона, котра загрожує її розростанням. Яскравим прикладом є проведення в квітні 2010 року виставки в Києві «Волинська різня: польські і єврейські жертви ОУН-УПА», ініціаторами якої виступили відома проросійська сила в Україні — організація «Русскоязычная Украина» та Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів у Варшаві, яке представляє крайні праві політичні сили Польщі. Відкриття виставки відбулося у залі, що належить Державному управлінню справами, під пильною охороною сотень міліціонерів, і стало зведенням поразок нової влади, відомої проросійськими симпатіями, зі своїми попередниками. Головним завданням заходу було не розібратися в причинах та перебігу війни, а представити ОУН та УПА як воєнних злочинців і таким чином скомпрометувати президента Віктора Ющенка за його активні зусилля щодо реабілітації визвольного руху. З іншого боку, виставка дозволила крайнім польським націоналістичним силам проводити власну пропаганду, користаючись зміною політичної ситуації в Україні. Відповідно інформація, подана на стендах, була надзвичайно однобокою та упередженою, містила зумисні перекручення і відверті фальсифікації⁵⁰⁹.

У червні 2011 року, напередодні жовтневих виборів, у польському парламенті знову заговорили про польсько-український конфлікт понад півстолітньої давності. Депутат Сейму Францішек Єжи Стефанюк озвучив пропозицію прийняти ухвалу «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті мучеництва кресов'яків». Обґрунтовуючи свою пропозицію, депутат наголосив: мова йде про вшанування пам'яті 200 тисяч (!) жертв злочину, який мав ознаки геноциду. Політик у своїй заяві пішов навіть далі, порівню-

⁵⁰⁹ «Волинська різанина» — виставка правди, напівправди та відвертої брехні [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-371605.html>

ючи цей конфлікт із нацистськими та радянськими злочинами, а українських повстанців навіть із сучасними терористами: «Цей третій злочин проти польського народу — поруч із радянським і німецьким геноцидом — досі не залишився покараним або засудженим. Натомість за океаном, в Україні і навіть у Польщі поставлені сотні пам'ятників, котрі прославляють злочинців-терористів. І це діється в часи, коли цивілізований світ бореться з тероризмом»⁵¹⁰. Прийняття ухвали Сейму планувалося на 27 травня — день візиту до Польщі президента України Віктора Януковича. Але згодом його зняли з порядку денного. Натомість у політиків виникла ідея прийняття спільної заяви з цього приводу парламентами України та Польщі. Наразі невідомо, чи буде така заява і якою буде її зміст. Хоч, на жаль, не доводиться сумніватися, що вона відображатиме передусім інтереси політичних сил, зацікавлених в інформаційній розкрутці цієї трагедії.

Подальшій політизації та творенню далеких від правди міфів про Другу польсько-українську війну сприяє, між іншим, і невисокий рівень знань про неї у наших суспільствах. Основними знавцями поки виступають або її жертви, або політики. Зупинити цей процес можуть лише історики, публікуючи власні розвідки чи збірники документів. Сподіваюся, цьому сприятиме й видання, яке читач тримає у руках. Перекоаний, що саме правда про трагедію Другої польсько-української війни стане найкращим вшануванням пам'яті її жертв.

⁵¹⁰ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Kadencja IV. Sprawozdanie stenograficzne z 94 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 7 czerwca 2011 (pierwszy dzień obrad). — S. 64–65.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. Архів Центру досліджень визвольного руху
Фонд 9. «Збірка документів Миколи Лебеда»
Фонд 10. «Збірка документів Миколи Лебеда»

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Фонд 1. Друге Управління МГБ-КГБ УРСР
Фонд 5. Кримінальні справи на нереабілітованих осіб
Фонд 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб
Фонд 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР
Фонд 16. Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР
Фонд 65. справи оперативного обліку КГБ УРСР

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Фонд 3833. «Крайовий Провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях»
Фонд 3836. «З'єднання західних груп Української Повстанчої Армії (УПА-Захід)»
Фонд 3838. «З'єднання північних груп Української Повстанчої Армії (УПА-Північ)»

4. Державний архів Львівської області
Фонд 121. «Львівське воєводське управління державної поліції, 1921—1939»
Фонд Р-32. «Колекція документів ОУН та УПА»

5. UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE LIBRARY, HARVARD UNIVERSITY
Mykola Lebed Papers

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

1. Акція «Вісла». Документи / ред. Є. Місило. — Львів — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1997.
2. Волинь — Східна Галичина. 1943—1944. Путівник по польських та українських джерелах. — Варшава — К., 2003. — Т. 1.
3. Забытый геноцид. «Волынская резня» 1943—1944 годов. Документы и исследования / сост. А. Дюков. — М., 2008.
4. За свободу народів. Із документів краєвої боротьби. — Прага — Відень: Українське представництво в АБН, 1946.
5. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 1995. — Т. 24: Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942—1946.
6. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 4.
7. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-й «Лемко».
8. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2002. — Т. 34: Лемківщина і Перемищина. Політичні звіти.
9. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 2003. — Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів». Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали).
10. Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали.
11. Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2005. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали.
12. Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 2007. — Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 року).
13. Літопис УПА. Нова серія. — Торонто — Львів, 2009. — Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. Кн. 1.
14. Літопис УПА. Нова серія. — Торонто — Львів, 2009. — Т. 13: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. Кн. 2.
15. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955. — Видання ЗЧ ОУН, 1955.

16. Повстанські могили: Пропам'ятна книга впадших на полі слави вояків Української Повстанської Армії — Захід IV Воєнної Округи «Сян» Тактичних Відтинків «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944—1946) / за ред. Є. Місила. — Варшава — Торонто, 1995. — Т. 1.
17. Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів, 2011.
18. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Варшава — К., 2000. — Т. 2: Переселення поляків та українців 1944—1946. — Варшава — К., 2000 / ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін.
19. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Варшава — К., 2005. — Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Ч. 1–2 / ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін.
20. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — К. — Варшава, 2006. — Т. 5: Акція «Вісла» / ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін.
21. Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941: документи ГДА СБУ / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. — К., 2009.
22. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939—1947. — К., 2004.
23. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: у 3 т. — К., 2005.
24. Тарас Бульба-Боровець. Документи, статті, листи / за ред. В. Сергійчука. — К., 2011.
25. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947 рр.). — К., 2000.
26. Armia Krajowa w dokumentach. 1939—1945. — Т. II. Czerwiec 1941 — kwiecień 1943. — Warszawa — Wrocław — Krakow, 1990.

27. Armia Krajowa w dokumentach. 1939—1945. — Т. III. Kwiecień 1943 — lipiec 1944. — Londyn, 1976.
28. Drozd R. Ukraińska Powstańcza Armia. — Warszawa, 1998.
29. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. — Warszawa, 1996. — Т. 1–2.
30. Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Lom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. — Warszawa, 1998.
31. Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji I Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień — lipiec 1944. — Warszawa — Pultusk — Kielce, 2006.

Спогади

1. Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...». — Львів, 2003.
2. Левкович В. Сторінки з пережитого комбатантом // Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. — Торонто — Львів, 2003. — С. 11–143.
3. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1990. — Т. 2: Волинь і Полісся. Кн. 2.
4. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1984. — Т. 5: Волинь і Полісся. Спомини учасників.
5. Озимко М. Три акції УПА на Бірчу // Вісті комбатанта. — 1965. — № 2. — С. 28–35.
6. Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 1: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939—1945 роках. — К., 2008.
7. Павлокома. З.III.1945. Даровано життя, щоб правду розказати / за ред. М. Паньків і Є. Місила. — Варшава, 2006.
8. Пуцук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Горохівський район. — Луцьк, 2010.
9. Пуцук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Ківерцівський район. — Луцьк, 2008.

10. Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Луцький район і м. Луцьк. — Луцьк, 2009.
11. Царук Я. Трагедія волинських сіл. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. — Львів, 2003.
12. Dąbbski S. Egzekutor. — Warszawa, 2010.
13. Komański H., Siekierka S. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie tarnopolskim 1939—1946. — Wrocław, 2004.
14. Komański H., Siekierka S. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w wojewodztwie lwowskim 1939—1947. — Wrocław, 2006.
15. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945. — Warszawa, 2000.
16. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939—1945 / oprac. J. Turowski, W. Siemaszko. — Warszawa, 1990.

СТАТТІ, МОНОГРАФІЇ, ЗБІРНИКИ СТАТЕЙ

1. Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 45.
2. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 68–119.
3. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41).
4. Війни і мир, або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди». — К., 2004.
5. Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій». — К. — Варшава, 2010.

6. В'ятрович В. Брошура референта пропаганди ОУН Закарпатського краю Василя Галаси «Українсько-польські взаємини на тлі історії» // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 15–39.
7. В'ятрович В. Передумови переходу сотень УПА на Захід // Воля і Батьківщина. — 2000. — № 1. — С. 39–45.
8. В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 288–303.
9. В'ятрович В. Публіцисти українського підпілля про українсько-польські взаємини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 348–382.
10. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Львів — Торонто, 2001. — 202 с.
11. В'ятрович В. Рецензія на книгу «Волинь і Східна Галичина. 1943—1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах. Варшава — К., 2003» // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 189–193.
12. В'ятрович В. Сотенний «Бурлака». — Львів, 2000. — 152 с.
13. В'ятрович В. Спроби українсько-польських переговорів у Другій світовій війні: позиції сторін // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 127–138.
14. В'ятрович В. Українська Друга світова (в кольорі) // Дзеркало тижня. — № 32 (760), 29 серпня — 4 вересня 2009.
15. В'ятрович В. УПА і реалізація концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2004. — Вип. 11. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. — С. 78–92.

16. Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини 1943—1945. — Львів, 2007.
17. Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 87–95.
18. Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. — 2003. — № 7–8.
19. Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна — Польща: важкі питання» у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 1. — С. 190–203.
20. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 150–173.
21. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ — першої половини ХХ століття. — Львів, 2006.
22. Граціозі А. Війна і революція в Європі 1905—1956 рр. — К., 2005.
23. Дарованець О. «Велика ліквідація» ОУН на Волині (листопад 1938 — серпень 1939) // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К., 2007. — С. 572–589.
24. Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 139–150.
25. Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 року в світлі тогочасної преси і споминах очевидців // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 2. — С. 75–87.
26. Зашкільняк Л. О. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії (1945—1990 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 4. — К., 1993.
27. Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у

- Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 3–23.
28. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К., 2003.
 29. Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000.
 30. Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001.
 31. Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945). — К., 2009.
 32. Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959—1964) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — № 1. — 2009. — С. 87–120.
 33. Кёниг Х. Память о национал-социализме, Холокосте и Второй мировой войне в политическом сознании ФРГ // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41).
 34. Кентій А. Українська Військова Організація в 1920—1928 рр. — К., 1998.
 35. Клаузевиц К. О войне. — М.: Эксмо, 2007.
 36. Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії УПА // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26–27. — С. 223.
 37. Коріння трагедії. З проф. Ришардом Тожецьким розмовляє Іза Хруслінська // Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій». — К. — Варшава, 2009. — С. 61.
 38. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж — Львів — Нью-Йорк, 1993.
 39. Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — № 1. — С. 57–87.
 40. Левицький Б. Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв'ю // Діялог. — 1979. — Ч. 2. — С. 17.
 41. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. — К., 2009.
 42. Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.

43. Мороз В. Діяльність ОУН напередодні та на початку Другої світової війни // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К., 2007. — С. 590–599.
44. Мороз В. Репресії проти ОУН в 1939 р. // Мірчук П. Нарис історії ОУН. — 3-тє вид., доп. — К., 2007. — С. 570–572.
45. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 роках. — К., 2004.
46. Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — № 7. — С. 208–232.
47. Потічний П. Павлокома. 1941—1945. Історія села. — Львів — Торонто, 1991.
48. Прокоп М. Українські самостійницькі політичні сили в Другій світовій війні // В боротьбі за Українську Державу. — Львів: Меморіал, 1992. — С. 47–57.
49. Ріпецький М. Історія куреня «Рена» // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33. — С. 100–137.
50. Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобич, 2002. — С. 385–395.
51. Руккас А. Збройні загони Організації Українських Націоналістів на Бережанщині (вересень 1939) // Український визвольний рух. — Львів, 2004. — № 3. — С. 145–160.
52. Сергійчук В. Втрати населення під час українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни // Україна — Польща: Важкі питання. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». — Луцьк, 2004. — Т. 9.
53. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 143–171.

54. Смоленський П. «Ми засідали, щоб винести вирок» // Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій». — К. — Варшава, 2010. — С. 221–240.
55. Стасюк О. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005. — С. 171–189.
56. Стратегії 1945—1947 років на Закарпатті. Розмова з Василем Галасою — «Орланом», заступником провідника Закарпатського краю Ярослава Старуха — «Стяга» з політично-пропагандивної праці // Вісник Закарпаття. — 2002. — № 7–9. — С. 36–39.
57. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини / ред. Ю. Сливка. — Львів, 2005.
58. Хофмайстер Х. Воля к войне, или бессилие политики. — СПб., 2006.
59. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. — Львів, 1999.
60. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20–30-х рр. ХХ ст. Проблеми історіографії // Проблеми слов'янознавства: Міжвідомчий наук. збірник. ЛНУ ім. І. Франка. — Львів, 1996. — Вип. 48. — С. 53–61.
61. Шмігель М. Український легіон Романа Сушка. Напад зі Словаччини на Польщу (1939) // Український визвольний рух. — Львів, 2007. — № 11. — С. 81–95.
62. Armstrong J. Ukrainian Nationalism. — Colorado, 1980.
63. Davies N. No simple victory. World War II in Europe, 1939—1945. — Viking, 2006.
64. Filar W. Wołyń 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. — Toruń, 2004.
65. Garbacz D. Wołyniak, legenda prawdziwa. — Rzeszow, 2008.
66. Gołębiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarzmionych // Dialogi — Biuletyn polsko-ukraiński. — 1987. — № 7–8. — S. 5–6.

67. Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — Warszawa, 2011.
68. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939—1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939—1953. — Warszawa, 2002. — S. 279–584.
69. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939—1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / ed. P. Kosiewski, G. Motyka. — Krakow, 2000. — S. 166–178.
70. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 206.
71. Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942—1960. — Warszawa, 2006.
72. Motyka G. Ukraińskie «powstanie» // Karta. — 1999. — № 29.
73. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945—1947. — Warszawa, 1997.
74. Pałski Z. Ukraińska myśl polityczna na Ukrainie Zachodniej dotycząca problemu polskiego w latach II wojny światowej // Polska — Ukraina: trudne pytania... — T. 4. — S. 270–291.
75. Partacz Cz. Proby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej // Polska — Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». — Warszawa, 3–5 listopada 1999 / oprac. red. R. Nedzielko. — Warszawa, 2000. — T. 6.
76. Patrylak I. Ukraiński ruch wyzwoleniecki w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki «Ukraińska partyzanka 1942—1960. Warszawa, 2006, 720 s.»). — S. 380–381.
77. Poliszczuk W. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. — Toronto, 1998. — T. 1: Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny: struktura organizacyjna i założenia programowe.

78. Small M., Singer J. D. *Resort to Arms*. — Beverly Hills, 1982.
79. Snyder T. *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. — New York, 2010.
80. Snyder T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. — Yale University Press, 2003.
81. Sowa A. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939—1947*. — Krakow, 1998.
82. *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939—1947. Teki edukacyjne IPN / red. G. Motyka*. — Warszawa, 2002.
83. Stryjek T. *Europejskość Dmytra Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu // Antypolska akcja OUN-UPA 1943—1944. Fakty i interpretacje*. — Warszawa, 2003.
84. Szawłowski R. *Przedmowa // Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945*. — Warszawa, 2000. — S. 11–22.
85. Szczesniak A., Szota W. *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. — Warszawa: MON, 1973.
86. Sztendera J. *W poszukiwaniu porozumienia (Podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945—1947. Współpraca pomiędzy UPA i WIN) // Zeszyty Historyczne*. — 1985. — № 71. — S. 153–164.
87. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
88. Torzecki R. *Wisła zaczęła się w Moskwie // Gazeta Wyborcza*. — 20.05.1997.
89. Węgierski J. *W Lwowskiej Armii Krajowej*. — Warszawa, 1989.
90. Wiatrowycz W. *Antykomunistyczny ruch oporu na Ukrainie w latach 1944—1953 // Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944—1956*. — Warszawa — Lublin, 2008. — S. 67–76.

91. Wiatrowycz W. Działalność OUN i UPA w południowo-wschodniej Polsce w latach 1944—1947 // Polska — Ukraina: Trudne pytania. — Warszawa, 2009. — T. 11. — S. 131–145.
92. Wnuk R. Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ece.columbia.edu/research/intermarium/vol7no1/wnuk.pdf>
93. Żupański A. Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przez ponad sześćdziesiąt laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich. — Warszawa, 2007.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АБ — адміністративна боївка
АБН — Антибільшовицький блок народів
АК (пол.: Armia Krajowa) — Армія Крайова
АЦДВР — Архів Центру досліджень визвольного руху
БСБ — боївка Служби безпеки
БХ (пол.: Bataliony Chłopskie) — Батальйони хлопські
ВіН (пол.: Wolność i Niezawisłość) — Воля і незалежність
ВО — Воєнна округа
ВОП — Відділ особливого призначення
ВОП (пол.: Wojska Ochrony Pogranicza) — Військо охорони кордону
ВП (пол.: Wojsko Polskie) — Військо Польське
ВШВО — Військовий штаб Воєної округи
ГГ, ГГ — Генерал-губернаторство
ГДА СБ — Галузевий державний архів Служби безпеки України
ДАЛО — Державний архів Львівської області
ДАРО — Державний архів Рівненської області
ЗВЗ (пол.: Związek Walki Zbrojnej) — Союз збройної боротьби
ЗУЗ — Західні українські землі
КБВ (пол.: Korpus Bezpieczeństwa Publicznego) — Корпус громадської безпеки
КОП (пол.: Korpus Ochrony Pogranicza) — Корпус охорони кордону
КП — Крайовий провід
МВД (рос.: Министерство внутренних дел) — Міністерство внутрішніх справ
МГБ (рос.: Министерство государственной безопасности) — Міністерство державної безпеки
МО (пол.: Milicja Obywatelska) — Громадська міліція
НКВД (рос.: Народный комиссариат внутренних дел) — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКГБ (рос.: Народный комиссариат государственной безопасности) — Народний комісаріат державної безпеки
НСЗ (пол.: Narodowe Siły Zbrojne) — Національні збройні сили
ОРМО (пол.: Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej) — Добровільний резерв громадської міліції
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН-СД — Організація українських націоналістів (самостійників-державників)

- ПЗУЗ — Північно-західні українські землі
- ПКВН (пол.: Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego) — Польський комітет національного визволення
- ПОВ (пол.: Polska Organizacja Wojskowa) — Польська військова організація
- ППР (пол.: Polska Partia Robotnicza) — Польська робітничка партія
- ППС (пол.: Polska Partia Socjalistyczna) — Польська соціалістична партія
- ПСЛ (пол.: Polskie Stronnictwo Ludowe) — Польська селянська партія
- РЗЗ — Референтура зовнішніх зв'язків
- РСУК — Ревізійний союз українських кооператив
- СА (нім.: Sturmabteilung) — штурмові загони
- СБ ОУН — Служба безпеки ОУН
- СД (нім.: Sicherheitsdienst) — німецька служба безпеки
- СКВ — Самооборонний кущовий відділ
- СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
- СУЗ — Східні українські землі
- УБП (пол.: Urząd Bezpieczeństwa Publicznego) — Управління громадської безпеки
- УВО — Українська військова організація
- УГА — Українська галицька армія
- УГВР — Українська головна визвольна рада
- УДК — Український допомоговий комітет
- УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання
- УНС — Українська народна самооборона
- УОТ — Українське освітнє товариство
- УПА — Українська повстанська армія
- УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УССД — Українська Самостійна Соборна Держава
- УЦК — Український центральний комітет
- УЧХ — Український червоний хрест
- ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління
- ЧА — Червона армія
- ЧСР — Чехословацька республіка
- вд. — відділ
- ген. — генерал
- год. — година
- д. — друг
- кап. — капітан
- ком. — командир
- к-р — командир
- м. — місто
- обл. — область
- ок. — околом
- пвд. — підвідділ
- р-н — район
- с. — село
- сл. п. — славної пам'яті
- т. зв. — так званий
- ч. — число

ІМЕННИЙ ТА ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
Абвер 60
АБН див. Антибільшовицький блок народів
Австро-Угорська імперія 39
«Ага», комендант Станіславського інспекторату АК 163
Азія 59
АК див. Армія Крайова
Америка див. Сполучені Штати Америки
Англія див. Велика Британія
Андрієнко див. Луцький Олександр
Андріївка, с. 145
Антибільшовицький блок народів (АБН) 210, 212
Армія Крайова 14, 15, 20, 22, 24, 27, 32, 34, 35, 46, 52, 63, 64, 79, 85, 101, 106, 109, 110, 115, 116, 120, 121, 122, 132, 135, 141, 144, 145, 146, 147, 152, 153, 154, 158, 161, 163, 164, 166, 168, 172, 175, 180, 181, 182, 183, 187, 188, 191, 192, 194, 198, 199, 201, 216, 217, 218, 220, 221, 249, 250
Армстронг Джон 134
Арон Раймон 31
- Б**
Бандера Степан 58, 106, 138, 211
«Батальйони хлопські» (БХ), польське військове формування 194
Бахів, с. 201
Белзькі ліси 143
Бербєки, с. 166
Бережани, м. 138, 172
Береза Картузька, с. 47
Березненський р-н 156
Березнівський повіт 204
Березувка, колонія 117
Берестечко, м. 130
Берізка, с. 201
Берія Лаврентій 223
Берлін, м. 116, 138, 207
Бздура, поляк 147
Біберський повіт 164
Білгорайські ліси 143
Білик Ян 147
Білін (Вілик), с. 116, 130
Бірча, м. 201, 229, 230, 231
Бісс Юзеф («Вацлав») 198
Блажів, с. 142
Богутичі, с. 150
«Бомби», батальйон 118
Борівниця, с. 203, 204
Боровець Тарас («Бульба Тарас») 65, 103, 105, 106, 109, 110, 133
Борок, колонія 117, 119
Борсуки, колонія 117
Борщовичі, с. 176

- Бохенський, граф 82
Брильський Гнат 167
«Буг», Воєнна округа 148, 196
Буг, р. 108, 141, 146, 150, 152, 196
Буківське, м. 234
Бук, с. 243
«Бурлака» див. Щигельський
Володимир 230, 231
«Бура», операція 144, 180, 181
Бучацький р-н 190
Бучач, м. 79
БХ див. «Батальйони хлопські»
«Бюлетень», видання ОУН 22
- В**
«Вадим» див. Новицький Степан
Вальки, с. 231
Варшава, м. 21, 63, 102, 177, 235
Варяж, с. 205, 240
Василевська Ванда 156
Вацик Павло («Прут») 229
«Вацлав» див. Бісс Юзеф
«Ведмідь», сотня 148
Велика Британія 58, 73, 85, 88
Вельцер Гаральд 19
Верба, с. 154
Вербковичі, с. 150
Вербський р-н 130
Вермахт 29
Верховина, с. 206
Ветляна, с. 243
«Вирва» див. Ксьонжек Станіслав
Вирка, колонія 117, 119, 120
Виробки, колонія 117, 120
Вислік, с. 234
Висоцьк, с. 105
Відень, м. 42
Військо Польське (ВП) 194, 214, 217, 219, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 234, 243
«Віктора», відділ 217
Вілик див. Білін
«Вілусько» див. Цвюк Вільгельм
ВіН див. «Вольносьць і незавілоосьць»
«Вісла», акція 33, 96
«Вісник Української інформаційної служби», видання 22
Вітрилове, с. 240
Вітцинь, с. 166
Внук Рафал 123, 216
«Вовки», сотня 148, 149
Возняк Гжегож 121
Воїславичі, с. 150
Волинь 15, 18, 23, 29, 34, 35, 38, 39, 46, 47, 54, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 76, 77, 78, 83, 85, 86, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 121, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 148, 155, 156, 162, 169, 188, 190, 194, 204, 249, 251, 253, 254, 255
«Волиняк» див. Задзерський Йозеф

- Володавщина 236
Володимир-Волинська округа 68
Володимирець, м. 103, 104, 105
Володимирівка, с. 130
Володимирський повіт 76, 109, 121
Володимирський р-н 121, 122
Володимирщина 130
Волошин Ростислав 76, 77
«Вольносьць і незавіслосьць» (BiH), польське військоове формування 25, 85, 194, 216, 217, 218, 220
Воля Міхова, с. 235
Воля Островецька, с. 100
ВП див. Військо Польське
Врецьона Євген 140
В'язовниця, с. 203
- Г**
«Галайда», сотня 148
Галаса Василь («Орлан») 203, 212, 239
Гали, колонія 117, 120
Галичина 3, 21, 23, 24, 38, 53, 61, 63, 64, 67, 78, 98, 108, 128, 129, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 148, 157, 158, 162, 164, 172, 174, 188, 190, 191, 192, 194, 204, 253
«Галичина», дивізія Ваффен СС 72, 133, 164, 165, 168
Гальо Михайло («Коник») 230, 232
Гальчевський-Войнаровський Яків 99
Ганачів (Ханачів), с. 158, 159, 160, 167
Гдешин, с. 150
«Геля», відділ 217
Гестапо 77, 184
Гільське, с. 243
Гітлер Адольф 45, 58, 59, 61
Гломча, с. 240
Голембйовський Мар'ян 85, 145, 215, 216
Голинь, с. 117
Голобський р-н 131
Гончарі, с. 178
Гонятинки, с. 150
Горбовий Володимир 41
Гори Стрийковецькі, с. 167
Горохівський повіт 18, 76, 109, 121
Горохівський р-н 121
Горохівщина 108, 130
Горпин, с. 166
Горуша, с. 131
Гошовський Микола 170, 171
«Грабенко В.» (Сколоздра Василь) 118
Грабівець, с. 185
Градів, с. 130
Гриньох Іван 140
Грицак Ярослав 34
«Громенко» див. Дуда Михайло
Грубешів, м. 25, 71, 74, 99, 151, 216, 217
Грубешівщина 73, 145, 236
Губинок, колонія 151

Гудь Богдан 34, 36
Гуменець, с. 142
Гута Березька, с. 201
Гута Міцька, колонія 117
Гута Пеняцька, с. 168
Гута, с. 117, 118, 120, 168, 187
Гута Степань (Степанська), с.
117, 118, 120
Гучва, р. 150
Гущинський Павло 117

Г

«Газета виборча», видання 9
Граціозі Андреа 35

Д

Давидів, с. 178, 179
«Давида», сотня 217
Дажва, с. 131
«Данилів», Тактичний відтинок
УПА 220
Дашкевич Кароль Вітольд 53
Дашкевич Ярослав 35, 128,
182, 252
Дильонгова (Делягова), с. 199
Дилягів, с. 228
Диниська, с. 151
Динів, с. 199, 200
Діброва, с. 151
«Дідика», відділ 228, 235
«Дмитро» див. Степаняк Ми-
хайло
Добра, колонія 107
Добра, с. 229
Добромильщина 190
«Довбешки», сотня 103, 104

Довжиця, с. 243
Долина, м. 240
Домбський Стефан 197, 200
Дрогобиччина 138
Дубенська округа 132
Дубенський повіт 109
Дубрівка, с. 226
Дубровиця, с. 202
Дуда Михайло («Громенко»)
230
Дунін-Борховський, граф 82
Дяк Матвій 237

Є

Європа 40, 102

І

«Іванів» див. Логуш Омелян
Іваньче, колонія 117
Івахів Василь 78
«Ідея і чин», видання 22
Іспанія 38
Іщук Олександр 7

Ж

Жидачів, м. 187, 188
Жовква, м. 143, 175
Жовківщина 136
Жогатин, с. 227
Жук 122

З

Забірці, с. 150
Заболоття, с. 130
Заболотці, с. 122
Завадка Морохівська, с. 232

- Завій, с. 196, 243
 Завонє, колонія 165
 Загає, місцевість 122
 Задзерський Йозеф («Волин-
 няк») 202
 Задиби, с. 131
 Закарпаття 45, 58
 Закерзоння 3, 23, 24, 25, 96,
 128, 177, 188, 190, 193, 194,
 195, 196, 198, 200, 201, 203,
 205, 212, 215, 219, 224, 227,
 228, 229, 235, 238, 239, 240,
 244, 245, 246, 250
 Замарстинів 176
 Замойщина 75
 Замостенський повіт 73
 Замостя, м. 71
 Запілля, с. 155
 Західна Україна 7, 14, 22, 25, 35,
 39, 42, 45, 54, 56, 62, 64, 66,
 67, 78, 91, 93, 95, 96, 97, 128,
 133, 163, 184, 185, 187, 188,
 194, 195, 220
 Західні українські землі (ЗУЗ)
 61, 80, 131, 134, 137, 174, 175
 Західноукраїнська Народна
 Республіка (ЗУНР) 27
 Заянчковський Вітольд 54
 Збоїща, с. 176
 «Звйонзек Валькі Збройней»
 («Związek Walki Zbrojnej»,
 ЗВЗ), польська підпільна
 організація 55
 Здяри, колонія 122
 Здолбунівський повіт 109
 Землиця, с. 130
 «Зигмунт», поручник АК 216
 Зимно, с. 150
 Зівка, колонія 117
 Золотницький р-н 190
 Золочів, м. 67, 163
 Золочівський повіт 67
 Золочівщина 143, 175
 ЗУЗ див. Західні українські
 землі
- Й**
 Йоник Степан («Крук») 123
- К**
 Кадоб'янська Стефанія 182
 Каменне, колонія 117
 Камінський Збігнев 91
 Кам'янок, хутір 117
 Карванський Дмитро («Ор-
 ський») 230, 232
 Каролінка, с. 131
 «Карпатська Січ», українське
 військове формування 45
 Карпатська Україна 45, 58
 Катинь 252
 Качинський Лех 255, 256
 КБВ див. «Корпус безпеченства
 вевнешного»
 Квасів, с. 108
 Київ, м. 62, 252, 257
 Кладочний Йосип 22
 Клаузевіц Карл фон 30, 31
 Клепарів 176
 «Клим Савур» див. Клячків-
 ський Дмитро
 Ключьк, с. 131

- Клячківський Дмитро («Клим Савур») 91, 92, 93, 94, 95, 119
Кобильське, с. 243
Ковельський повіт 109
Ковини, с. 175
Ковпак Сидір 134, 156
Козачок, частина с. Запілля 155
Колківський ліс 94
Колодяк, с. 131
Команча (Команча), с. 234, 235
«Комітет Полякув Кресув Всхудніх», польська організація 48
Коморовський Владислав 110, 114, 121, 122, 126
«Коник» див. Гальо Михайло
Коновалець Євген 42
Конюхи, с. 130
КОП див. «Корпус Охорони Пограничча»
«Кора» див. Мельник Макар
«Корд» див. Філіпович Казимір
«Корпус безпеченства вевнешнего» (КБВ), 194
«Корпус Охорони Пограничча» (КОП) 150
Костопільський повіт 105, 109
Котвіцький («Сліпий») 204
Котович Валентин 117
Кравчук Роман 178
«Крайова репрезентація політична», польська організація 139
Краків, м. 177
Красне, с. 143
Кременецький повіт 109
Крехівські ліси 143
Криве, с. 243
Кривуцький Іван 200, 204
Крижановський, поляк 167
«Крилячі», сотня 148
Кріпо 184
Ксьонжек Станіслав («Вирва») 146, 218, 220
Кульчицький, доктор 99
Купичів, с. 131
Курорт, колонія 119
Кухта Микола 200
Кучма Леонід 253
Кьоніг Гельмут 28
- Л**
Лавер Марія 237
Лавер Тетяна 237
Лагівці, колонія 149
«Ластівка» див. Янківський Григорій
Ластовецький Андрій 135
Лаців, м. 151
Лебедь Микола («Володимир») 6, 7, 25, 26, 91, 92, 111, 127, 135, 177
Левицький Борис 63
Левкович Василь 108
Лемківщина 206, 234, 236
Лемкін Рафаель 233
«Лемко», Тактичний відтинок УПА 231
«Лис», командир 148
«Лисоня», Воєнна округа 148

- Литвин Володимир 253
 Ліпчак Мар'ян 206
 Літин, с. 131
 «Літопис УПА», видання 20
 Логуш Омелян («Іванів») 82
 Лодзь, м. 115
 Ломи, колонія 117
 «Лом», операція 45
 Лондон, м. 69, 83
 Лопатинський Юрій («Шейк») 205
 Лопінка, с. 243
 Лопушна, с. 164
 «Луїс» 197
 Лукасевич Мар'ян («Ягода») 149
 Луковець, м. 187
 Лупків, с. 234, 235
 Луцький Олександр («Андрієнко») 22, 94, 95
 Луцький повіт 18, 77, 95, 109
 Луцьк, м. 18, 77, 115, 131
 Львів, м. 39, 56, 67, 68, 81, 82, 135, 140, 144, 149, 158, 169, 172, 178, 180, 181, 182, 183, 252
 Львівська обл. 26
 Львівщина 53, 108, 134, 143, 190
 Любачів, м. 175
 Любачівський повіт 201
 Любачівщина 108, 134, 200, 236
 Люблин, м. 72
 Люблинець Новий, с. 199
 Люблинець Старий, с. 199
- Любомльщина 124
 Любомль, м. 100
 Любомльський повіт 18, 76, 100, 109, 132
 Любомльський р-н 132
 Людвипільський р-н 156
 Ляди, колонія 117, 119
 Ляхава, с. 229
- М**
 Мазуркевич Ян 215
 Майдан Лепенський, с. 107
 Майдан Новий, с. 150
 Макар Василь 65
 «Маківка», Воєнна округа 196
 «Макс» див. Скорупський Макс-сим
 Малин, с. 132
 Малковичі, с. 202
 Маловоди, с. 190
 Матіївський р-н 132
 Матла Зенон 82
 МГБ див. Міністерство державної безпеки
 Мельник Андрій 58
 Мельник Макар («Кора») 104
 Мельник Ярослав («Роберт») 191
 Мельниці, хутір 117
 Мельніки (Мельники), колонія 117
 «Месники», сотня 148
 Миколаїв, м. 53
 Милотиц, с. 67
 «Мирон», підрайоновий ОУН 234

- Міліція обивательська (МО) 194, 233
Міністерство державної безпеки (МДБ) 220
Місико Євген 197, 198
Мітрінга Іван 59, 63
«Млота», відділ 217
МО див. Міліція обивательська
Моложів, с. 100
Молотов В'ячеслав 58
Мороз Володимир 8, 151, 169
Москва, м. 59, 116, 138, 140, 207, 212
Мостищина 142
Мосур (Мосир), с. 130
Мотика Гжегож 14, 99, 103, 104, 120, 123, 151, 154, 195, 216, 225, 242, 246
Мудрий Василь 47, 49, 52
Муличів, с. 71
Мутвиця, с. 117
М'ягке, с. 145
- Н**
Набрж (Набряж), с. 150
Нагай Є. В. 167
Нагожани, с. 234
Надсяння 24, 60, 179, 194, 197
Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД) 25, 54, 55, 66, 78, 80, 81, 93, 141, 152, 153, 156, 168, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 196, 201, 205, 215, 217, 218, 219, 223, 232, 235, 236, 242
«Народове Сілі Збройне» (НСЗ), польське військове формування 194, 206
«Нахтігаль», батальйон 60
Немирів, м. 175
Небещани, с. 232
Німеччина 27, 38, 45, 52, 62, 82, 114, 130, 252
Новий Двір, с. 131
Новини, с. 122
Новицький Степан («Вадим») 148
Новосілки, с. 67
Новотанець (Новотанець), с. 234
Носаль Евфрозина 146
Носаль Марія 146
НСЗ див. «Народове Сілі Збройне»
Нью-Йорк, м. 26
- О**
Обурки, с. 77
Ожана, с. 202
Ожга Марія 202
Ожешен, місцевість 121
Озеряни, с. 131
Озимко Михайло 230
Олійник Микола («Орел») 170, 171
Ольховський Іван 155
Омелянка, колонія 117
Онишкевич Мирослав («Орест») 25, 148, 224, 245
Організація українських націоналістів (ОУН) 5, 6, 7, 14, 15,

- 22, 23, 24, 25, 30, 33, 35, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 74, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 102, 103, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 122, 126, 127, 129, 131, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 148, 157, 158, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 177, 178, 182, 183, 184, 186, 191, 194, 195, 196, 203, 206, 207, 208, 211, 212, 216, 217, 220, 222, 225, 227, 238, 239, 244, 240, 250, 252, 254, 256
- «Орел» див. Олійник Микола
«Орест» див. Онишкевич Мирослав
ОРМО див. Охотніча резерва міліції обивательської
«Орський» див. Карванський Дмитро 230, 232
Осовичи, колонія 117
Осташ Михайло 237
Острів, с. 172
Острівки (Островки, Оструфки), колонія 100, 117, 119
«Остріжського», курінь 148
Островський Адам 141, 166
Острог, м. 252
Оструфки див. Острівки
ОУН див. Організація українських націоналістів
Охлопів, с. 108
- Охотніча резерва міліції обивательської (ОРМО) 194
- П**
Павлишин Лука 22, 81, 85
Павлокома, с. 197, 198, 199, 201, 254
Паздерський Мечислав («Шарий») 206
Панчишин, професор 135
Паросля, с. 103, 104, 105
Пасіка, с. 197
Патриляк Іван 8, 66, 104
Пашова, с. 196
«Перебийніс», сотня 148
Переводів, с. 236
Перегійняка, сотня 104, 105
Перемишль, м. 67, 202
Перемишльський повіт 79, 198, 201, 233
Перемишляни, м. 138, 172
Перемищина 228, 236, 245
Переспа, с. 117
Петлюра Симон 110
Писарева Воля, с. 130
Пискоровичі, с. 202, 203
Підвисоке, с. 187
Підгайці, с. 172
Підляшшя 61, 71
Пілсудський Юзеф 47
Платон, єпископ 132
Пняки, с. 108
Подселече, колонія 117
Познанщина 115
Полікарп, митрополит (Сікорський Петро) 132

- Полісся 78, 83, 133
Полтавщина 218
«Польський комітет національного визволення» (ПКНВ), польська організація 153, 185
Польща 63, 68
Поляни, колонія 117
Помор'я 115
Пораж, с. 232
Порицьк, м. 121, 124, 125, 254
Посадів, с. 149, 151
Прибалтика 152
Присліп, с. 243
Пришляк Григорій 182
«Прірва» див. Штендера Євген
«Пролог», корпорація 26
«Пролом», сотня 148
«Просвіта», українська організація 199
«Прут» див. Вацик Павло
Пущук Іван 18
- Р**
Рава-Руська, м. 175
Равська округа 175
Равщина 134, 142, 143
Радава, с. 200
Радехів, м. 136
Радехівщина 136
Радовичі, с. 131
Радошиці, с. 234, 235
Радянський Союз див. Союз Радянських Соціалістичних Республік
Рафалівський р-н 131
- Редеша Степан 124
Ремезівці, с. 166
Ремель, с. 77
Речиця, с. 150
Римаче, колонія, с. 100
Рим, м. 215
Ріббентроп 58
Рівненська обл. 26, 131
Рівненський повіт 109
Ріплин, с. 145, 151
Річиця, с. 151
Річки, с. 175
Робак Стах 167
«Роберт» див. Мельник Ярослав
Ровецький Стефан 46, 63, 69, 81, 96, 105
Рогатин, м. 172, 188
«Роланд», батальйон 60
Ромашково, колонія 117
Ропа, присілок 230
Російська імперія 39
Росія 39, 77, 112, 139, 191
«Рубашенко», курінь 118
Руда, с. 116, 187
Руденко Гриць 218
Румель Зигмунт 123
Румунія 150
Рухів, с. 202
- С**
Савіцький Юзеф 135
Савченко Сергій 220, 242
Сагринь, с. 145, 146
Садова, місцевість 121
Самбірщина 142

- Сарненський повіт 105, 106, 109
СБ див. Служба безпеки ОУН
СБУ див. Служба безпеки України
Свирид Василь 165, 166, 168
Секула Станіслав («Сокіл») 206
Селиська, с. 117, 199, 204
Сербія 150
Сергійчук Володимир 131
Середниця, с. 196
Семашко Ева 17, 18, 44, 125
Семашко Владислав 17, 18, 44, 125, 249
Сивіцький Микола 20
Сидір Василь («Шелест») 178
Сівчина, с. 201
Сіде, с. 142
«Січ», загін УПА 122
Сікорський Владислав 26, 57, 85, 87
Сільниця, с. 228
Сінгер Девід 32
«Сіроманці», сотня 148
Скалат, м. 188
Сколівщина 138
Скорупський Максим («Макс») 169
«Слепий», поручник 216, 217
«Слепого», відділ 217
Словаччина 53, 227, 235
Служба безпеки (СБ) ОУН 22, 65, 93, 133, 142, 145, 152, 172, 182
Служба безпеки України (СБУ) 6, 7, 25, 54, 91, 124, 128, 167, 180, 242
Случ, р. 156
Смолл Мелвін 32
Снайдер Тімоті 29
Собищине, с. 131
Сова Анджей 185
Сокаль, м. 136
«Сокіл» див. Секула Станіслав
«Сокіл» див. Фіалка Міхал
Солокія, р. 146
Сошники, с. 120
«Союз збройної боротьби» див. «Звйонзек Валькі Збройней»
Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) 14, 27, 41, 45, 53, 59, 60, 63, 66, 76, 78, 80, 82, 87, 180, 194, 197, 202, 207, 209, 213, 237, 248
Сполучені Штати Америки 6, 40, 88
Сталін Йосиф 59, 85, 226
Станіславів, м. 130
Станіславівщина 191
Старе Село, с. 150, 151, 178
Старух Ярослав («Стяг») 196, 225, 227, 241, 244, 245
Стасінський Мацей 9
Стельмащук Юрій 93, 94, 124
Стенжаричі, с. 130
Стенятин, с. 149, 151
Степанів Олена 182
Степаняк Михайло («Дмитро») 22, 80, 81, 82, 92, 127, 140
Стрибовиська, с. 243
Стрижівець, с. 145
Стрий, м. 187

- Струтинський Микола 99
Студене, с. 243
«Стяг» див. Старух Ярослав
Сушибаба, с. 131
Сушка, легіон 53
Східна Галичина 91
Східна Європа 35, 39, 40, 59, 61,
210
Східна Малопольща 39, 45, 46,
64, 83, 84, 138, 162, 165
«Сян», Воєнна округа 148, 224,
245
Сян, р. 141, 148, 151, 200, 201, 204,
205, 221, 224, 228, 231, 232,
245
- Т**
«Твардий» див. Цвюк Вільгельм
Творильне, с. 243
Телятин, с. 71, 149
Темне-Жондове, колонія 117
Темне-Степанське, колонія 117
Теплиці, с. 202
Теребенкі, с. 100
Теребінець, с. 145
Теребінь, с. 145
Теребовельський р-н 190
Терка, с. 237
Тернопіль, м. 67, 166
Тернопільщина 187, 188, 190
«Тигри», сотня 148
Тимощук Антоніна 146
Тимощук Евстахій 146
Тимощук Ліда 146
Тишівці, с. 151
- Тожецький Ришард 29, 30, 139, 242
Томашів, м. 151
Томашівський повіт 73
Томашівські ліси 143
Томашівщина 236
Торонто, м. 20
Третій Райх 45, 60, 62
Трецани, с. 150
Тур, колонія 117
Туреччина 210
«Турів», Воєнна округа 196
Турійський р-н 131
Турковичі, с. 145, 150
Туровський Юзеф 249
Тутка, поляк 147
- У**
УБП див. Ужонд безпеченства публічного
УВО див. Українська військова організація
УГВР див. Українська головна визвольна рада
Угнів, м. 150
Угорщина 58
«Ударники-2», сотня 230
«Ударники-4», сотня 230
«Ударники-6», сотня 230
«Ударники-7», сотня 230
УДК див. Український допомоговий комітет
Ужане, с. 117
Ужонд безпеченства публічного (УБП) 194, 218, 219, 243
Українська військова організація (УВО) 41

- Українська головна визвольна рада (УГВР) 220
- Українська Народна Республіка (УНР) 58
- Українська повстанська армія (УПА) 5, 6, 7, 9, 14, 15, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 54, 65, 66, 89, 91, 92, 93, 95, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 128, 129, 131, 141, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 166, 167, 169, 172, 178, 179, 181, 184, 186, 187, 191, 192, 194, 195, 196, 200, 205, 207, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 248, 249, 251, 253, 255
- Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) 25, 42, 54, 193, 206, 217, 220, 223, 226, 233, 235, 238, 242, 244, 248
- Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) 46, 52
- Українське освітнє товариство (УОТ) 73
- Український допомоговий комітет (УДК) 75, 99
- Ульгівок, с. 151
- УНР див. Українська Народна Республіка
- УОТ див. Українське освітнє товариство
- УПА див. Українська повстанська армія
- УПА-Захід, група 148, 178, 186, 196
- УПА-Північ, група 104, 196
- УРСР див. Українська Радянська Соціалістична Республіка
- Устрики Горішні, с. 243
- Ухані, с. 150
- Ф**
- Федак, українець 122
- Фіалка Міхал («Сокіл») 155
- Філіпковський Владислав 135, 166, 167
- Філіпович Казимір («Корд») 155
- Філяр Владислав 91
- Фінляндія 210
- Франк Ганс 61
- Франція 38, 58
- Х**
- Халупки, присілок 170
- Хамей Микола 237
- Ханачів див. Ганачів
- Хвалка, колонія 130
- Хлібовичі Свіржські, с. 164
- Холм, м. 71, 100
- Холмський повіт 73, 102
- Холмщина 23, 32, 46, 47, 60, 61, 70, 71, 73, 74, 75, 78, 80, 81,

85, 86, 98, 99, 100, 101, 109,
136, 138, 143, 144, 145, 148,
149, 151, 152, 194, 195, 205
«Холодний Яр», надрайон 196
Хорватія 150
Хоробрів, с. 205
Хофмайстер Хаймо 31
Хрущов Микита 198, 242

Ц

Царук Ярослав 18, 125
Цвюк Вільгельм («Твардий»,
«Вілусько») 197, 198, 200
Центральна Європа 39
«Циган», чотовий 118

Ч

«Чавса», сотня 217
Червона армія (ЧА) 54, 144,
152, 166, 180, 182, 195, 196,
197
Червоні партизани 165
Черепин с., 164
Черніїв, с. 131
Чесанів, с. 151
Чехословаччина 36, 45, 233,
244
ЧП див. Червоні партизани

Ш

«Шавули», курінь 118
«Шарий» див. Паздерський
Мечислав
Шейк див. Лопатинський Юрій
«Шелест» див. Сидір Василь
Шидловська Анна 146

Шидловська Марія 146
Шидловська Ольга 146
Шидловська Софія 146
Шиманісько (Шимонісько), ко-
лонія 117
Шиховичі (Сиховичі), с. 145
Шоломия, с. 179
Шота Веслав 245
Штендера Євген («Прірва»)
219, 220
Шухевич Роман 111, 135, 211

Щ

Щесняк Антоні 245
Щигельський Володимир
 («Бурлака») 230

Ю

Югославія 35
Ющенко Віктор 253–256

Я

Явірець, с. 243
Яворівщина 138
«Ягода» див. Лукасевич Мар'ян
Ягодзін, с. 100
Язениця Польська (Ясениця
Польська), с. 165, 166
Язениця Руська, с. 166
Янківський Григорій («Лас-
тівка») 230
Янковце, с. 100
«Яр», командир 196, 217, 230
Ярослав, м. 175
Ярославський повіт 201
Ярославщина 200, 236

Яселко, с. 234

Ясениця Польська див. Язе-
ниця Польська
«Яструб», група 216

B

«Biuletyn Informacyjny», ви-
дання 22, 101

«Biuletyn Informacyjny Ziemi
Czerwińskiej», видання 22

N

«Nasze Ziemie Wschodnie», ви-
дання 22

R

«Rzeczpospolita», видання 22

S

«Słowo Polskie», видання 22

«Szaniec Kresowu», видання 22

W

«Walka», видання 22

«Wschód», видання 22

Z

«Ziemie Wschodnie Rzeczyro-
spolitej», видання 22

27-ма Волинська дивізія АК
153

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Наукове видання

Володимир В'ятрович

Друга польсько-українська війна 1942—1947

Літературний редактор *Олександр Оксимець*

Оригінал-макет *Петро Клим*

Дизайн *Ольга Сало*

Відповідальна за випуск *Ярина Ясиневич*

Підписано до друку 15.08.2011 р.

Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Папір офсетний №1. Друк офсетний.

Тираж 1 000 примірників. Зам. 11-34

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:

04655, Київ, Конtrakтова пл., 4, тел./факс: (044) 425-60-92

E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4/501, тел./факс: +38 032 247-45-22

E-mail: history@cdvr.org.ua

<http://www.cdvr.org.ua>

В'ятрович В. М.

В 995

Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». — 288 с.

ISBN 978-966-518-567-3

Книга розповідає про малодосліджену сторінку історії — польсько-українську війну 1942—1947 років. На базі широкого кола архівних документів, зокрема раніше не доступних, автор розглядає причини, перебіг та наслідки довготривалого конфлікту між українцями та поляками на теренах сучасних Західної України та Східної Польщі.

Показано вплив політичних процесів на перебіг військових дій, спроби налагодження співпраці між українцями і поляками під час і після Другої світової війни. Окрему увагу приділено ролі і місцю цієї війни в пам'яті обох народів.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України та Польщі.

УДК 94 (477+348) "1942/1947"

ББК ТЗ(4Ук)6-6 + ТЗ(4П)6-6